

SLAVIA
SILV 87
T. 25 C. 1 kn. 3

ТРУДОВЕ

НА

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ

УНИВЕРСИТЕТ

"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 25

TRAVAUX

DE

L'UNIVERSITE

"ST. ST. CYRILLE ET METHODE"

DE V. TIRNOVO

TOME 25

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
В. Търново, 1992, V. Tirnovo

ТРУДОВЕ
НА
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
• "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ" •
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 25, Книга 3
1989

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
• "ST. ST. CYRILLE ET METHODE" •
DE V. TIRNOVO
FACULTÉ D'HISTOIRE

Tome 25, Livre 3
1989

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
В. Търново, 1992. V. Tirnovo

СЛАТ
5/87

83/88

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

доц. д-р *Йордан Андреев* (отговорен редактор), проф. к.и.н. *Петър Горанов*,
доц. д-р *Петър Тодоров*, доц. к.и.н. *Георги Плетиков*, доц. к.и.н. *Радослав Мичев*,
доц. к.и.н. *Казимир Попконстантинов*, ст. ас. *Пламен Павлов* (научен секретар)

6911/1993

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
ISSN 0204-6369
гр. В. ТЪРНОВО Д

© Великотърновски университет
"Св. св. Кирил и Методий", 1989
с/о Jusautor, Sofia

СЪДЪРЖАНИЕ

Йордан АНДРЕЕВ — Ранни турски нашествия в българските земи и смъртта на цар Иван Асен IV	7
Георги ПЛЕТНЬОВ — Добродетелната дружина и някои проблеми на здравеопазването в българските земи	77
Иван СТОЯНОВ — Благотворителната дейност на руските славянски общества в България по време на Освободителната война	109
Петър ТОДОРОВ — Добруджанската нелегална националноосвободителна автономистка организация (1919—1923)	139

TADLES DES MATTERES

I o r d a n A n d r e e v — Premieres invasions turques dans les terres bulgares et la mort du tzar Jvan Assen IV	7
G u e o r g u i P L E T N J O V — La "Dobrodetelna družina" et certains problemes de la sante publique dans les regions bulgares	77
I v a n S T O J A N O V — L'activité de bienfaisance des communautes staves de Russie en Bulgarie pendant la querre de liberation	109
P e t a r T O D O R O V — L'organisation clandestine autonome de liberation nationale de Dobrudza (1919—1923)	139

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 25, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1987

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET METHODE"
DE V. TIRNOVO

Tome 25, livre 3

FACULTÉ D'HISTOIRE

1987

РАННИ ТУРСКИ НАШЕСТВИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И СМЪРТТА НА ЦАР ИВАН АСЕН IV *

ЙОРДАН АНДРЕЕВ

Рецензент: проф. *Василка Тъпкова-Займова*

Редактор: проф. *Василка Тъпкова-Займова*

Велико Търново, 1992

---

* Студията представлява част от обширно монографично изследване за живота на Иван Асен IV, най-малкия син на цар Иван Александър от влахията Теодора.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5500 S. UNIVERSITY AVENUE
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 773-936-3700

REPORT OF THE
COMMISSION ON THE
FUTURE OF THE
UNIVERSITY OF CHICAGO
1987-1990

CHICAGO, ILLINOIS
1987

CHICAGO, ILLINOIS
1987

Спрем ли се на темата за ранните турски нашествия в българските земи¹, оставаме с неудовлетворението, засвидетелствувано по отношение на събитията от 30-те и 40-те години на XIV в. Станало е традиция за тези десетилетия да се пише под общ знаменател: те се изследват предимно на фона на българо-византийските отношения², като на моменти събитията се разкрасяват с опустошенията и зверствата на турците (съюзници на Йоан Кантакузин) в Тракия. Наистина понякога се признава, че от турските нашествия страдали и българските владения на юг от Балкана, но се смята, че те били инцидентни и не могли да повлияят върху българската власт по тези места, нито пък върху възможността турците да са преследвали трайни цели дълбоко в българските предели³.

Не е ли странно например, че в изследването на П. Ников⁴ (което и досега остава най-доброто на тази тема) за тези две десетилетия е отделена само една страница, запълнена не толкова с факти, колкото с тъжни размишления за нещастията, сполетели градовете и селата в Тракия. Тази излишна според нас пестеливост не може да се компенсира с иначе точната крайна оценка: за П. Ников 30-те и 40-те години на столетието представляват първия етап от турското проникване в България. Той не разглежда детайлно свидетелствата на изворите, но че този първи етап бил лишен от големи и знаменателни събития личи от факта, че се е задоволил с цитирането им под линия, и то без всякакъв коментар⁵.

Тази е едната линия в изследванията, посветени на проблема български и турци през 30-те и 40-те години на XIV в. Ако трябва да я формулираме най-общо, тя би звучала приблизително така: опасността от турците е предстояща (тя просто витае във въздуха), но е все още далеч от българските граници и се изразява предимно в откъслечни набези над южните ни покрайнини. И затова няма и помен от никакви задружни действия срещу нашествениците.

Според други автори турските нападения през втората четвърт на XIV в. трябва да се окачествят просто като "разбойнически"⁶ или "ловджийски"⁷. Твърди се, че всяко проникване на турците в българска територия представлявало рискована операция, тъй като българите държали в ръцете си тракийските крепости. В крайна сметка отново се стига до констатацията, че до 1352 г. турците не създали особени грижи на търновския владетел, а набезите им се ограничавали едва ли не само в пограничните с Византия земи.

Прави впечатление и едно друго обстоятелство. С малки изключения изследователите на проблема възстановяват картината на събитията единствено въз основа на свидетелствата на византийските историци Йоан Кантакузин и Никифор Григора. Факт е наистина, че у тези автори интересуващите ни събития са предадени с най-много подробности. Но означава ли това, че с тях се затваря кръгът на документалните свидетелства за ранните турски нашествия? Не, разбира се. Списъкът им трябва да се разшири с данните на някои ранни турски извори — като поемата на турския поет от XV в. Енвери⁹ например. Особено внимание трябва да се отдели на данните, които предлага един особен вид книжнина, която досега не е използвана като извор по интересуващата ни тема. Става дума за агиографската литература — по-точно житията на Григорий Синаит¹⁰, Теодосий Търновски¹¹, Ромил Видински¹² и Патриарх Евтимий¹³. С пълно право можем да ги отнесем към домашните паметници, въпреки че поне две от тях са излезли изпод перото на цариградския патриарх Калист¹⁴.

В тези жития се срещат много важни (и единствени) данни за ранните турски нашествия в България през 40-те и 50-те години на XIV в. Странно е наистина, че те не са взети под внимание и не са коментирани от специалистите. Единствен В. Киселков се зае с техния коментар, но само за да им отрече всякаква историческа стойност¹⁵ — става дума за сведенията, свързани с ранните турски нашествия. Свръхкритицизмът на Киселков бе повлиян от една предварително превзета идея: патриарх Калист не бил автор на житието на Теодосий Търновски — то било съставено чак в XV в., и с това трябвало да се обяснят някои "анахронизми", като честите турски нашествия в българските земи и по-специално тези в околностите на Килифарево. Те били вмъкнати допълнително в житието на Теодосий Търновски и в Похвално слово на Евтимий от съвременниците на XV в. "под влияние на тъжното впечатление от разсипването на българската държава"¹⁶.

Това налага сведенията от житийната ни литература (оригинална и преводна) да се разглеждат критично още веднъж, преди всичко с намерението да се изчистят от предубежденията, наслоени от миналото, да се "реабилитират" един вид и по този начин да заемат заслужено място сред изворите, отнасящи се до ранните турски нашествия в България.

Обикновено, когато се изследват събития от втората четвърт на XIV в., авторите изтъкват на преден план недалновидната политика на цариградските управници, които, заети с непрекъснати междуособици, постоянно търсели съюзници сред турските сатрапи в Мала Азия¹⁷. По този начин те не само им показвали най-късия път към

Балканите, но им дали прекрасна възможност да се уверят колко лесно биха се настанили отсам Проливите. На фона на тези, общо взето, справедливи оценки някак странно звучат разказите на Йоан Кантакузин и Никифор Григора по повод посланичествата, разменени между Михаил Шишман и Иван Александър с византийския император Андроник III. През лятото на 1328 г. българският цар Михаил Шишман заел града Вукелион и там го намерило пратеничеството на византийския император, което от името на Андроник III настоявало, че българи и ромеи "не би трябвало да се нападат един друг, а заедно да нападнат неверниците варвари в името божие, защото двете войски били от една и съща вяра"¹⁸. Споменаването на "неверниците варвари" и поканата за общи действия срещу тях заслужава специален интерес. Какви внушения е преследвал с тези натяквания византийският император, е трудно да се каже, но явно става дума за опасност, от която са заплашени и двете държави.

Впрочем само няколко години по-късно за същото настоява вече българският цар Иван Александър: през 1332 г. той изпратил посланичество при император Андроник III, припомнял му злините, които нанесъл на българите, и заявил (чрез пратениците си), че "не е достойно за християни така жестоко да се нападат един друг, докато имат възможност да се помирят и заедно да воюват срещу безбожниците, които са врагове и на двете страни"¹⁹.

Интересното в случая е, че както Андроник III, така и Иван Александър апелират за съвместни действия срещу "неверниците", от които (по всичко изглежда) страдали еднакво българи и ромеи. Но време е да поставим въпроса кой народ имат предвид Андроник III и Иван Александър, когато призовават за война срещу "варварите" и "безбожниците"?

Естествено веднага трябва да приемем, че в случая става дума за малоазийските турци, които от 20-те години на XIV в. започнали да опустошават европейските провинции на Византия. За пръв път ги повикал император Андроник II през 1327 г. срещу войските на внука си Андроник III²⁰. Изворите споменават ново нашествие през 1329 г.: турците преминали морето със 70 кораба и дебаркирали при устието на река Марица. Те се отдали на грабежи в околностите на Траянопол, но в късо време Андроник III успял да ги разбие и те се завърнали в Мала Азия²¹.

Малко по-рано, в последните години от управлението на император Андроник II (1282—1328 г.), турците за пръв път опустошили Света гора. За това съобщава житието на Григорий Синаит, където се казва, че светецът се принудил да напусне светата обител защото внезапно безбожният варварски език агарьски въздвигна... ако и поплакне гаже въ стѣни горѣ²².

През 1330 г. турска конница била стоварена от кораби, минали през Проливите, и започнала да опустошава Тракия. Император Андроник III набързо събрал войска, за да отрази поредното турско нашествие, но междувременно по-голямата част от нападателите се завърнали обратно. В Тракия останали само 1500 конници, които продължили да плякосват провинцията. В крайна сметка те били избити до крак²³, но тяхната самоувереност най-добре свидетелствува, че европейските провинции на Византия представлявали за турците не само заветна, но и напълно достижима цел.

През лятото на 1332 г., веднага след завършването на кампанията срещу българите, император Андроник III научил, че Умур, господарят на селджуците с войска, натоварена на 75 кораба, дебаркирал в Тракия. При започналите преговори Умур бей твърдял, че намерението му било да се награби с плячка по тези места, като смятал, че не ще им се попречи при нападението²⁴. Уверенията на малоазийския сатрап свидетелствуват най-добре за това, как турците гледали на Тракия и доколко безсилна била империята да отблъсне нашествениците. Наистина в този случай Умур трябвало да се завърне безславно назад, но с това опасността от бъдещи нахлувания далеч не била ликвидирана.

И така, в края на 20-те и началото на 30-те години изворите отбелязват няколко сериозни турски нашествия в европейските владения на Византия. Три от тях имали за цел завладяване на бреговете и вътрешността на Тракия. Призивът към Михаил Шишман за съвместна борба срещу "неверниците варвари" трябва да обясним с това, че през 1328 г. император Андроник III все още бил под непосредственото впечатление на първото турско нахлуване в Тракия. То станало само година по-рано и в сражението императорът едва не загубил живота си.

Само четири години по-късно цар Иван Александър отправя същия апел към византийския император. Ако приемем, че той подобно на Андроник III имал предвид опасността откъм Мала Азия, това би означавало да повярваме, че българският владетел се е загрижил за сигурността на Византия — нещо, което, разбира се, и през ум не му минавало. Или пък да признаем на Иван Александър някаква изключителна историческа прозорливост, в смисъл, че най-добре от всички съзирал опасността от турците — и то не само за Византия, но и за собствената си страна. Впрочем последвалите събития също не я доказват — такава прозорливост не била на лице даже тогава, когато събитията взели крайно опасен характер.

Може да се изкаже предположението, че пожеланията на Иван Александър за общ фронт срещу "неверниците" са продиктувани от конкретен повод: само година преди това турската конница опусто-

шила византийска Тракия, а това, разбира се, било добре известно на българския владетел.

И накрая трябва да допуснем и трета възможност: настояванията на българи и византийци за съвместна борба срещу османците са имали като първопричина обстоятелството, че от турските нашествия страдали не само византийските, но и българските провинции. За това подсеща твърдението на Григора, че тези безбожници били врагове както на едната, така и на другата страна²⁵. Това важи най-вече за речта, произнесена от Иван Александър — освен ако византийският историк не му е приписал думи, които никога не е произнасял. Наистина византийските историци не споменават за някакво проникване на турците в българските земи до 1332 г., но това може да се обясни с много причини — например с факта, че то по същество не засягало интересите на собствената им страна.

В същото време е налице възможността под "неверниците варвари" и "безбожници" да се крият татарите, т. е. да се намеква за опасността от север. Едно такова изместване на въпроса изглежда на пръв поглед лишено от всякаква логика. Та нали в историографията ни отдавна е установено, че от началото на XIV в. с татарската заплаха било окончателно ликвидирано²⁶. Те били спечелени като съюзници, татарският васалитет бил премахнат и отношенията между България и Златната орда били изградени принципно на нова база — и всичко това заради главата на Чака. Основание за горните твърдения дават и други факти: например разширението на българската държава по посока на Дунавските устия, честото споменаване на татарските войски като съюзници на българските царе и т. н. В същото време необяснимо се премълчават редица изворови свидетелства, които дават да се разбере, че с татарската опасност все още не било приключено. Далеч сме от мисълта тъкмо на това място да поставяме за разрешение въпросите, свързани с българо-татарските отношения през първата половина на XIV в. Ще ни се само да обърнем внимание на факта, че тъкмо през този период татарските войски на няколко пъти опустошават тракийските провинции на Византия.

Така например през 1323 г. татарите разграбили цяла Тракия и достигнали чак до Одрин²⁷. През следващата година те повторили нападението си; Кантакузин отбелязва, че този път татарските войски наброявали 120 000 човека²⁸. Тази цифра, колкото и преувеличена да изглежда, дава да се разбере, че се касае за особено разорително нашествие. Повече от месец татарите свирепствували в Тракия и я напуснали, след като областта била окончателно опустошена. По повод на това нахлуване Кантакузин разказва следната любопитна история: в Цариград имало слухове, че татарите били извикани от императора Андроник II, за да си върне с тяхна помощ Тракия, коя-

то по това време признавала властта на внука му Андроник III. Както впоследствие се оказало, слуховете не били истински: сам Кантакузин (който е измежду по-близките сътрудници на младия император) опровергава мълвата⁹. По-важното в случая е това, че Кантакузин никъде не вини българите, че пропуснали татарите да нахлуят във византийска Тракия. Ако преминаването на татарите е станало със съгласието на цар Михаил Шишман, Кантакузин не би пропуснал да отбележи и съответно да коментира този факт — едно, за да снесе обвиненията срещу Андроник II, и друго, за да обвини българския владетел в притворство и злонамереност. Мълчанието на Кантакузин може да означава само едно: че преди да стигнат византийска Тракия, същите татари на два пъти (през 1323 и 1324 г.) ще да са разграбили и българските земи.

Впрочем с отбелязаните по-горе нахлувания татарските нашествия не приключили. В заключение към разказа си за събитията от 1324 г. Кантакузин дава да се разбере, че нахлуванията на "скитската" войска продължили³⁰. Наистина, той не е отбелязал такива нашествия по-късно, но мълчанието му не означава, че трябва да оставим без внимание горното съобщение. Това се потвърждава от данните на Никифор Григора, който през 1329 г. станал свидетел на това как населението на Тракия се готвело да посрещне поредното татарско нахлуване. Мълвата за пристигането на татарите изпреварила нападателите и "накарала хората от околността да се преселят в крепостите и да напуснат домовете си"³¹. От разказа на византийския историк оставаме с впечатлението, че за жителите на Тракия татарите били чести и обичайни гости. Ще рече, нашествията им следвали непрекъснато.

Най-добра представа за размера на татарските опустошения можем да получим пак от свидетелствата на Никифор Григора във връзка с нашествието през 1336 г.³² Византийският историк го сравнява с предните нахлувания на "скитите", т. е. татарите: "по-рано те нападали подобно на буен поток, който неочаквано и силно се разлива от планината, заграбвали всичко, което им паднело по пътя, и на следващия ден се оттегляли"³³. В случая става дума за татарските нашествия от предното столетие. За разлика от миналите времена сега татарите задълго се задържали във византийските земи — плячкосвали Тракия цели 50 дни, докарали областта до бедствено положение и се оттеглили на север, като отвлекли със себе си 30 000 пленници. Според същия автор този път причината за нахлуването била забавянето на ежегодните подаръци, които империята изпращала на татарските владетели³⁴. Никифор Григора пази пълно мълчание по повод отношението на българите към тези събития — това също трябва да се тълкува като указание, че татарското нашествие е ста-

нало без съгласието на цар Иван Александър. Цитираните по-горе думи на Никифор Григора за опустошенията на татарите в Тракия чертаят една нерадостна и тъжна картина. Но тя се отнася в същата степен и за българските земи, които първи понесли вражеския удар.

За да допълним картината на татарските набези от 30-те и 40-те години на XIV в., трябва да прибавим още едно татарско нашествие от 1342 г., когато "скитските" войски пребродили нашир и надлъж Тракия и накрая спрели в околностите на Скопелос. Кантакузин твърди, че този път татарите останали излъгани в намеренията си, тъй като не сполучили да награтбят плячка в напълно опустошената ромейска земя³⁵. Той изобщо не коментира причините за поредното татарско нападение — следователно и този път българите трябва да се изключат от кръга на онези, които подпомагали татарите по пътя им към византийска Тракия. Наистина татарите се завърнали без всякаква плячка, но вероятно награбеното от тях в Мизия е компенсирало неуспеха им във Византия.

Приведените по-горе факти са известни от свидетелствата на византийските историци, но те отбелязват татарските нашествия, засегнали само византийските земи. Дали с това се изчерпва списъкът на татарските нахлувания южно от Дунав? На този въпрос, разбира се, е трудно да се отговори, но логиката подсказва, че щом като за двадесет години татарите шест пъти стигнали до византийска Тракия, то за същото време много по-лесно и безпрепятствено са могли да плячкосват и българските земи. Обстоятелството, че византийските автори не съобщават за такива нападения, все още не означава, че подобна опасност не е съществувала.

Следователно излиза, че когато Андроник III и Иван Александър настоявали за съвместна борба срещу "неверниците варвари", те са могли да имат предвид не само турците от Мала Азия, но и татарите, които все още представлявали сериозна заплаха за България и Византия. Но можем да допуснем, че император Андроник III издигал призив за общ фронт срещу турците, докато цар Иван Александър настоявал за съвместна война срещу татарите, т. е. всеки от тях имал предвид собствените си интереси.

В същото време пожеланията на владетелите поставят под известно съмнение схващането, че загрижеността на балканските господари от турската заплаха никога не излязла извън кръга на празните пожелания и евтините декларации. Ако повярваме на думите на Андроник III и Иван Александър (с всичките съмнения относно стъкмяването на речите им от перото на Кантакузин и Григора), ще трябва да ги приемем като свидетелство за истинска държавна мъдрост. В същото време високопарният тон в пожеланията им с основание

подсилва подозренията, че сякаш с помощта на фразеологията те се стремят да снемат от себе си отговорността за военните действия между двете страни. Интерес предизвиква и едно друго обстоятелство — призивът за общ фронт срещу "варварите" издига онази страна, която е в притеснено положение. Така например в 1328 г. войските на цар Михаил Шишман проникнали дълбоко във византийските територии и стигнали до Виза. В невъзможност да им се противопостави император Андроник III настоявал за спазването на старите договори и издигнал лозунга — "борба за вяра" срещу иноверния нашественик. А в началото на 30-те години цар Иван Александър станал свидетел на почти безпрепятственото завладяване на българските градове на юг от Балкана. Затова намерил за необходимо да припомни на Андроник III договорните клетви, подкрепени с разсъждения за безсмислието на военни действия между две християнски държави — при положение че са в състояние съвместно да воюват и побеждават "неверниците". С една дума призивите за общ фронт срещу "варварите", издигани последователно от Цариград и Търново, имат в повечето случаи декларативен характер и са предизвикани не толкова от осъзнат и искрен стремеж за отпор срещу "неверниците", колкото от моментното съотношение на силите на България и Византия.

Тази констатация не означава, че следва да подценяваме опасността, която заплашвала двете държави. Не са я подценявали — както личи от изворовите свидетелства — и владетелите на Византия и България. В същото време тя не следва и да се преувеличава — тази констатация по-скоро принадлежи на съвременниците на XIV в. И ако в крайна сметка трябва да се даде отговор на въпроса: коя от двете опасности имали предвид Андроник III и цар Иван Александър, отговорът трябва да бъде в полза на малоазийските турци. Към това заключение ни навеждат няколко съображения. На първо място трябва да се има предвид фактът, че татарите били стари познайници за балканските народи, а през XIV в. опасността от тях е далеч по-малка, отколкото, да речем, през предното столетие. Трябва да държим сметка и на изказа на документалните свидетелства. Когато говорят за татарите, византийските историци винаги ги назовават "скити" (σκῆτοι). А названията "варвари" (βάρβαροι) и "безбожници" (ἄσεβοί) са, така да се каже, запазени за пришълците от Мала Азия. В същото време не бива да се забравя, че не някой друг, а тъкмо турците представлявали главната опасност за Византия. От това, разбира се, е трудно да се направи заключението, че от техните нашествия страдали не само византийските, но и пограничните български земи. Но присъединяването на цар Иван Александър към призива на византийския император Андроник III подсеца, че българите с

безпокойство и загриженост следели развитието на събитията, свързани с турските нашествия в Тракия.

Поредното нападение, този път от страна на селджукските турци, станало през 1334 г.³⁶ Превозени от 70 кораба, те проникнали в Света гора, разграбили някои манастири и отвели в плен много монаси. По същото време император Андроник III се намирал в околностите на Солун и успял да прогони нашествениците³⁷. Вероятно за това турско нашествие става дума и в житието на Григорий Синаит: *ѣмаже поплъциѣм ѣжѣим речении варварьскѣи ѣзык ѣже тамо мѣсто охощаашѣ*³⁸. Пред страха от нови турски набези Григорий Синаит побързал да напусне Света гора и за втори път се озовал в Парория.

През следващите години турските набези зачестяват. Селджуците свирепствували само по Архипелага и крайбрежието на същинска Гърция³⁹, а Тракия била подложена на нашествия от страна на османските турци⁴⁰. През 1335 г. многобройни турски отряди продължително време безчинствували в Тракия⁴¹. През следващата година турците отново проникнали в областта⁴², която малко по-късно била опустошена от татарски отряди, дошли от север.

През 1337 г. (в края на лятото) тракийските земи станали арена на поредното турско изстъпление: флот, наброяващ 36 кораба, стоварил войски в околностите на Константинопол и османците започнали да разграбват околните села и градове. Император Андроник III успял и този път да се справи с нападателите: убити били повече от 1000 турци, като междуременно силно пострадал и вражеският флот, от 36 кораба оцелели само три⁴³.

Тези частични успехи не повлияли съществено върху развитието на събитията: станало ясно, че империята не е в състояние да прегради пътя на турците към Европа. В противен случай нямаше да четем тъжните размисления на Григора, че варварите "непрекъснато преминавали Хелеспонт и опустошавали цяла приморска Тракия"⁴⁴. От горчивите признания на византийския историк оставаме с впечатлението, че турците се превърнали в постоянна заплаха за тракийските земи. В повечето случаи цариградските власти оставали безучастни свидетели на турските изстъпления. Само когато събитията вземали опасен характер, император Андроник III търсел начин да прогони нашествениците⁴⁵. Тази изчаквателна тактика не можела да доведе до положителни резултати. Това подсказват не само нахлуванията през 1335, 1336 и 1337 г., а и последвалите събития. Интересно е признанието на Никифор Григора по повод годината 1338: според него тя не можела да се запомни с нищо друго освен с непрекъснатите нахлувания на турците в Тракия⁴⁶.

Нещата не се променили значително и през следващата 1339 г.,

когато "осем хиляди турци преминали Хелеспонт до Мизия, като направили тази страна недостъпна пустиня за ромеите. Сами обаче не се изморявали и денем и нощем да я ограбят и цялата плячка изпращали в Азия, понеже искали не след дълго време да напуснат Тракия, макар че никой не им се противопоставял"⁴⁷.

От това известие на Григора обикновено се прави заключение, че до 1339 г. турците ограничавали нашествията си изключително във византийска Тракия, по-точно в приморските ѝ области. Освен това в съчиненията на византийските историци до този момент липсват факти за някакво нахлуване на турците в българска територия. Едва през 1339 г. Григора бележи за пръв път, че нашествениците стигнали $\alpha\rho\chi\iota$ $\mu\upsilon\sigma\omega\nu$, т. е. до Мизия, или иначе казано България. Означава ли това, че подобни вклинявания на турците далеч на север не са ставали и по-рано? Можем да отговорим утвърдително, ако се доверим изцяло на писанията на византийските историци. В същото време обаче разполагаме с косвени свидетелства, че Григора и най-вече Кантакузин пазят подозрително мълчание по повод важни исторически събития. От многото примери ще посочим само един: Кантакузин изобщо не отбелязва падането на Никея и Никомедия под турска власт — съответно през 1331 и 1337 г. Този "пропус" едва ли е случаен — всеобщо е убеждението, че премълчаването на отделни факти е резултат на желанието на Кантакузин да даде лъжлива представа за управлението на своя любимец — император Андроник III⁴⁸. Трябва ли тогава да правим генералния извод, че през 30-те години на XIV в. турците не са стигнали до българските предели? Съмненията се подсилват от приведените по-горе думи на цар Иван Александър, от които става ясно, че българите гледали с безпокойство на турската заплаха. Друг е, разбира се, въпросът, как да тълкуваме мълчанието на византийските историци. Във връзка с това ще ни се да поставим един такъв въпрос — кое е било важно за Кантакузин: да отбележи завладяването на такива забележителни градове като Никея и Никомедия или да премълчи случаен набег на турците в българска територия? Би могло да се помисли, че логиката на разсъжденията ни е прекалено изкуствена, с оглед на презумпцията да търсим на всяка цена неотбелязано турско нашествие в българските земи до 1339 г. Съмненията ни дотук се основават не само на предположенията, но и на доказани вече факти. Става дума за събитията от 1341 г., нашироко коментирани от Кантакузин, но той премълчава факти, които ни интересуват.

През лятото на 1341 г. в Цариград пристигнала една българска делегация, която искала предаването на Шишман, синът на цар Михаил Шишман. На заплашванията на българите Йоан Кантакузин (в качеството си на велик доместник) произнесъл голяма реч, в която

изтъкнал, че ромеите разполагали с достатъчно средства, за да принудят Иван Александър да спазва договорите. Защото имали подръка войските на Умур бег, които били готови при първи знак от страна на Кантакузин да ударят България. Кантакузин не пропуснал да изтъкне нещастията, които биха сполетели българските земи в случай, че ордите на Умур бег се насочат на север⁴⁹.

Според думите на византийския историк заплахите подействували и не след дълго (в рамките на определения 30-дневен срок) мирният договор между двете държави бил възобновен⁵⁰. От подробния разказ на Кантакузин оставаме с впечатлението, че в този случай ромеите удържали бляскава дипломатическа победа — и всичко това с една само пуста реторика. Българите толкова се изплашили, че предпочели мирът пред неизвестностите на войната. Кантакузин даже споделя с читателите си възхищението, с което се сдобил по този повод във византийския синклит⁵¹.

С късна дата и ние бихме се присъединили към тези адмирации, ако не разполагаме с някои сведения, извлечени от поемата на турския поет Енвери. Както е известно, в тази поема се дават интересни сведения за походите на Умур бег в Тракия. От този първоизвор излиза, че в своя разказ Кантакузин е спестил доста истини — най-важната е тази, че българите отстъпили не толкова поради страха от заплахите, а защото ордите на Умур бег действително били отправени срещу България. Енвери описва с подробности как огромният турски флот (наброяващ 300 кораба) навлязъл в Мраморно море и стигнал до Константинопол, където Умур бег имал среща с "текфура", т. е. с Кантакузин⁵². Кантакузин премълчава за тази среща, но това е напълно естествено — той никога не говори истината, когато става дума за турските му съюзници⁵³. Сигурно е обаче, че на тази среща Кантакузин и Умур бег уговорили подробностите около акцията срещу българите.

След това турският флот навлязъл в Черно море и се отправил на север — от сушата сигнални огньове известявали на местното население за приближаващата опасност. Накрая турските кораби стигнали Kili⁵⁴ (т. е. Килия), разрушили града и околните крепости. Награбена била голяма плячка, а още повече били взети пленници⁵⁵.

Вероятно ударът срещу Килия влизал в първоначалните цели на кампанията, и то не само защото градът заемал важно място в делтата на Дунав⁵⁶. Да припомним, че Кантакузин заплашвал българските пратеници, че "с кораби ще закараме по Дунав Шишман във Видин и като предизвикаме гражданска война... напълно ще изгоним Александър от царството или ще му причиним немалко неприятности"⁵⁷. Диверсията, за която загатва Кантакузин, следва да се постави в пряка връзка с данните на Енвери за похода на турците по по-

сока на Килия — т. е. планът на Кантакузин влязъл в действие⁵⁸. Както личи от сведенията на турския поет, с разграбването на Килия и околните земи била изпълнена само първата част от първоначалния план: Флотата на Умур бег не била в състояние да осъществи акцията в първоначалния ѝ замисъл. Но проникването на турския флот дълбоко в българската територия повлияло в голяма степен за отстъпчивостта на цар Иван Александър — не след дълго той се принудил да поднови мирните отношения с Константинопол.

В разказа на Енвери има няколко момента, които смуцват и го правят "най-тъмния в цялата поема"⁵⁹. На първо място заради обстоятелството, че според Енвери походът през 1342 г. бил насочен срещу Ефлак⁶⁰, т. е. Влашко. Известно е обаче, че към 40-те години на XIV в. властта на влашките господари е далеч от дунавските устия. Остава неизвестно защо първоизворът посочва, че към 1341 г. градът Килия и неговата околност влизали в границите на Влашко?

Няма съмнение, че походът на Умур бег имал за цел българските брегове. За това съдим не само от факта, че данните на Кантакузин се допълват по един категоричен начин от сведенията на Енвери — в поемата на турския поет е посочено изрично, че населението на Килия и околностите ѝ е християнско, т. е. българско. При съпоставянето на тези факти Льомерл стига до заключението, че в текста, от който Енвери е черпил сведения при съставянето на този пасаж, е липсвало значението Ефлак Енвери го е прибавил по-късно под впечатлението на събитията от 1462 г. Тогава турският султан предприел поход по суша и море по посока на Килия, която била под властта на влашкия господар Влад Дракула. Енвери взел лично участие в похода — според изричните му указания той посетил Килия точно три години, преди да се захване с написването на своето съчинение⁶¹. Свържем ли тези неща, става ясно защо Енвери намерил за необходимо да поясни, че Килия се намирала във "Влашката земя" — след като през 1462 г. Килия била под властта на влашкия владетел нашият автор намерил за необходимо да поясни, че положението било същото и през 1341 г.⁶² Следователно прибавката Ефлак свидетелствува за положението на Килия през XV в., докато през 1341 г. над Килия се е развявало знамето на търновския цар.

В последно време на събитията, свързани с похода на Умур бег през 1341 г., се спира румънският археолог П. Дякону⁶³. Според него няма съмнение, че флотата на смирненския емир била насочена към българските брегове. Но крепостта Кили, която се сочи като крайна цел на акцията, трябва да се идентифицира не с Килия, а с българското черноморско пристанище Анхиало. В подкрепа на становището си Дякону привежда две съображения. Първото е във връзка с твърдението, че в началото на 40-те години Килия била под властта

на татарския хан Узбек (1312—1341 г.). При това положение, заключава Дякону, градът не би могъл да бъде обект на турското нашествие⁶⁴. Но фактите, с които той подкрепя своята теза, са с дата след 1360 г.: следователно от тях не можем да съдим кой е владетел Килия през 1341 г. Само един документ може да се свърже с името на хан Узбек: в него е казано, че империята на този татарски владетел "започва от провинция България или от град Вичина и се простира до град Ургенч на изток"⁶⁵. Но от това сведение в никакъв случай не може да се направи заключението, че Килия влиза във владенията на хан Узбек.

Още по-неубедителни са разсъжденията на Дякону по повод църковния статут на земите по долния Дунав. Известно е, че районът на Килия влиза в диоцеза на митрополита на Вичина⁶⁶, който пък бил подчинен на Цариградската патриаршия. От тук се прави заключението, че тези земи не влизали в Българската държава — в противен случай те трябвало да бъдат в юрисдикцията на търновския патриарх. Настоява се следователно върху погрешната теза, според която светската и църковната власт задължително покривали една и съща територия. Както вече бе доказано, този режим невинаги бил задължителен — например варненският митрополит бил под властта на Цариградската патриаршия, въпреки че през XIII—XIV в. градът влизал в пределите на българската държава⁶⁷. Вероятно подобен е бил статутът и на митрополията на Вичина — ако това, разбира се, има някакво отношение към проблема кой е владееел Килия през 1341 г. В този пункт заключенията на Дякону са пресилени и тенденциозни. Те са направени с намерението да се отрече принадлежността на Килия към онези територии, върху които упражнявал властта си търновският владетел.

Не по-малко пристрастно тълкува румънският учен и едно друго сведение на Енвери — при завръщането си турският флот изминал разстоянието от Килия до Цариград и оттам до Джерме за четири дни⁶⁸. Това указание давало да се разбере, че в такъв кратък срок турската флота не би стигнала далеч: според Дякону за четири дни плаване турските кораби действително биха стигнали до българските брегове, но не по-далеч от южното ни Черноморие: при това положение крепостта Kili, която била обект на вражеското нашествие, трябвало да се идентифицира с Анхиало⁶⁹.

Хипотезата, предложена от румънския учен, е неприемлива в много отношения. Първо, защото е повлияна от намерението да се отрече българското присъствие по Долни Дунав през първата половина на XIV в. и затова Kili се премества на юг от Стара планина. На второ място ще посочим, че във всички известни варианти името Анхило никога не се изписва като Кили — при това Дякону се е

позовал единствено на данните, фиксирани в документите от западен произход. Отново трябва да припомним, че Енвери много добре познава Килия и е невъзможно да го сбърка с друг град, най-малкото с Анхиало. А на въпроса, как трябва да се тълкува означението, че от Кили до Джерме⁷⁰ флотата се завърнала за 4 дни, на този факт не бива да се придава голямо значение. Както сочи Льомерл, тези данни нямат никаква стойност, тъй като явно са повлияни от стремежа да се придаде героичен оттенък на събитията⁷¹. И той припомня твърдението на Енвери, че турските кораби преминали в Черно море по суша⁷². Това пък трябва да се свърже със събитията, на които Енвери бил съвременник: става дума за превземането на Константинопол от Мехмед II през 1453 г., когато турската флота била пренесена по суша в Златния рог. Тези явно измислени факти сочат доколко предпазливо трябва да се използват сведенията на турския първоизвор, при положение че много от описаните събития се разказват по "щампа", т. е. в стил, характерен за османските хроники.

Казаното до тук свидетелствува, че локализацията, предложена от Льомерл (Kili = Килия при делтата на Дунав), е във от всякакво съмнение. Още Кантакузин споменава Дунав като възможна цел на една бъдеща византийска диверсия. Тя била осъществена с помощта на корабите на Умур бег, с което се слага началото на турските нашествия в българските земи — поне на тези, записани в историческите извори. Няма обаче никакво съмнение, че и преди тези събития българите познавали добре турците; не само от "от мълвата", както ни уверява Кантакузин, но и от непосредствения си допир с нашествениците.

В подкрепа на това твърдение ще приведем някои данни, свързани с историята на манастира на Григорий Синаит в Парория. Основоположникът на исихазма се установил в Парорийската пустиня някъде към 30-те години на XIV в.⁷³ Скоро след това върху манастирското братство налетели свирепи и зли разбойници, които местното население наричало хусари. Това принудило монасите да се обърнат за помощ към българския цар Иван Александър — при него бил изпратен монахът Теодосий, който сполучил да измоли щедри дарения за манастира. С парите на българския цар в Парория била изградена яка кула (пирг), която станала сигурно убежище на пустинниците⁷⁴. Обикновено мисията на Теодосий Търновски се датира след сватбата на Михаил Асен, сина на цар Иван Александър с Мария, дъщерята на император Андроник III, т. е. към 1338 г.⁷⁵ Връзката между двете събития се търси на основата на недоказаното твърдение, че Парория се намира във Византия⁷⁶. Следователно един гръцки манастир би могъл да се сдобие с милостта на българския цар само при такова благоприятно стечение на обстоятелствата, как-

вото било сродяването между владетелските домове на Търново и Цариград. Спираме се подробно върху тези събития, тъй като те (поточно хронологията им) са в пряка връзка с последвалите турски нашествия в югоизточните български покрайнини.

Единственото сведение, което се привежда в защита на твърдението, че Парория се намирала под византийска власт, се черпи от житието на Ромил Видински. В него е отбелязано, че когато турците тръгнали да плякосват манастира, кефалията на Скопелос известявал на парорийските братя за приближаващата опасност⁷⁷. Следователно Парория се е намирала под властта на императора — в противен случай византийският управник не би се загрижил за безопасността на Григорий Синаит и неговите сподвижници.

Притежаваме обаче достатъчно данни, които сочат, че Парория била извън контрола на византийските власти. В житието на Теодосий Търновски е казано изрично, че Парория е погранично място между българи и гърци (место нарече иже е посрѣдѣ грѣкъ и българь)⁷⁸. А какво да обясним факта, че Григорий Синаит потърсил помощта и щедростта не на византийския император, а на българския цар Иван Александър? И то не само веднъж, но и втори път, както ни уверява житието на Григорий Синаит. В него е отбелязано, че освен злато българският владетел подарил на манастира и едно рибно езеро — следователно и манастирът, и езерото се намирали в българска територия. В житията се внушава, че уж причината за щедростта на българския владетел трябва да се търси в неговото благочестие и в любовта му към "изрядните монаси". Но това с нищо не опровергава становището, че Парория е била под контрола на търновския владетел.

Още един факт свидетелствува изрично в полза на защитаваното от нас твърдение. Става дума за законите, които Иван Александър отправил срещу местните разбойници и намерението му в скоро време да въведе ред и законност в онова място⁷⁹. Киселков приема, че тези закони са били отправени след 1341 г., когато Иван Александър се намесил във византийските междуособици и войските му стигнали до Одрин и Димотика⁸⁰. При това тези думи били разнасяни от мълвата, следователно едва ли са отразявали истината върху възможността българският цар да въвежда ред върху територията, която не му принадлежала. В случая е налице предварително внушена идея, че законите срещу разбойниците били произнесени по повод навлизането на българските войски в територии на Византия през 1341 г. Всъщност съпоставянето на данните от житията сочи една друга хронология, т. е. датира събитията преди 1341 г. Що се отнася до мълвата, която разпространявала намерението на цар Иван

Александър, всичко трябва да се обясни с това, че Ромил е могъл да узнае за нея само от хорските приказки. По това време светецът живеел далеч от Парория, в местността Мокра край Търново (даже се отделил от сподвижника си Иларион), следователно информацията стигнала до него по околни пътища.

Нямаме основание да се съмняваме в намеренията и възможностите на Иван Александър да изкорени разбойничеството в Парория — това изрично се твърди в житието на Ромил Видински. А то може да означава само едно: че парорийската пустиня се намирала под върховната власт на българския цар ⁸¹.

Според житието на Ромил Видински турците проникнали за пръв път в Парория под предлог, че отиват на лов за диви животни (яко мосу̀мани хотеть тамо прити, къ еже ловити дивѣ животна) ⁸². Това станало известно на скопелския кефалия и той предупредил монасите с писмо за приближаващата опасност, като ги съветвал или да се скрият в пирга, или да забягнат навътре в планината. За съжаление това турско нашествие (както и онези, които последвали) не е датирано. А това затруднява хронологията на събитията, както и отговора на един въпрос, който беше поставил навремето Киселков: що за турци са били тези, които нападнали Парория?

На този въпрос може да се отговори при положение, че разположим в правилен ред някои събития от живота на Ромил Видински. Той се озовал за пръв път в Парория, когато се извърждали пирга и останалите манастирски постройки. След завършването на строителните работи Ромил поел задължението да се грижи за един стар монах, което вършил с усърдие до смъртта му. Впоследствие манастирът бил сполетян от нови нещастия: настъпил глад, пък и разбойниците продължавали да притесняват монасите. Това принудило Ромил, сподвижника му Иларион, както и новия старец, който бил прикрепен към Ромил, да побягнат от Парория — те стигнали чак до Загоре, в местността Мокра (мокрѣ, мокрѣи, мокрѣи), която се намирала на разстояние един ден път от Търново. Тук те останали доста време (междувременно старецът починал), докато се разнесъл слухът, че в Парория настъпил мир. Тогава Ромил и Иларион се отправили към пустинята, където се отдали на монашески подвизи. Изминало известно време и Ромил, Иларион и Григорий (житиеписецът на Ромил) отново забягнали в Мокра: този път опасността идвала от турците. Според изричното указание на житиеписеца този път Ромил престоял в Мокра не много време (мало време съ нами сътворивъ) ⁸³ и отново, вече за трети път, се отправил за Парория, където престоял цели 5 години (лѣта ѿ) ⁸⁴. Впоследствие пред страха от непрекъснатите турски нашествия Ромил окончателно напуснал пустинята. То-

ва станало преди смъртта на Григорий Синаит, тъй като в житието на Ромил никъде не се говори за кончината на първоучителя.

За да възстановим хронологическия ред на събитията, трябва да вървим от края към началото (т. е. по обратния ред), тъй като единствено в края на житието са налице твърди посоки. На първо място следва да отбележим смъртта на Григорий Синаит — тя се отнася към 27 ноември 1346 г.⁸⁵ Тази дата се изчислява с помощта на някои данни, които се срещат в житието на Теодосий Търновски. Известно е, че след смъртта на Синаит братята избрали Теодосий за негов заместник, но той отказал да ги ръководи и се запътил към Света гора, където престоял известно време. Впоследствие се завърнал в България и заедно с Ромил се установил в Емонската гора, но поради разбойническите нападения напуснали и това място и най-накрая се спрели в Килифарево. Така излиза, че митарствата на Теодосий продължили поне няколко години. А щом през 1350 г. той станал инициатор за свикването на антиеретически събор в Търново, то смъртта на Григорий Синаит следва да се отнесе най-късно към 1346 г. По-горе отбелязахме, че Ромил се подвизавал за последен път в Парория преди смъртта на Синаит. А междувремежно престоял в пустинята цели 5 години. Следователно Ромил бил там за последен път някъде между 1341 и 1346 г. — при положение че е напуснал манастира само няколко месеца преди смъртта на Синаит. От друга страна, житието на Ромил известява, че преди тези 5 години (т. е. преди 1341 г.) светецът престоял известно време в околностите на Търново, където побягнал пред страха от първото турско нашествие в Парория. Следователно това турско нападение трябва да се датира преди 1341 г., т. е. най-рано към 1340 г.

На Киселков са били известни, разбира се, всички данни за последния престой на Ромил в Парория. Но под влияние на внушението, че първото турско проникване в Парория е било през 1342 г.⁸⁶, той приема, че посочените 5 години са неверни — даже е склонен да твърди, че те са били по-малко и от 4⁸⁷. По този начин Киселков "съгласува" известието от житието на Ромил с твърдението, че тези турци били наети от византийците след избухването на междуособицата в империята.

Всъщност нямаме основание да се съмняваме в изричното посочване в житието за петгодишния престой на Ромил в Парория. Съобразим ли този факт с другите данни от житието на светеца, излиза, че трябва да се коригира не само датировката на първото турско проникване в Парория, но и мисията на Теодосий пред цар Иван Александър, изграждането на манастирския пирг и т. н.

Вече посочихме, че турците вероятно са проникнали за пръв път в района на Синаитовия манастир най-късно през 1340 г. и тъй като

Парория била подвластна на цар Иван Александър следва, че турците започнали да безпокоят българските покрайнини далеч по-рано, отколкото е прието да се мисли.

Друг е, разбира се, въпросът, какво са правили тези турци в Тракия? Фактът, че кефалията на Скопелос⁸⁸ знаел предварително за "ловджийските" им походи, подсказва, че става дума за турци, които били наемници на византийска служба. Тази практика в империята имала отколешни традиции и от нея, както е известно, широко се е ползвал и император Андроник III. Можем да предположим, че византийските власти съзнателно насочвали тези турци към българските покрайнини: първо, за да укротят зверските им инстинкти, и второ, за да предоставят на съюзниците си възможността да се сдобият с плячка на чужда територия. Случаят с манастира на Григорий Синаит е по-особен. На него и сподвижниците му се гледало като на свети мъже и затова кефалията на Скопелос имал грижата да предупреди монасите. Дали първият поход, както и онези, които последвали, били чисто "ловджийски", както ни уверява житието? Няма съмнение, че още първото проникване на турците в Странджа било съпроводено с насилие и ограбване на местното население. Не случайно Ромил и сподвижниците му се почувствували спокойни едва след като оставили след гърба си Стара планина. Наистина в житието се твърди, че светецът побягнал от Парория не толкова под страх от турците, колкото от мисълта, че трябва да живее продължително време в кулата заедно с останалите монаси — това не подхождало на стремежа му да дири пълно усамотение. Но това е само благовидният предлог за напускането на пустинята. Фактът, че впоследствие сподвижниците на Ромил даже не помислили да се завърнат в Парория, свидетелствува най-добре, че опасността от бъдещи турски нахлувания далеч не била отминала.

Нов момент в турското проникване на Балканите бележи междусобицата във Византия, която последвала след смъртта на император Андроник III — 15.VI.1341 г.⁸⁹ Поради малолетството на Йоан V Палеолог империята била управлявана от регентство, в което влизали царицата майка Анна Савойска, паракимоменът Алексий Апокавк, патриархът Йоан Калека и великият домашник Йоан Кантакузин. Привържениците на т. нар. столична партия с основание подозирали Кантакузин в домогване до императорския трон. Конфликтът избухнал през есента на същата година и бил усложнен от надигането на градската беднота в Одрин и Солун срещу Кантакузин и привържениците му. От тези събития не закъснял да се възползува и цар Иван Александър. Поводът бил искането на одринските жители да им се притече на помощ срещу Кантакузин. Българският владетел потеглил към Одрин с намерението да превземе гра-

да, но като се убедил, че това е невъзможно, се спуснал на юг по посока на Димотика и обсадил крепостта. В скоро време събитията взели неблагоприятен обрат: част от българските войски претърпяла неуспех срещу ромеите, а друг български отряд бил разбит от турски дружини, които бързали на помощ на Кантакузин⁹⁰. Въпреки тези неуспехи цар Иван Александър не вдигнал обсадата — това подсказва, че неуспехът под стените на Димотика не бил толкова голям, колкото ни уверява Кантакузин.

Във връзка с тези събития византийските извори за пръв път отбелязват сражение между турци и българи. Ако повярваме на Кантакузин, трябва да обявим сражението за незначителен сблъсък далеч от българската граница. Но вземем ли предвид данните от житието на Ромил Видински, както и сведенията на Енвери за похода на Умур бег към Килия, става ясно, че българските земи на няколко пъти изпитвали ударите на турските нашественици. А от 1341 г. турският проблем се превърнал в основен за цар Иван Александър — не случайно при походите си на юг той винаги се съобразявал с присъствието на турските войски в Тракия.

В началото на следващата 1342 г. изворите са засвидетелствували ново сражение между българи и турци, пак в околностите на Димотика, която междуременно била обсадена от войските на Иван Александър. Кантакузин разказва с подробности за нещастията, сполетели жителите на Димотика, които изгубили всякаква надежда за спасение и смятали, че само някакво чудо може да прогони българите. "Чудото" станало с помощта на Умур бег, стария приятел на Кантакузин: българските съгледвачи донесли вестта, че в устието на Марица акостирали огромен турски флот, който наброявал 380 кораба⁹¹. В своята история Кантакузин твърди, че инициативата за пристигането на турските войски принадлежала на Умур бег, който при вестта за притесненото му положение побързал да се притече на помощ. Но от сведенията на Енвери става ясно, че и този път Кантакузин е премълчл истината⁹², по-скоро фактът, че Умур бег пристигнал не по собствена инициатива, а след настоятелна молба за помощ, отправена му от императорската съпруга Ирина⁹³. От името на Кантакузин тя изпратила писмо до Умур бег по "текфура Асен"⁹⁴, който сполучил в мисията си и навреме пристигнал в Димотика.

Срещу разпръснатите български войски настъпвала огромна турска армия: под знамената си Умур бег имал 29 000 бойци. Обяснима е паниката, обхванала българските редици, и те по възможно най-бързия начин се оттеглили на север. Не след дълго Умур бег трябвало да се завърне в Мала Азия, тъй като армията му страдала от липсата на продоволствие⁹⁵. Единственият актив от поредното тур-

ско нашествие на полуострова било разкъсването на обсадата на Димотика и оттеглянето на българските войски.

Следващата 1343 г. била изпълнена с нови турски нашествия. Междувременно Кантакузин се озовал в тежко положение и победата на противниците му изглеждала само въпрос на време. Спасил го и този път Умур бег, който с голяма флота (от 290 кораба)⁹⁶ пристигнал в Солун и се поставил в разположение на узурпатора⁹⁶. Турците разграбили околностите на Бер и впоследствие (заедно с Кантакузин) се отправили към Димотика. По пътя си съюзниците разсипали всички земи покрай морето: тогава била разорена не само Тракия, но и Родопската област. Ордите на Умур бег опустошавали селата, избивали поголовно местното население или го заробвали с намерението да получат откуп⁹⁷. От данните на византийските историци (най-вече на Кантакузин) оставаме с впечатлението, че ударът на селджуците се стоварил върху областите, които признавали властта на цариградското правителство. Кантакузин даже съчувствува на беззащитните жители на Източна Тракия, които страдали от турските изстъпления въпреки неговата воля, най-вече заради интригите на противниците му.

От сведенията на Енвери обаче става ясно, че по този път пострадали и българските земи. Когато разказва за похода на Умур бег в Тракия, той отбелязва едно проникване на турците в българските и сръбските области, което донесло на турците огромна плячка от добитък и зърнени храни, които били откарани в Димотика:

Ils pénétrèrent dans les pays serbes et bulgares
et s'emparement de beaucoup de boeufs du jumlits et de mautons
ils emportent aussi de l'orge et du blé sans limites
et amenèrent le tout a Dimetiqua⁹⁸.

"Те проникнаха в сръбските и български земи
и заграбиха много волове, кобили и овце,
и откъгнаха също ечемик и жито в изобилие,
и отнесоха всичко в Димотика."⁹⁸

За съжаление Енвери се е задоволил да хроникира нападението само с няколко реда. Ако съдим обаче по събираната плячка (овце, кобили, волове, пшеница и ечемик), трябва да приемем, че нашествениците подложили на разорение равнинен терен. Източната точка на нахлуването (както и обратния път) е Димотика; ще рече, че този път пострадали земите южно от Ямбол, до които турските орди стигнали безпрепятствено. Кантакузин нашироко описва страданията на византийските села и градове, подложени на огън и сеч от Умуровите пълчища. Но не по-малки са били и ужасите, които преживяли и българите в района, където свирепствували селджуците на смиренския емир.

В началото на 1344 г. между цар Иван Александър и Ана Савойска бил сключен съюз срещу Кантакузин. Цариград заплатил за този съюз с отстъпването на 9 крепости: Пловдив, Цепина, Кричим, Перистица, Станимака, Аетос, Воден, Беаднос и Косник⁹⁹. Но има още едно обстоятелство, което накарало Иван Александър да се обяви срещу Кантакузин: фактът, че "персийската" (т. е. турската) войска опустошавала и неговата страна¹⁰⁰. Признанието на Кантакузин е най-малкото странно, при положение че до този момент той никъде не е отбелязал проникване на турците в българска територия. Признанието идва с късна дата (едва по повод на събитията от началото на 1344 г.) и дава да се разбере, че подобно на византийска Тракия и българските земи били обект на постоянни турски нашествия. За съжаление освен посочените по-горе свидетелства на Енвери липсват данни, които да хроникират подобни събития. Че турците се превърнали в постоянна заплаха и за България личи не само от цитирания по-горе пасаж на Кантакузин, но и от действията на българския войвода Момчил в Родопската област¹⁰¹. Към края на 1343 г. той преминал на страната на Кантакузин и заедно с Умур бег участвувал в усмиряването на тракийските земи¹⁰². Малко по-късно (през пролетта на 1344 г.) Момчил се отметнал от покровителите си и се обявил за съюзник на цариградското правителство¹⁰³. Преориентацията на Момчил трябва да се свърже и с безчинствата на турците — съюзници на Кантакузин, срещу България. Момчил управлявал област, населена изключително с българи, които многократно били притеснявани от азиатските пришълци. И ако до 1343 г. действията на Момчил зависели до голяма степен от моментното съотношение на силите между балканските владетели, то от началото на 1344 г. той вече действувал като изразител на онези сили, за които прогонването на турците в Мала Азия е било първостепенна политическа и военна цел.

Към пролетта на 1344 г.¹⁰⁴ се отнася поредното нахлуване на турците в Zagora, т. е. в България, което донесло на ислямските войски голяма плячка:

Ses hommes envahirent la plaine de Zagora
ils dévasterent pillèrent et incendièrent cette région
Pusi ayant envoyé leurs chevaux aux pâturage
ils restèrent a Dimotika¹⁰⁵.

"Неговите хора нахлуха в полето на Загора,
те опустошиха, ограбиха и опожариха тази земя.
После, след като изпратиха конете си на паша,
се завърнаха в Димотика."

Известието на Енвери косвено потвърждава казаното от Кантакузин за нахлуването на "персийската войска" в България. За съжа-

ление и този път сведенията на Енвери са лишени от всякаква конкретност — не могат да ни изненадат думите му за опустошенията, пожарите и грабежите, които оставял след себе си нашественикът. За отбелязване е фактът, че турската войска била предимно конна — това косвено свидетелствува за дълбокото проникване в българските земи. Като изходен пункт за нашествието отново се споменава Димотика; това указание трябва да се тълкува в смисъл, че и този път са пострадали българските владения в Тракия.

Освен с мъглявите известия на Енвери разполагаме и с данните от житието на Ромил Видински, които свидетелствуват, че през 40-те години на XIV в. турците представлявали постоянна заплаха за българските земи. По-горе отбелязахме, че Ромил напуснал Парория към 1430 г. пред страха от първото турско нашествие върху манастира. Той се установил в местността Мокра край Търново и не след дълго отново се запътил към Парория, макар че опасността от нови турски нападения не била отминала (страхъ моусалманскыи ни въ чтоже въмѣннвъ)¹⁰⁶. Впрочем това се потвърждава от факта, че сподвижниците му Григорий и Иларион изобщо не го последвали. Завръщането на Ромил в Парория трябва да се отнесе най-рано към началото на 1341 г. Както изрично бележи житиеписецът, турските нападения върху манастира не престанали: многаци въходеше въ горѣ оне моусалманы¹⁰⁷ — и така цели 5 години. Докато при първото нападение турците се отправили към Парория под предлог, че ще ловуват, впоследствие нападенията им са лишени и от този благовиден мотив. Напразно скопелският кефалия предупреждавал монасите — те не били в състояние да попречат на жадните за плячка и грабежи турски дружини.

Няма съмнение, че това били наемници, от които се ползувал не само Кантакузин, но и цариградското правителство¹⁰⁸. Те квартирували постоянно в Тракия и малко ги е било грижа дали плячкосват територии, подвластни на Кантакузин, на Цариград или на българския владетел. От непекъснатите им пробези по посока на Парория (те продължили от 1342 г. до 1345 г.) страдали не само монасите, които се криели в пирга или във "вътрешната пустиня" (вънѣршнѣю поустыню горы)¹⁰⁹, но и местното население. Както е известно, Парория се намирала във вътрешността на Странджа¹¹⁰. По това време планината била "непроходима" и "пустинна", а гората била "пречеста (чистѣиша)". И въпреки трудния терен турските орди непрекъснато връхлитали по посока на Синаитовия манастир. Можем да си представим картината по полята на българска Тракия, където нищо не било в състояние да прегради пътя на нашествениците.

Междувременно Умур бег се превърнал в страшна заплаха и за латинските княжества по Архипелага и същинска Гърция. Флотата му безнаказано опустошавала тези земи и това наложило подготовянето на нов кръстоносен поход, в който дейно участие взел папа Климент VI. Латинските владетели от Пелопонес, Генуа, Венеция, родоските рицари и кралят на Кипър съоръжили голям флот, който сполучил да завладее Смирна на 28 октомври 1343 г.¹¹¹ Това не попречило на Умур бег да продължи да подпомага Кантакузин. Едва в началото на пролетта на 1344 г.¹¹² Умур се принудил да напусне Тракия, тъй като събитията в Мала Азия взели застрашителен характер.

След оттеглянето на Умур бег своята политика активизирал и цар Иван Александър. При сключването на споразумението с Ана Савойска българският владетел поставил условието, че ще настъпи срещу Кантакузин, ако Цариград сполучи да отпрати смирненския Емир в Мала Азия. До оттеглянето на Умур бег действията на Иван Александър имали повече демонстративен характер — той се настанил с войската си в околностите на Сливен, откъдето изчакавал развитието на събитията¹¹³. В началото на лятото Иван Александър предприел поход далеч на юг, по посока на източните Родопи, и сполучил да завладее крепостта Перперек. И този път акцията му завършила несполучливо. Част от войските на Умур (на брой 3100 бойци) останали на разположение на Кантакузин, който с тяхна помощ сполучил да разгони българите. Войските на Иван Александър отстъпили на север и при река Марица се стигнало до незначително сблъскване, което завършило с успех за Кантакузин¹¹⁴. По всичко личи, че и този път победата била спечелена с помощта на турските войски.

След тъжната поредица от поражения и погроми има само един светъл епизод. През лятото на 1344 г. Момчил стремително атакувал флота на Умур бег, състоящ се от 15 кораба, които стояли на котва в пристанището Абдера. Три от корабите били изгорени. Охраната наброявала 250 войници и според Кантакузин нито един от тях не загубил живота си¹¹⁵. Това е малко вероятно, като имаме предвид внезапността на удара и решителността, с която действувал Момчил. Акцията на родопския владетел сочала единствения изход за ликвидирането на турската опасност, но силите на Момчил били твърде слаби за осъществяването на тази задача.

Край на 1344 г. се запомнил с пристигането на нови турски отряди в помощ на Кантакузин, който успял да завладее някои ромейски градове в Източна Тракия. Не след дълго селджуците се завърнали обратно¹¹⁶, но това означавало само кратък отход в очакването на нови турски нашествия.

През 1345 г. по полята на Тракия се срещали все по-често осман-

ски турци. Впрочем намесата на Орхан (син на Осман и емир на Витиния) във византийската междусобица е засвидетелствувана още през 1342 г., когато с османския флот, състоящ се от 22 кораба, Апо какв пристигнал в Солун¹¹⁷. Впоследствие императрицата Ана Савойска правила на няколко пъти опити да привлече Орхан за свой съюзник¹¹⁸. Подготвеното споразумение било провалено от интригите на Кантакузин, който в крайна сметка сполучил да привлече Орхан на своя страна¹¹⁹.

Кантакузин изобщо не споменава за задълженията, които поел към османския владетел — това е най-малкото странно, тъй като в подобни случаи неговият разказ обикновено е твърде обстоятелствен. Няма да бъдем далеч от истината, ако приемем, че той съзнателно е премълчал някои факти, които не било удобно да се разпространяват. Вероятно османците получили пълна свобода да нападат и грабят онези територии, които признавали властта на цариградското правителство, защото скоро след оформяне на споразумението османците на тълпи започнали да се прехвърлят през проливите и с тяхна помощ през пролетта на 1343 г. Кантакузин успял за кратко време да подчини под властта си всички черноморски градове, с изключение на Созопол¹²⁰.

Вероятно с удара по Черноморието трябва да свържем зачестилите нападения в Странджа, по посока на Парория. Този път опасността идвала от страна на османските турци и тя изглеждала толкова голяма, че не след дълго Ромил се принудил за трети път (и вече окончателно) да напусне Парория. Този път светецът потърсил убежище в манастирите около Сливен¹²¹. Забягването на Ромил от Парория (и то далеч на север) е факт твърде показателен, който дава да се разбере, че към 1345—1346 г. земите на юг от Странджа планина били лишени от всякаква защита и изложени на непрекъснати турски нашествия.

Османците действували в Тракия със същата свирепост, както и ордите на Умур бег. Отредите им непрекъснато се стичали в Тракия, даже и когато Кантакузин изобщо не се нуждаел от помощта им. Скоро след това, най-вече с помощта на османските турци, полята на Източна Тракия били превърнати в истинска пустиня¹²².

Междувременно Умур бег успял да възстанови положението си в Мала Азия и на 17 януари 1345 г. войските му овладели Смирна¹²³. През пролетта на същата година огромна турска армия от 20 000 бойци начело с Умур бег и Сюлейман (син на емира Сарукан) пристигнали в Димотика и се поставили на разположение на Кантакузин. Планът на съюзниците този път предвиждал окончателна разправа с Момчил. Той вече открито се обявил срещу Кантакузин, чиито войски не били готови за действие, и турците се отправили към Бълга-

рия, откъдето се завърнали с голяма плячка¹²⁴.

Това турско нашествие е отбелязано и в поемата на Енвери с присъщата му лаконичност:

Puis ils allerent aus pays d'Alexadres,
ils y firent beaucoup de butin et en furent ressasiés
Cette fois il prit la route d'Aderiana,
et risqua son armée afin de rendre facile ce qui était difficile¹²⁵.

"После навлязоха в страната на Александър
и взеха оттам голяма плячка, която ги задоволи.
Този път той (Умур бег) взе пътя за Адериана
и изложи на опасност армията си, за да направи трудно
онова, което бе лесно."

И този път българските земи били подложени на жестоко опустошение — това подсказват не толкова сведенията на Енвери, колкото съобщението на Кантакузин за огромния брой нашественици. Повече внимание заслужава сведението на Енвери за обратния път на турската армия, която се запътила към Адериана. Както правилно отбелязва Льомерл, Адериана не бива да се идентифицира с Одрин, тъй като името на този град се споменава многократно в поемата, следователно невъзможно е да бъде сбъркан¹²⁶. В крайна сметка Льомерл стига до заключението, че Адериана трябва да се търси в околностите на Одрин; вероятно става дума за малка крепост по пътя към този град¹²⁷.

Още по-неясен е последният пасаж, в който се говори, че при завръщането си Умур бег изложил войската си на опасност, в смисъл че поел по рискован маршрут, докато имал възможност да се спусне безпрепятствено на юг. Неяснотата на този пасаж може да се обясни като поетическа волност или като указание за някакви усложнения, свързани с оттеглянето на турската армия от българските земи. Но едва ли те имат някакво отношение към контрамерките от българска страна, ако изобщо имало такива. Това е единственият случай, когато сведенията на Енвери за турско проникване в България се потвърждава от Кантакузин и този факт не може да не направи впечатление. И все пак заслужава да се зададе въпросът, кое принудило Кантакузин да признае за пръв път, че гурските му съюзници опустошили държавата на цар Иван Александър, с когото имал договор за мир и приятелство? Това признание (макар и закъсняло) трябва да се обясни с факта, че за съвременниците било ясно, че не някой друг, а тъкмо Кантакузин отправил пълчищата на Умур бег към България. Напразно византийският историк се старае да излезе с некакъриен престиж от събитията. Той е отделил обширно място, за да изтъкне усилията, които уж положил, за да предотврати нахлуването: припомнил на Умур бег договорните си отношения с Иван

Александър, но нищо не било в състояние да възпре войнствените му съюзници. Този път изкусният византийски дипломат се оставил да бъде убеден (твърде лесно!!!) в невъзможността да се отмени акцията; твърдението на Умур, че счита българите за свои врагове, се оказало достатъчно солиден "аргумент". Написаното от Кантакузин е придружено от забележката, че ударът срещу България станал междувременно; просто трябвало да се намери някаква "работа" на турските пълчища, докато завършат приготовленията за нападение срещу Момчил. Това пък е направено с оглед на внушението, че походът срещу земите на Иван Александър трябвало да бъде краткотраен (така поне уверявал Умур бег), т. е. да се ограничи в пограничните с Византия територии. Две съображения дават да се разбере, че тези обяснения имат за цел да прикрият истината. Първо, защото акцията срещу Момчил не предвещавала сигурен и бърз успех, следователно пилеенето на силите преди решителното сражение не може да се смята за оправдано. От друга страна, походът срещу България и завършил в толкова кратък срок. Умур бег пристигнал с войските си някъде през май 1345 г.¹²⁸ Решителното сражение с Момчил било на 7 юли с. г. — следователно турското нашествие в българските земи е станало през месец юни¹²⁹. Сигурно е, че турските пълчища шетали в български земи най-малко месец, затова само от събраната плячка е трудно да съдим за бедите, връхлетели българите южно от Стара планина. Може да се твърди, че походът срещу "земите на Александър" представлявал всъщност цената, с която Кантакузин заплатил помощта на Умур бег през 1345 г. и че тъкмо той посочил на турците най-късия път към България.

След приключването на кампанията срещу България дошъл ред и на малката държавица на Момчил. Пред стените на Перитор (Бурград) малочислената армия на юначния българин била сразена от превъзхождащите го сили на Умур бег и Кантакузин¹³⁰. С края на Момчил пропаднал първият и за съжаление единственият опит за прогонването на турците. Силите на Момчил се оказали явно недостатъчни за изпълнението на тази задача. Примерът му не бил последван от късогледите балкански държавници. Само народната памет признала на юначния българин правото на пръв защитник на родната земя — подвизите на народния герой като по правило се свързват с борбата му срещу турските нашественици¹³¹.

Вероятно под тъжното впечатление на нашествията от 1345 г. е написан един пасаж в словото на Методий Патарски, поместено в сборник, в чест на Иван Александър, съставен от поп Филип. Сборникът е от 1345 г. и в него турците (измаилтяни) са представени като най-зли врагове на християнската вяра (и не имаше надежда, с които или изкаленя из ржкоу измаилт'кънь)¹³².

През 1346 г. всички европейски градове на империята (с изключение на Цариград, Солун, Созопол, и Мидия) се подчинили на Кантакузин. Той можел да разчита на постоянната подкрепа на могъщите си турски покровители — Умур бег и Орхан. На 21 май 1346 г. в Одрин йерусалимският патриарх Лазар коронясал Кантакузин, обявявайки го за император¹³³. Въпреки безизходицата неукротимата Ана Савойска продължила да крои планове и да търси нови съюзници. Кантакузин побързал да изпревари събитията и през юни тържествено отпразнувал брака на дъщеря си Теодора с Орхан¹³⁴. Този брак бил част от задълженията, поети пред предводителя на османците още при сключването на мирния договор. Кантакузин го отлагал известно време, но не защото бил измъчван от някакви скрупули, а защото много преди това Теодора била обещана за съпруга на Умур бег¹³⁵.

Междувременно Ана Савойска се свързала с турските емири от областта Сарухан в Мала Азия и през лятото на 1346 г. 6000-на селджуска армия преминала Хелеспонт¹³⁶. По повод на тези събития Умур бег помогнал за последен път на Кантакузин, като сполучил да привлече на негова страна турските съюзници на Ана Савойска. Но селджуците не сметнали, че с това мисията им е завършена; те се отправили срещу "мизите", т. е. българите, и подложили земите им на страшно опустошение. Кантакузин признава, че ударът срещу България бил незапомнен, и не можел да се сравнява с предишните нахлувания.

При предаването на тези събития в разказите на Кантакузин и Григора са налице съществени различия. Кантакузин се задоволява само да маркира събитието. Григора пък свидетелствува, че след похода в България турците домъкнали пред стените на Цариград огромен брой пленници и настоявали пред императрицата да получат полагащия им се откуп. Те подхвърлили пленниците на ужасни и позорни изтезания, и то пред очите на тълпата, която стояла на крепостните стени. Письците на нещастните пленници огласяли околността, а в Цариград се чували плач и ридания; единствено Ана Савойска останала равнодушна пред страшното зрелище и отказала да заплати исканата сума. Накрая турците се прехвърлили в Мала Азия, след като опустошили цариградските предградия.

Сцената, описана от Григора, свидетелствува за погрома, понесен от българите през 1346 г. Византийският историк посочва, че в по-голямата си част пленниците, взети от България, били ромеи. Това твърдение може да се тълкува само в смисъл, че става дума за гръцко население, което се е преселило в България пред страха от

непрекъснатите турски нашествия във византийска Тракия. По-вероятно е обаче това да се жители от средното поречие на Марица — това население било българско, но византийските историци продължавали да го смятат за ромейско под влияние на факта, че този район доскоро признавал властта на Цариград. На основата на тези данни руският учен Сирку¹³⁷ рисува идиличната картина, според която през 40-те години на XIV в. България била по-мирна земя от Византия, тъй като много ромей се преселили в българската земя под страх от турците. Въсъщност, както свидетелствуват изворите, тази представа не е съвсем точна — скоро и българските владения в Тракия споделили участва на гръцките градове и села.

От друго естество са подробностите, които съобщава Кантакузин. В обширния послеслов към описанието на тези събития той говори за масови убийства, опожарени храмове, осквернени икони, опозорени девизи, жени и пеленачета, продавани в робство или пък "възпитавани във варварски нрави и закони", т. е. откарани в Мала Азия и там заставени да приемат исляма. Разказът на византийския историк се отнася не толкова за нахлуването през 1346 г., колкото за нашествията, които ги предшествували. Последният погром представлявал само тъжен епизод на онези "илиади" от злочестини, които претърпели българите от Тракия през 40-те години на XIV в.

Послесловът на Кантакузин има предназначението на "защитна реч" — обвинявали го (и то с основание), че отново насочил турците към България, за да им плати за съюзничеството. Кантакузин се оправдава със забележката, че винаги бил чужд на мисълта да насочва варварите към България. Даже се стараел да предупреди българите с писма за приближаващата опасност тогава, когато турците по собствена инициатива тръгвали на север. Днес е трудно да повярваме в истинността на твърденията му, както не са му вярвали и неговите съвременници. Ако действително е изпращал подобни послания, Кантакузин непременно би отбелязал това в мемоарите си — с изтъкване на подобни факти той би могъл да има някакво морално оправдание пред потомството. Случаят с манастира на Григорий Синаит е свидетелство, че монасите от Парория действително били предупреждавани с писма, когато турците се отправяли към планината. Може би това е имал предвид Кантакузин, когато споменава за опитите си да предпази българите. Но по нищо не личи Кантакузин да се е измъчвал от мисълта за техните страдания. Все пак има два момента в записаното от него, които заслужават нарочно да се подчертаят.

Първият е във връзка с констатацията му, че византийска Тракия престанала да представлява интерес за турските нашественици.

Отдавна изпепелена, тя им служела по-скоро като плацдарм за нахлувания по посока на българските земи -- от средата на 40-те години българите поели върху себе си ударите на турската разбойническа стихия. Кантакузин е донякъде прав в твърденията си, че не винаги бил в състояние да държи в покорство страшните си съюзници. Друг е обаче въпросът, че първопричината за злото бил самият той. Що се отнася до походите срещу България, не може да има и съмнение -- те ставали не толкова по инициатива на турците, колкото със съдействието на техния покровител Кантакузин.

На 3 февруари 1347 г. Кантакузин влязъл в Константинопол¹³⁸, а на 21 май бил коронясан за император (за трети път) от ръката на цариградския патриарх Изидор¹³⁹. Краят на гражданската война във Византия не означавал ликвидиране на турската заплаха. Наистина Кантакузин можел и занаяпред да разчита на приятелството си с Орхан -- в продължение на няколко години войските му не безпокоили европейските владения на империята. Но Тракия не била гарантирана от посегателствата на турски разбойнически дружини, чиито предводители на своя глава предприемали нахлувания през морето. На два пъти византийските историци отбелязват подобни стълкнове-ния: веднъж един турски отряд от 1200 конници плякосвал из Тракия¹⁴⁰ и втори път -- турска дружина от 1400 човека разорявала Халкидика¹⁴¹. Те били разбити, но възторгът, с който се посрещнали тези незначителни победи, свидетелствува до каква степен империята отвикнала да побеждава турците.

Впрочем и през 1347 г. Кантакузин се възползувал от помощта на своя зет Орхан за нападението срещу сръбския владетел Стефан Душан. През лятото една турска армия от 10 000 човека под предводителството на Сюлейман (син на Орхан) преминала в Тракия, за да участвува в предстоящия поход. Когато съюзническата армия стигнала до Кавала (тогава тази област се подчинявала на властта на сръбския цар), турците сметнали, че се намират в неприятелска страна и подложили областта на страшно опустошение. Без да се вслушат в разпоредбите на военачалниците си (за главнокомандуващ бил определен, макар и формално, Матей, синът на Кантакузин), османците плякосали околните села и градове и побързали да се завърнат в Мала Азия¹⁴².

Приведените по-горе данни могат да породят погрешната представа, че през 1347 г. от турските нашествия страдали предимно византийските земи, докато този път България останала настрана от техните удари. Но от данните на житийната книжнина става ясно, че и през тази година турците продължили да безпокоят българските

земи. В житието на Григорий Синаит се съобщава, че когато светецът се обърнал за помощ към Иван Александър (за втори път), грижите му идвали от непрекъснатата шетня на турците в района на Парория (ради реченого варварского язъка агарубинского тѣжкаго оного нападенѣ) ¹⁴³

За съжаление това нападение не е датирано, но няма съмнение, че то е само епизод от непрекъснатите набези на турците в областта.

Към 1347 г. се отнася и окончателното разсипване на Синаитовия манастир в Парория ¹⁴⁴. След като в продължение на години монасите били притеснявани от турците, накрая те загубили всякаква надежда. Не могли да ги предпазят и яките стени на пирга — турците ги обсаждали и се мъчели да го запалят. Накрая отчаяните монаси решили да напуснат Парория, но преди това запалили пирга, а вероятно и манастирските постройки, за да не ги оставят в ръцете на турците: прѣвѣше пиргаъ запалише тако да не въсееетсе въ негоу бѣгнотивити ¹⁴⁵.

С опасността от турските нападения трябва да обясним факта, че след смъртта на Григорий Синаит (през 1346 г.) Теодосий Търновски отказал да застане начело на манастирското братство. Житиесецът се е задоволил само да подчертае категоричния отказ на Теодосий. Мъглявият език на първоизвора подсеща, че Теодосий Търновски бил убеден в предстоящото разсипване на манастира.

Скоро след това светецът напуснал окончателно Парория и заедно с Ромил се отправили за Света гора — причината и този път били турските нахлувания в областта. Но и в Света гора пустинниците не останали за дълго — там те били прогонени от варварите, т. е. от турците: не могы же ради варварского нахожденѣ тамо прѣбываніе сътворити ¹⁴⁶.

Изворите не са отбелязали турско проникване на Балканите през 1348 г. Но това не означава, че през тази година селата и градовете останали необезпокоявани от тези разбойници. За това трябва да съдим не само от цитирания по-горе пасаж от житието на Теодосий Търновски, но и от някои по-късни свидетелства — например Григора твърди, че османските нашествия в Тракия следвали непрекъснато ¹⁴⁷. А когато през 1350 г. войските на Кантакузин били в околностите на Солун, срещнали турска войска, която плячкосвала наоколо и императорът не захъснѣл да се възползува от помощта им срещу Стефан Душан ¹⁴⁸.

От приведените дотук сведения, ако се ръководим от данните на византийските историци, става ясно, че до 1349 г. турците навлезли само четири пъти в българските земи. Само едно от тях (през 1346 г.) имало трагични последици. Но това далеч не е истинската картина въпреки факта, че ранните турски историци пазят пълно мъл-

чание по повод събитията до 1352 г. Според Хамер нашествията до 1352 г. не са оставили следа в техните съчинения, тъй като не представлявали нищо забележително в сравнение с времето, когато турците се установили на Балканите¹⁴⁹. Едно щастливо изключение е поемата на Енвери — сведенията му дават да се разбере, че до 1345 г. ордите на Умур бег на четири пъти опустошавали българските предели. Две от тези нахлувания са премълчани от Кантакузин. Вече коментирахме тази "загадка" в историята му; той отбелязва само онези нашествия, които е невъзможно да се прикрият, и ги отдава на обстоятелствата или на зверските инстинкти на жестоките си съюзници¹⁵⁰.

В друга светлина са представени нашествията до 1349 г. в житийната книжнина. Първо, хронологията на събитията: първите прониквания на турците в България следва да се отнесат по-рано от времето, което фиксират византийските извори. Второ, житията дават най-точна представа за размера на опустошенията: щом горите на Странджа не били в състояние да спрат устрема на нашествениците, можем да си представим какво е било положението в полетата на Тракия. Впрочем за реакцията на обикновените българи можем да съдим от данните на Кантакузин по повод пристигането на византийското пратеничество в Търново през 1351 г. — търновските жители шумно изразяват одобрението си във връзка с подготовения съюз против турците¹⁵¹. Тежненията на търновските жители са не само свидетелство за политическия реализъм на народа, но и доказателство, че даже българите на север от Балкана живеели под страха от непосредствената турска заплаха.

Годината 1349 е знаменателна по повод интересуващите ни събития: да припомним известието на Търновския надгробен надпис, който съобщава, че през тази година (или както е посочено там — през осемнадесетата година от управлението на цар Иван Александър) станало голямо турско проникване в България, при което бил убит цар Иван Асен IV.

От данните на Кантакузин и Григора е известно, че към това време се отнася един голям поход на османските турци в България начело със Сюлейман, най-големия Орханов син. Оромна турска армия, наброяваща 20 000 конници, пристигнала на помощ на Кантакузин във войната срещу сърбите. Но още преди да стигнат сръбските предели, турците се завърнали обратно, под предлог че били повикани за защита на собствената им страна. Това обаче не им попречило да навлязат в България, откъдето се завърнали с огромна плячка¹⁵². Както обикновено, когато споменава турско проникване на българска територия, Кантакузин е особено пестелив при предаване на

събитията. Повече подробности дава Григора, според който ударът срещу българите бил осъществен с обединените сили на две турски армии, които се командували от синовете на Орхан. Първата пребивавала постоянно в Тракия, където изчаквала пристигането на нови турски сили. След това двете армии се отправили срещу мизите, т. е. българите, откъдето взели много пленници и събрали голяма плячка¹⁵³. Това сведение трябва да се използва крайно предпазливо, тъй като Григора говори за нахлуване по повод неуспешните преговори между Орхан и Стефан Душан през 1351 г. Но на това място разказът на византийския историк е неясен, има едно връщане назад, което дава основание на някои автори да го свържат с по-ранна епоха, т. е. с цитираните по-горе данни на Кантакузин¹⁵⁴.

Ние също приемаме предположението, че двата извора говорят за едно и също събитие, като на места се различават в подробностите. Различно са представени причините за пристигането на османците — според Кантакузин те дошли като негови съюзници, докато Григора твърди, че те били по-скоро врагове на императора. Но и двата извора единодушно потвърждават светкавичния характер на нашествието и опустошителните му размери. Според Кантакузин българите признавали, че дотогава страната им никога не била преживявала подобен погром. По-различно стои въпросът с датировката на нашествието. За изходно начало трябва да вземем войната на Кантакузин срещу Стефан Душан. Известно е, че в началото на кампанията Кантакузин сполучил да овладее Солун и след това загубил доста време в стремежа си да изтласка сърбите от Македония. Това продължило от края на зимата до януари на следващата година. След това императорът се завърнал в Цариград, където го намерило пратеничеството на Иван Александър, което от името на своя господар го обвинило, че и този път е насочил турците към България. Кантакузин на свой ред изпратил делегация в Търново, която трябвало да уговори Иван Александър да се включи в строежа на флот, който да възпира преминаването на турците в Европа. Става дума за предложението, което в края на краищата било отхвърлено от българите и сърбите.

Първоначално пристигането на византийската делегация в Търново се датирало към началото на 1350 г.¹⁵⁵ А посочването в изворите, че Кантакузин прекарал в Македония времето от края на зимата до януари, се тълкуваше в смисъл, че императорът престоял по тези места през последните месеци на 1349 г. и началото на 1350 г. При това положение турският поход в българските земи се отнасяше към края на лятото на 1349 г.,¹⁵⁶ т. е. датировката на събитието потвърждаваше данните на Търновския надпис, според който "пленяването" на българската земя от измаилтяните станало през осемнадесетата година от управлението на цар Иван Александър (1348—1349 г.).

В други изследвания обаче хронологията на събитията, свързани с пребиваването на Кантакузин в Македония, завръщането му в Цариград и пратеничеството до българите, се измества с една година назад, т. е. към края на 1350 и началото на 1351 г. За това има достатъчно основания: ще посочим само категоричното свидетелство на една анонимна византийска хроника, която сочи, че Кантакузин влязъл в Солун през месец септември 1350 г.¹⁵⁷ Следователно останалите месеци до края на годината Кантакузин прекарал в Македония. Някъде през февруари 1351 г. императорът се завърнал в Цариград, а не след дълго неговите пратеници се запътили към Търново — вероятно през март 1351 г.¹⁵⁸

Новото датиране на тези събития би трябвало да ни убеди в необходимостта да се коригира и времето на турското нашествие в България. То вероятно е станало преди месец септември 1350 г., ако, разбира се, приемем последователността на събитията, дадени у Кантакузин. Според нас обаче това няма съществено значение за датироването на турското нашествие¹⁵⁹. Първо, заради непоследователността в разказа на Кантакузин. Непонятно е например твърдението му, че вместо да тръгнат към Сърбия (турците наближили владенията на Стефан Душан и там ги очаквала богата плячка) нашествениците се втурнали в съвсем друга посока — към България. И то при положение, че бързали да се завърнат в отечеството си. Нищо не може да обясни поведението им при положение, че действията им срещу сърбите били предварително подготвени.

При разглеждането на тези събития да имаме предвид още нещо: психологическата мотивировка на предложението на българите съюз срещу турците. В случая разорителното турско нашествие трябвало за сетен път да убеди Иван Александър в необходимостта от помощта и приятелството на Кантакузин. Затова за турското нашествие в България и трагичните му последици се говори във връзка с отпътуването на византийската мисия към Търново, т. е. логиката на събитията е повлияна не от вътрешната им връзка, а от чисто практически съображения. Те именно накарали Кантакузин да "сгъсти боите", т. е. да разположи времето на турското нахлуване в България непосредствено преди призива на Цариград за съвместни действия срещу варварите.

От друга страна, знаем, че "опленяването на българската земя от измаилтяните" станало през осемнадесетата година от управлението на цар Иван Александър. Този факт, който е много важен и произхожда от домашен първоизвор, следва най-вече да се има предвид при датироването на нахлуването. И тъй като осемнадесетата година от управлението на цар Иван Александър е между месеците

септември — октомври 1348 и септември — октомври 1349 г., турското нашествие трябва да се разположи в тази хронологическа рамка. За по-прецизното му датиране можем да се възползуваме от сведенията на Кантакузин, който определя нашествието преди похода към Солун през лятото на 1350 г. При това положение войските на Сюлейман вероятно са навлезли в България преди втората половина на 1349 г. някъде в края на лятото и началото на есента.

Нашествието от 1349 г., за което съобщават византийските извори, е същото, което е засвидетелствувано в Търновския надгробен надпис, Българската хроника и някои приписки. Кантакузин отбелязва внезапността на вражеския удар и необикновената му сила. В същия смисъл е и съобщението от Търновския надпис за "омърсяването на българската земя от измаилтяните". По-горе се спряхме подробно върху особената "разредка", с която този текст е предаден в надписа. По този начин писачът се е постарал да изтъкне изключителната важност на събитието — първото дълбоко проникване на турците в българските земи, което потресло съвременниците. Затова писачът на надписа се е постарал да го запечата с особен "шрифт" върху каменния надпис.

В приблизително същия смисъл трябва да се тълкува и съдържанието на приписката от Осмогласника на цар Иван Александър: "когато господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя, и те дойдоха, и поробиха, и унищожиха...". Ако действително приписката е от последните години от управлението на Иван Александър¹⁶⁰, авторът ѝ едва ли би обявил нашествието като божие наказание — в края на 60-те години и началото на 70-те години турските нашествия са нещо обикновено и с нищо не могли да поразят въображението на съвременниците. А от текста на приписката проличава изненадата и неочакваността на вражеския удар.

Още един момент в приписката позволява по-ранното ѝ датиране: в нея турците са назовани "измаилтяни". По-горе посочихме широката употреба на този термин в средновековната ни книжнина. В същото време обаче употребата му може да се тълкува само като свидетелство за "архаичността" на паметника — един вид свидетелство, че описаните в него събития се отнасят към периода на ранните турски нашествия. През 70-те години на XIV в. книжовниците предпочитат да употребяват вече етнонима "турци" (търкы), какъвто е например случаят с приписката на монах Исая от 1371 г.¹⁶¹

Византийските извори не говорят за контрамерките, взети от българите, за предотвратяване на поредното турско нашествие. Кантакузин само на два пъти споменава за сраженията между българи и турци в околностите на Димотика (през 1341 и 1342 г.), но те станали далеч от българските граници. От тези случайни известия е труд-

но да съдим как е била организирана отбраната на южната българска граница. Още по-малко сведения за това предлагат данните на житийната ни книжнина. Не броим събитията, свързани с войните на Момчил, тъй като те нямат пряко отношение към интересуващия ни проблем.

Означава ли всичко това, че през 40-те години на XIV в. българските войски нито веднъж не се опрели на турските? Точно така изглежда, ако приемем, че в посочените извори е казана цялата истина за българо-турските отношения през този период. Няма съмнение обаче, че българите никога не са оставяли южната си граница без защита — в този смисъл сигурно ще бъдем прави, ако твърдим, че всяко турско проникване на българска територия е срещало съпротива. Друг е, разбира се, въпросът доколко тя могла да бъде ефикасна.

Опирайки се на данните на домашните ни свидетелства, можем да твърдим, че българите били подготвени да посрещнат нашествениците през 1349 г. Авторът на приписката (лист 95 от Ватиканския препис на Манасиевата хроника) призовава божията помощ срещу "безбожните варвари, които искат война" — следователно в Търново съвременно са научили за подготвяното нападение и са взели спешни мерки за защитата. Повече подробности ни дава Българската хроника. Там е посочено, че след като турците се отправили към София "българските войски се събраха начело с Александровия син Асен" (и собраше сѧ вой българети сѧ ними же и сынъ Александровъ аскѧ) ¹⁶².

За развоя на събитията свидетелствува миниатюрата на лист 2 от Ватиканския препис на Манасиевата хроника — там е представено погребението на Иван Асен IV. Покойникът е изобразен с шлем на главата, което трябва директно да ни насочи към причините за неговата смърт. Две неща са от съществено значение за изясняване на времето, когато е станало сражението. Споменатата по-горе приписка от лист 95 от същата хроника известява, че войната била предстояща, т. е. събитията назрявали когато авторът на текста още работил върху ръкописа ¹⁶³. Междувременно събитията набирали скорост, нашествениците проникнали дълбоко в българските земи и в сравнение с тях бил убит синът на цар Иван Александър. "Погребалната" миниатюра носи печата на една лична трагедия, но и косвено свидетелствува за злополучния край на сражението. Следователно турското нашествие от 1349 г. има директно отношение към датирването на Ватиканския препис на Манасиевата хроника, т. е. изписването на нейния текст започнало преди нахлуването, а украсяването ѝ с миниатюрите станало след завършването на неприятелското нападение.

Събитията около смъртта на цар Иван Асен IV са засвидетелствувани и в надписа от търновската църква "Св. 40 мъченици". В

него се говори от името на съпругата на цар Асен и се съобщава за голямо турско нашествие: "българската земя е омърсена от измаилтяните". Смъртта на "цар Асен, т. е. на Иван Асен IV, явно стои във връзка с "опленяването" на България — това нахлуване е станало през осемнадесетата година от управлението на цар Иван Александър, т. е. в края на лятото и началото на есента на 1349 г.¹⁶⁴

Връзката между миниатюрата и погребалния надпис от "Св. 40 мъченици" може да се смята за доказана. Анализът на миниатюрата сочи, че синът на цар Иван Александър бил погребан в църквата "Св. 40 мъченици". Впрочем това може да се предполага и на основата на други свидетелства. Известно е, че по времето на цар Иван Александър този манастир се радвал на особен статут — изворите го споменават като "Великата лавра"¹⁶⁵. Към тази епоха трябва да отнесем и построяването на мавзолея към църквата, който без съмнение бил предназначен за гробница на владетелското семейство. А надгробният надпис на цар Иван Асен IV е тъкмо от мавзолея към църквата — това не може да бъде случайно.

При тълкуването на тези известия стигаме до най-критичния момент в цялото изследване: отговаря ли на истината твърдението на Българската хроника, че Иван Асен IV, синът на цар Иван Александър, бил убит в сражение с турците при София? Текстът на хрониката отбелязва по този повод следното: "и стана голям бой, тогава убиха Асен и погина голямо множество от българите" (и съразиша вси, и оубиша асѣнь и отъ българь множество погыне)¹⁶⁶.

Вече споменахме за полемиката във връзка с "истината", заловена в това съобщение, за многобройните му оспорвания, за подозренията за "смесване на имена и събития", за внушенията за "явно легендарния му произход". Независимо от различните уговорки (тонът им варира от свръхкритицизма до приглушените съмнения) достоверността на съобщението винаги е била поставяна под съмнение. Смята се, че летописецът е възпроизвел народното предание, без да прояви критичност при подбора на фактите и събитията¹⁶⁷. Доколко в тази част на Българската хроника има отглас от народните предания или на преживяна историческа действителност, ще стане дума по-нататък. Но никой досега не се е опитал да даде отговор на проблемите около феномена "цар Ясен" в народните ни песни и предания.

В бележките към изворите за Иван Асен IV посочихме накратко предубеждението, което историческата ни наука демонстрира открай време спрямо нашия фолклор — по-точно към историческите песни и предания. Факт е наистина, че част от тях са стъкмени в една по-късна епоха и представляват по-скоро пример за лошо съчинителст-

во (главно преданията), отколкото отзвук на реално станали исторически събития. Но означава ли това, че целият ни исторически епос трябва да се постави под знака на съмнението?

По повод стойността на историческите ни песни и предания сега съществува мнението, че единственото вярно в тях е ясно очертаното историческо време¹⁶⁸, а историческият персонаж е представен от една или две реални личности — останалото било дело на фантазията на народния поет или разказвач. Примерите са достатъчно много и изглеждат убедителни: цар Иван Шишман и турците, Крали Марко и турците, и т. н. Важен бил поводът, а останалите факти (разбира се, измислени) се нагласявали с оглед на съществуващите вкусове. Това е причината тези песни и предания да останат настрана от вниманието на историците, с тях и досега се занимават специалистите по фолклор, които съвсем естествено насочиха усилията си в една насока, която не може да задоволи съвременното историческо дирене¹⁶⁹.

Не прави изключение от това правило и отношението към цъла от песни и предания, свързани с името на "цар Ясен". Бурмов го обяви (при това погрешно) за първоизточник, от който авторът на Българската хроника е черпил данните за смъртта на цар Асен при София. Но това не беше всичко — под влияние на заблудението, че в песните и преданията за "цар Ясен" нямало историческа истина, отрече се и достоверността на съобщението в Хрониката.

Връзката между съобщението на Българската хроника и песните и преданията за цар Ясен, разбира се, няма, пък и е невъзможно да се докаже. Но тъкмо тук е мястото да си зададем въпроса: ако всичко записано в Българската хроника по адрес на цар Асен, сина на цар Иван Александър, е измислица, то откъде са се взели преданията и песните, свързани с неговото име? Всеизвестна е истината, че в основата и на най-причудливата легенда е залегнал реален исторически факт. Задължението на изследователите се свежда до това да изяснят доколко по-късните напластявания са довели до деформации на първичния факт, т. е. дали с течение на времето не се е загубил "първообразът" на събитието, което е вдъхновявало народния поет. В същия план трябва да се решат и проблемите, които поставят песните и преданията, свързани с името на "цар Ясен" в Софийско. Няма съмнение, че той е реална историческа личност, въпросът е само в това, доколко песните и преданията са запечатали "изходните" данни за събитията?

Някои изследователи погрешно свързват песните и преданията за цар Ясен (за което изрично настоява фолклорният материал) с името на цар Иван Шишман. Пръв допуска подобна грешка Каранов още

в края на миналия век. В писмото си до Марин Дринов той преразказва преданията, свързани с крепостта Урвич и цар Ясен, но бърза да коригира името, като пояснява в скоби, че ставало дума "разбира се за цар Иван Шишман"¹⁷⁰!!! Практиката да се смесват тези имена се наблюдава и в днешно време, което е още по-необяснимо: така е постъпил например археологът Д. Овчаров, който в продължение на години разкопаваше Урвичкото кале¹⁷¹. През лятото на 1983 г. имам възможност да обиколя местата, които народната традиция неизменно свързва с името на цар Ясен. Местното население строго разграничава имената на цар Ясен и на цар Иван Шишман — както впрочем това е записано и в преданията. Когато се заговори за цар Ясен, се сочи крепостта Урвич. Даже и в Самоковско, където името на Иван Шишман е особено популярно, цар Ясен "седял в калето срещу Кокалянския манастир, т. е. в Урвич. Длъжни сме следователно строго да ограничим "района на действие" на цар Ясен и на цар Иван Шишман. Събитията, свързани с името на цар Ясен, се локализират в ограничен район за сметка на Шишмановото име, което е популярно по цялата българска земя.

Впечатлява наистина ограничената "география" на цикъла за цар Ясен: песните и преданията, свързани с неговото име, се пеят и разказват в Панчарево, Кокаляне, Пасарел, Герман, Бистрица и Лозен. Затварянето на песенния цикъл в толкова ограничен район е свидетелство, че основния разказ не е повлиян от деформациите, които непременно биха настъпили в него, ако той "излезеше" навън, т. е. ако за цар Ясен започнат да се пеят песни и разказват предания по всички краища на българската земя. Това обстоятелство засилва впечатлението, че цикълът е запазил доста от свежестта на първоначалния си вариант, следователно историческата истина там (или поне част от нея) може да бъде възстановена.

Без колебание може да се определи епохата, когато се развива събитието — цикълът отразява времето на турските нашествия в българските земи. Това, разбира се, е недостатъчно за една по-точна хронология, тъй като тези нашествия продължили близо половин век — до окончателното завладяване на България. Тъй като събитията се локализират в Софийско (при крепостта Урвич, която е на 18 км южно от София), излиза, че те са могли да станат до 1385 г., когато тези земи падат под турска власт. За щастие има един момент в основния вариант на песните за цар Ясен, който допринася съществено за разрешаването на проблема. В началото на тази песен е отбелязано следното: "Турце ле, турце презморци"¹⁷². Обикновено в началото на историческите песни личат следите от първоначалния им вариант. За пример ще посочим съобщението, което срещаме в един

от основните варианти на песента за "Мара бяла българка", т. е. за Кера Тамара, дъщерята на цар Иван Александър. Известно е, че преди да отиде в харема на Мурад, Кера Тамара била омъжена за деспот Константин. Много е писано по повод съдбата на Кера Тамара и дали в действителност тя е българската принцеса, която станала "обрученица ради рода българскога". Може да се смята за доказано, че наистина става дума за съпругата на деспот Константин. Това впрочем се потвърждава и от началните думи на песента, в която се пее: "Лепа Маро десподова, десподова господова"¹⁷³. Тук изрично е посочено, че преди да се омъжи за Мурад, Кера Тамара била "десподова", т. е. деспотица, както сочат и историческите извори. Това много важно свидетелство, което е останало незабелязано от специалистите, дава да се разбере колко полезни биха могли да бъдат данните, предлагани от историческите ни песни, стига те да се черпят внимателно, след сравнението им с доказани исторически истини. В случая съобщението на песента за "Мара бяла българка" плътно "покрива" един установен исторически факт — това трябва да се тълкува като своеобразна реабилитация на песенния цикъл, тъй като и до сега се настоява, че заложената в него историческа истина се изчерпвала само с брака между Кера Тамара и султан Мурад¹⁷⁴.

Но да се върнем към съобщението от песента за цар Ясен, в която турците, проникнали до Урвичката крепост, са наречени "презморци". Това дава да се разбере, че при възникването на песента турците още не са били установени трайно на Балканите, те все още идват през морето. Този факт означава, че събитията, които представя песенният цикъл, трябва да се разположат преди 1352 г., т. е. преди овладяването на Цимпе и Галиполи — време, което се счита за начало на трайното установяване на турците в Европа. По този начин изказът на фолклорния материал потвърждава сведението на Българската хроника, според което турците също са един вид "презморци", тъй като след нашествието прекарват пленените българи през Галиполи. В този смисъл означението "турци презморци" е доказателство, че в песента има архаизми, по които можем да доловим следи от нейния първообраз¹⁷⁵.

Има един друг момент в песните и преданията, които говорят за древността на цикъла: името на "цар Ясен" звучи по същия начин, както се изписват имената на синовете на цар Иван Александър в Помениците на българските царе и царици — *царъ Ясенъ*. На основата на това сходство със сигурност трябва да приемем, че събитията, за които разказва цикълът, трябва да се отнесат към епохата на българския цар Иван Александър.

Други следи от архаизми в цикъла от песни и предания за цар

Ясен няма. Явно той е стигнал до нас след много "преработки", които са го отдалечили от първоначалният му вариант. Странен е например фактът, че докато в преданията се говори за смъртта на цар Ясен (гробът му се сочи в землищата на селата Лозен, Бистрица), то в песните фабулата е скроена различно: цар Ясен убива жена си, която била поругана от турците. Тази нишка е допаднала повече на народния поет, той я е подхванал отдалеч, като съчинил, разбира се, историята с предателството, което отворило вратите на крепостта, безгрижието на цар Ясен и т.н. Сред местното население и досега се разказва за "сребърната чаша" на цар Ясен, която уж доскоро се пазела в Кокалянския манастир "Св. Троица"¹⁷⁶.

Интересни сведения могат да се почерпят и от местната топонимия: в околностите на Урвичката крепост се сочи изсеченият в скалите "Царски път", скалата "ЦАРО" и "ЦАРИЧИНА СКАЛА"¹⁷⁷ — мястото, където била опозорена царевата съпруга. Към тези топоними ще прибавим още един, който заслужава особено внимание: сред местните жители крепостта Урвич е известна още като "Урвич при Средец". Това твърдеше пред нас 75-годишният Димитър Петров Иванов от с. Кокаляне, Софийско. От думите му излизаше, че неговият дядо Йордан Сердов (80 г.) притежавал край крепостта гора, която била записана през 1948 г. като имот на "УРВИЧ ПРИ СРЕДЕЦ". Така се наричала гората (значи и крепостта) още през турско време. Доколко това название има някакво отношение към съобщението на Българската хроника, че при нашествието си турците се насочили към Средец (НА СРЪДЦИ), е трудно да се каже. Но означението "Урвич при Средец", както и посочените по-горе топоними потвърждават събитията, за които дава сведения фолклорният материал.

Няма съмнение, че песните и преданията за цар Ясен и съобщението на Българската хроника говорят за едно и също събитие. Между тях действително съществува връзка в смисъл, че са отражение на конкретно историческо събитие — турското нахлуване в София и смъртта на Иван Асен IV. В случая са представени двете линии на съхранение на историческата ни памет. В народните песни и предания историческата истина е доста размита — това е нормално, като отчитаме изобщо степента на историзъм, съхранен в нашия фолклор. Българската хроника възпроизвежда правилно хронологията на събитията, макар и с един оттенък, който на пръв поглед внушава мисълта за легендарност в изложението.

И така разнообразни по произход извори осветляват събитията, свързани с турското нашествие от 1349 г. Хронологически най-рано е сведението от приписката върху лист 95 от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, което свидетелства за предстоящото нахлу-

ване на турците: в Търново вървели приготовления за отблъскването на нашествениците. Подробности около турската инвазия ни съобщават и византийските извори: огромна турска армия, която наброявала 20 000 конници, настъпила през Марица и в кратко време сполучила да проникне дълбоко в българска територия. За по-нататъшния развой на военните действия можем да съдим от Българската хроника и песните и преданията за цар Ясен. Начело на българските войски, които трябвало да отразяват вражеския удар, застанал Иван Асен IV. Неизвестни остават съображенията, които са накарали цар Иван Александър да повери воденето на войната срещу турците на най-малкия си син Но има едно обстоятелство, което прави изборът му напълно естествен. Вече установихме, че в качеството си на държател на апанажно владение Иван Асен IV получил земите около Преслав и близките крепости в Тракия. Следователно може да се допусне, че отбраната на териториите южно от Стара планина (или поне част от тях) е влизало в неговите задължения. Затова Иван Асен IV бил натоварен с командуването на онези войски, които трябвало да посрещнат първия турски натиск. Първоначалните планове на българите претърпели промяна в резултат от страхотната сила на вражеския удар. Увлечени от силния натиск, войските на Иван Асен IV били изтласкани далеч на запад, чак до подстъпите на София. В околностите на Урвич станало решително сражение, завършило с поражението на българските войски и със смъртта на храбрият им предводител.

Погребението на цар Иван Асен IV е документирано в два паметника: миниатюрата от лист 2 на Ватиканския препис на Манасиевата хроника и надгробния надпис от търновската църква "Св. 40 мъченици". В тях (освен всичко останало) личи преклонението, което съвременниците засвидетелствували пред подвига и саможертвата на цар Иван Асен IV.

За датирането на събитията (освен ориентировъчните данни на Кантакузин) разполагаме с изричното сведение от погребалния надпис от църквата "Св. 40 мъченици". Там е казано, че "омърсяването на българската земя от измаилтяните" станало през осемнадесетата година от управлението на цар Иван Александър. Уточняването на подробностите позволява да отнесем събитията към края на лятото и началото на есента на 1349 г.

Тук доказвахме достоверността на онези първоизвори, които свързват съдбата на цар Иван Асен IV с турското нахлуване и битката при София. Може да се получи погрешното впечатление, че свидетелствата на документите не подлежи на съмнение. Всъщност в

Българската хроника са налице редица анахронизми. Те са причина за недоверието, с което обикновено се гледа на нейните сведения.

На първо място ще посочим явно погрешната датировка: в Българска хроника се твърди, че турското нахлуване, битката при София и смъртта на цар Иван Асен IV станали в „лѣто ш.ѡ.л.д.“, т. е. в 6834 г. от сътворението на света или 1325/26 г. от нашата ера (6834 – 5508 = 1326 г.). Годината явно е погрешна — по това време Иван Асен IV още не е бил роден. Това не е единственият случай, когато годините, посочени в Българската хроника, не отговарят на истината. Да припомним, че е сбъркана и годината на смъртта на цар Иван Александър. За сметка на това обаче указанията за дните на месеците обикновено са точни. Това обстоятелство (което е много важно) трябва да ни подсказва, че в съчинението, от което авторът на Българската хроника е черпил своите сведения, хронологическите данни са били верни. Вероятно точни са били те и в първоначалния вариант на Хрониката. По-късните преписвачи (Хрониката е достигнала до нас в късни преписи), главно поради небрежност, са допуснали грешки при преписването на буквените комплекси, с които се означават годините. За XIV в. например те се състоят обикновено от 4 букви¹⁷⁸ — грешките са обикновено накрая, където са изписани буквите, с които се означават "десетиците" и "единиците". За разлика от годините дните на месеците се изписват обикновено с една, а понякога с две букви — поради това на тези места грешките са по начало невъзможни или в краен случай съвсем редки.

Вероятно буквеният комплекс, с който в Хрониката е била изписана годината на турското нахлуване в България и смъртта на Иван Асен IV е изглеждал ш.ѡ.л.д., т. е. 6856 г. от сътворението на света или 1348/49 година от нашата ера (ако става дума за събития преди 1 септември 1349 г. или ш.ѡ.л.д.) 6857 г. от сътворението на света или 1349/50 г., ако събитията са станали след 1 септември 1349 г. Как се е стигнало до деформирането на буквения комплекс, по-точно до погрешното изписване на последните две букви е трудно да се каже¹⁷⁹. Но подобни грешки са чести при преписването на средновековните ръкописи.

Няма съмнение, че годината на събитието, фиксирана в Българската хроника, е погрешна, по-точно тя е преписана погрешно. Но това няма никакво отношение към достоверността на описаните там събития. За изправяне на хронологията трябва да прибегнем до помощта на други изворови свидетелства (както направихме това погоре).

Далеч по-сериозни проблеми поставя един друг "анахронизъм" — той е във връзка с твърдението ни, че турското нашествие и

смъртта на Иван Асен IV трябва да се отнесат към 1349 г. А в Българската хроника порядъкът на събитията е друг: в началото се говори за пратеничеството на Кантакузин в Търново и след това за турското нахлуване, за битката при София и смъртта на царските синове. Известно е, че византийското пратеничество пристигнало при Иван Александър през 1351 г. Приемем ли следователно последователността на събитията, фиксирани в Хрониката, излиза, че походът на турците и последвалите събития трябва да се отнесат към същата 1351 г. Това от своя страна не може да не породи съмнения в последователността на авторския разказ.

Обстоятелството, че редът на събитията, отбелязани в Хрониката, не пасва на нашата датировка далеч не е така необяснимо, както изглежда на пръв поглед. Сигурно е, че при стъкмяването на този разказ авторът на Хрониката не се е съобразявал докрай с последователността на историческите факти. Чисто композиционни съображения са го заставили да открие проблема "българи и турци" с обстоен разказ върху първопричината, довела до настаняването на турците в Европа, с размишленията за пропуснатия шанс да се ликвидира в зародиш турската заплаха. Това пък от своя страна наложило ново нареждане на събитията — разказът за смъртта на царските синове е приведен като послеслов към главното събитие, той е представен като един вид възмездие за недалновидността, проявена от цар Иван Александър. По този начин придобива определен смисъл и предупреждението, което според автора на Хрониката Кантакузин отправил към българите: "не пожелахте да ме слушате, но ще се каже"¹⁸⁰. Трагичните събития, които последвали, са напълно в духа на средновековните пророчества.

Има още един момент в разказа, който е повлиял съществено при промяната на реда на събитията — става дума за съдбата на Михаил Асен, най-големия син на цар Иван Александър. Непосредствено след съобщението за гибелта на Иван Асен IV Хрониката бележи: "българите отново се събраха под началството на Михаил, синът на Александър, но и него убиха..."¹⁸¹. Навремето Бурмов справедливо отбеляза, че хронистът свързва смъртта на царските синове с една и съща битка, по-точно с два етапа на едно и също сражение¹⁸². Това, разбира се, не отговаря на истината, тъй като знаем с положителност, че Михаил Асен починал по-късно — от миниатюрата на Ватиканския препис на Манасиевата хроника личи, че той присъствува на погребението на своя брат Иван Асен IV. Тази непоследователност в разказа повлия в голяма степен за появата на съмненията относно легендарността в съобщението на Хрониката. Всъщност авторът ѝ

преднамерено свързва съдбата на царските синове под влияние на факта, че и двамата намерили смъртта си в битки срещу турците. Но за разлика от Иван Асен IV смъртта на Михаил Асен е обвита в тайнственост, която не може да бъде осветлена с помощта на наличните изворови свидетелства. Трябва да се задоволим с констатацията за неговата смърт — както сочи Хрониката, тя следва да се постави във връзка с някое от последвалите турски нашествия в България. Датата на сражението остава неизвестна, но при всички случаи това станало няколко години след смъртта на Иван Асен IV.

Обстоятелството, че Иван Асен IV загинал през 1349 г. (преди пратеничеството на Кантакузин), а Михаил Асен — към средата на следващото десетилетие, е дало основание на хрониста да свърже двете събития, за да подсили психологическия ефект на своето съобщение. В Хрониката са налице и други подобни анахронизми. Например превземането на Галиполи от турците (1354 г.) е посочено погрешно в разказа след смъртта на цар Иван Александър и изпращането на Кера Тамара в харема на Мурад, т. е. след 1371 г.

Последният анахронизъм в Хрониката е във връзка с твърдението, че при нашествието си в България турските войски били под командването на Мурад. Това противоречи на доказани истини: при възцаряването на султан Мурад (1362 г.) Иван Асен IV и брат му Михаил Асен били отдавна покойници. Как тогава името на Мурад е попаднало в Хрониката, и то във връзка със събития, станали без негово участие? Впрочем в Хрониката е налице и друга подобна грешка: твърди се например, че дипломатическата инициатива през 1351 г. била предприета от Кантакузин заради постоянните нахлувания на Мурад (!!!) през морето, което не отговаря на истината. Този анахронизъм, изглежда, е предизвикал и "участието" на Мурад в битката при София през 1349 г. Приел веднъж, че Мурад е стъпил на престола преди 1362 г.¹⁸³ авторът на Хрониката естествено свързва следващите събития с неговото име.

Има още едно обстоятелство, което може да обясни причините (или поне част от тях), поради които името на Мурад е попаднало сред събитията от 1349 г. По повод на това нахлуване Кантакузин отбелязва, че турските войски се командували от Сюлейман, най-големия син на Орхан. Добавена е обаче и една любопитна подробност: Сюлейман се отправил към България "като се представил за някакво измислено лице"¹⁸⁴, т. е. под лъжливо име. Съобщението на Кантакузин е най-малкото странно, но явно е, че тук не става дума за измислица, а се регистрира действителен факт. Напразно бихме търсили убедителни причини за тази постъпка. Тя би имала известно

оправдание в случай, че между България и държавата на Орхан съществувал мирен договор. "Лъжливото" име на Сюлейман е могло да бъде използвано от Орхан, за да припише нападението на други гурски емири. Но такъв договор не е съществувал, следователно разсъжденията в тази насока следва да бъдат изоставени.

Известието на Кантакузин би могло да се тълкува и в друг смисъл: например, ако Сюлейман се е представил за по-малкия си брат Мурад, въпреки че за подобна постъпка трудно може да се изтъкне някакво разумно основание. С това обаче можем да обясним част от загадката — остава нерешен въпросът защо името на Мурад се свързва с нашествията в края на 40-те и началото на 50-те години, като се настоява, че той ги е предвождал в качеството си на върховен повелител на османците. Всъщност тогава начело на османската държава е стоял Орхан, а нахлуванията през морето се предвождали от Сюлейман, най-големия син на Орхан.

Загадката може да се изясни с помощта на данните, които срещам у Григора, който бележи изрично, че в този поход взел участие и "вторият син" на Орхан. Името на този втори син не е отбелязано, но няма съмнение, че става дума за Мурад; той е по-малкият брат на Сюлейман. Следователно името на Мурад не случайно е намерено по място в текста на Хрониката. Той е бил един от водачите на похода, въпреки че общото командване на войските било в ръцете на по-големия му брат Сюлейман. Това обаче не е в състояние да изясни причините, поради които възцаряването на Мурад се отнася далеч преди 1362 г. Тази грешка на хрониста трябва да обясним с факта, че нахлуванията през морето се осъществявали изключително от синовете на Орхан. И тъй като не друг, а тъкмо Мурад е приемник на престола, Хрониката му е приписала заслугите за успехите на турското оръжие преди трайното установяване на османците на Балканите.

В заключение към този въпрос ще отбележим следното: няма никакво съмнение, че гибелта на Иван Асен IV трябва да се отнесе към управлението на Орхан, а акцията към София се командувала от най-големия му син Сюлейман. Името на Мурад е свързано с тези събития под влияние на факта, че той също е взел участие в похода през 1349 г.

Накрая ще се спрем върху най-дискутирания въпрос от съобщението на Българската хроника: отговаря ли на истината твърдението, че при нашествието си от 1349 г. турците са проникнали в околностите на София?

Възраженията по повод на това твърдение са изречени отдавна

и звучат горе-долу така: невъзможно е към средата на XIV в. османците да са били в състояние да проникнат чак до София. Вече отбелязахме, че съобщението на Българската хроника не подлежи на съмнение. В същия смисъл трябва да се отговори и на прибързаното твърдение, че името на Средец не е стояло в оригиналния текст на Хрониката. Разказът за смъртта на цар Иван Асен IV при София е логически издържан спрямо общия дух на повествованието на съчинението и не може да се смята за късна добавка на неизвестен автор с още по-неизвестни намерения.

Свидетелствата на византийските извори също дават да се разбере, че при нашествието през 1349 г. турците проникнали дълбоко в българска територия. Маршрутът на неприятелската армия може да се очертае приблизително, като имаме предвид посоченото от Кантакузин, че нашествениците преминали на север от река Марица, както и указанието на Българската хроника, че решителното сражение станало при София¹⁸⁵. Следователно след форсирането на Марица турците са поели на запад, по левия бряг на реката и през Костенец и Ихтиман (за това настояват народните предания) стигнали до околностите на София. За времетраенето на похода разполагаме с бележката на Григора, според когото нападателите се завърнали от България след "малко дни" (ἄμερόν μικρόν). В същия смисъл са и данните на Кантакузин.

Възможно ли е (налага се често да задаваме този въпрос) в такъв кратък срок турците да са стигнали София? Възможно е, разбира се, като имаме предвид, че армията на нашествениците се състояла изключително от конница, която била в състояние да осъществи големи преходи. Тези конни дружини са могли да стигнат до София и да се завърнат оттам в разстояние на десетина дни, а това напълно се покрива със забележката на византийските автори за малкото дни, в които се е провела кампанията.

Походът на турците към София през 1349 г. изглежда напълно възможен, ако се съобрази с някои други събития. Например с факта, че само година по-късно турски дружини (при това далеч по-малочислени) стигнали до Скопие¹⁸⁶. Нима Скопие е била по-достижима цел от София, нима пътят към сърцето на Македония изглеждал по-малко рискован от кампанията срещу българите или пък се охранявал от по-слаби крепости от тези, които се издигали в Тракия? Сравним ли двете нашествия, става ясно, че ударът срещу София отговаря на общия развой на събитията на Балканите към средата на столетието. И ако подобно твърдение все още се посреща със съмнение, то се дължи преди всичко на предубеденост и на погрешна представа за темповете на турското проникване на Балканите.

Пак във връзка със събитията около София трябва да се постави и един въпрос. Щом като към средата на XIV в. било много рано за осъществяването на големи удари срещу България, с какво да обясним факта, че само десетина години по-късно турците нападат вече околностите на Търново. Поради непрекъснатите нападения върху Килифаревския манастир Теодосий Търновски се виждал принуден да напусне своята обител и да построи нов манастир, в непосредствена близост до столицата. Това е невъзможно, биха казали онези, за които краят на 50-те години е все още време за дребни разбойнически нашествия в Тракия от страна на турците. Но сведенията от житието на Теодосий Търновски са категорични и не се нуждаят от коментар: "След като измина не малко време (т.е. след събора в Търново през 1359 г.), измаилтянският народ поплени цяла Македония (т. е. Тракия) и не остави дори братята да почиват спокойно там (в Килифареве). Поради това той (Теодосий Търновски) пак се премести оттам." *врѣмени же немалъ прѣшлѣшоу. и изманатъскома рѣдоу въсоу македоніѣ поплѣнившоу. ниже тѣхъ тамо оставлахоу незмалъви почивати сиъ ради прѣхоуженіѣ штоудѣ пакы творитъ*)¹⁸⁷.

Навремето Киселков сочеше този пасаж като свидетелство за "анахронизми" в житието, като доказателство за късното му стъкмяване през XV в. Невъзможно било да се повярва, че в края на 50-те и началото на 60-те години турците представлявали вече постоянна заплаха за Килифаревския манастир¹⁸⁸. Той се намирал в непосредствена близост до столицата Търново и бил под "царска охрана" (хранниціѣ црѣкѣ)¹⁸⁹, следователно — надеждно защитен от всякава заплаха. Пасажът, за който става дума, бил написан след завладяването на българските територии от турците, под тъжното впечатление от разсипването на България и от този текст не би трябвало да се съди за етапите на турското проникване в българските земи¹⁹⁰.

За съжаление това свидетелство не е било предмет на обстойно и задълбочено историческо проучване. С него се занимаваха предимно представители на филологическата наука, които го тълкуваха повърхностно и преднамерено. Робуваше се на предубеждението, че унищожаването на Килифаревския манастир няма нищо общо с турците. На основата на това заблуждение се твърдеше, че в началото Теодосий построил своя манастир в южните поли на Килифаревската планина и след като там проникнали турците, издигнал нов манастир, вече по северните скатове на Килифареве¹⁹¹. Късен рецидив на тези схващания е твърдението, че манастирът на Теодосий не бил в околностите на Килифареве, а при Емонската планина, но и в то-

зи случай главният аргумент е почерпан от убеждението, че не е възможно турците да са плякосали околностите на Търново в края на 50-те и началото на 60-те години¹⁹².

Посочените по-горе мнения страдат от един съществен недостатък — изтъкват се съмнения в достоверността на изворовите данни и под влияние на това твърдение се търсеше "подходящо място" на манастира на Теодосий Търновски: при всички случаи обаче той трябва да остане настрана от турската заплаха¹⁹³.

В същото време се подценяваше съобщението в Похвалното слово на Евтимий, където запустяването на Килифаревския манастир също се свързва с нахлуванията на турците в околността. Григорий Цамблак споменава изрично, че след като "варварите оплякосаха всичко наоколо (варваршима иже окрѣсть вѣскъ пѣчнѣжнѣи)"¹⁹⁴ Евтимий оставил любимата пустиня" (иже ради и любезнѣжнѣ оня поустыня оставль)"¹⁹⁵ и заедно със своя учител забегнал за Цариград. Киселков заявява, че в този пасаж Цамблак не е казал истината, а по-скоро се е постарал да подготви читателите си за "пророчеството" на Теодосий Търновски, който предсказал на Евтимий мъченически венец¹⁹⁶. В случая известният познавач на старобългарската ни книжнина се е подвел от размишления с чисто психологическо естество, които са го отвели далеч от истината, в свръхкритичност към данните на първоизвора. Няма съмнение, че бележката на Цамблак отразява вярно турската заплаха над манастирското братство — не може да не прави впечатление фактът, че тя повтаря същите събития, за които става дума в житието на Теодосий. Възможно ли е двама автори, които работят в различни исторически епохи и независимо един от друг, да представят една и съща картина, при положение че тя не отговаря на истината. При това става дума за епизод, който няма съществено значение за живота на двамата светци. Тук се налага да припомним максимата, че един факт може да се смята за исторически доказан и правдив само при положение, че е отбелязан най-малко в два извора, писани отделно и независимо един от друг. В случая имаме работа с точно такъв факт — потвърден от два първоизвора, той свидетелствува, че в края на 50-те години турците са се превърнали в постоянна заплаха за Търново и неговата околност.

Какви са били тези турци, които от дълго време безпокоели Килифаревския манастир? За съжаление данните от житията са твърде общи и лишени от всякаква конкретност. Явно е обаче, че не става дума за случен епизод, а за една постоянна и заплашителна угроза, която в края на краищата довела до запустяването на Килифаревския манастир¹⁹⁷. Това е достатъчно да ни убеди в сериозността на поло-

женнето — в случая става дума за опасност, която заплашвала непосредствено българската столица. Неизвестни остават мерките, които цар Иван Александър е взел за ликвидирането на турската заплаха. За тях не се споменава в житията. За сметка на това притежаваме някои други свидетелства, които дават да се разбере, че в Търново се правели трескави приготовления за отблъскване на нашествията.

Вероятен отглас от тези събития е решението на венецианския сенат за изграждането на противотурска коалиция, в която освен Византия, Генуа, кралят на Кипър, родоските рицари и др. се планирало участието и на Imperator del Zagora¹⁹⁸, т. е. българския цар. Сигурно е, че при проектирането на лигата във Венеция знаели добре положението на България — в този смисъл проектът има някакво отношение към турските нашествия в околностите на Търново, за които свидетелствуват данните от житийната ни книжнина. Решението на венецианския сенат е от 23 март 1363 г. и косвено свидетелствува, че по това време българската столица е изправена пред угрозата на непосредствената турска заплаха.

Пак във връзка с тези събития трябва да поставим едно съобщение, почерпано от византийския ритор Дмитрий Кидон (то се отнася към 1366 г.), от което става ясно, че по това време българите започнали усилено да укрепват крепостните стени на Търново, като че ли очаквали предстоящата му обсада¹⁹⁹. Няма съмнение, че това били само част от мерките, взети във връзка с проникването на турците северно от Балкана. Впрочем данните за допълнителното укрепване на крепостните съоръжения на Търново се потвърждават и от резултатите на археологическите разкопки. Вероятно към началото на 60-те години трябва да се отнесе построяването на напречните крепостни зидове, които се спускат от Царевец и Трапезица по посока на река Янтра²⁰⁰. Пак тогава вероятно е бил допълнително укрепен и главният вход на Царевец, като били издигнати втората, а по всяка вероятност и първата порта на крепостта²⁰¹.

Направеният по-горе екскурс не беше самоцелен, а предизвикан от намерението да изтъкнем погрешността на онези твърдения, според които периодът от края на 50-те години и началото на 60-те години не бил запълнен със забележителни събития — става дума за българо-турските отношения. Навремето П. Ников прие с основание, че годините от 1354 (завземането на Цимпе и Галиполи от турците) до 1366 г. са втори етап в турското завладяване на Балканите. Но той маркира събитията, които третираат преимуществено съдбата на Византия, а за частта на българските градове в Тракия се говори мимоходом под влияние на убеждението, че по това време турските на-

шествия в България имали все още епизодичен характер. Всъщност приведените по-горе данни дават основание за една друга констатация: през това десетилетие турците не само станали пълни господари на положението в Тракия (без, разбира се, да са овладели всички градове), но отрядите им започнали да преминават Стара планина и се озовали в непосредствена близост до Търново. При това не става дума за някакво случайно проникване, а за една постоянна угроза, т. е. за качествено нов етап в завладяването на България. Тези походи най-малко биха могли да се окачествят като разбойнически, защото такава характеристика не изчерпва нито размера на опустошенията, нито пък възможностите на турската завоевателна стихия.

Сега да се върнем към съобщението на Българската хроника, според което в края на 40-те години турците проникнали в околностите на София. Съпоставено с последвалите събития и най-вече с темпа на турското проникване в България, съобщението в никакъв случай не може да предизвика изненада. Критиците на това съобщение черпеха вдъхновението си от погрешната представа за съотношението на силите между турските завоеватели и балканските държави през първата половина на XIV в. и твърдяха, че с подобна "рискована" операция турците могли да се захванат по-късно, едва след трайното си установяване в Европа. С една дума робуваше се на инерцията на отдавна формулирани, но погрешни тези. Критичният поглед върху домашните ни извори дава основание да предположим една нова схема за етапите на турското проникване в България, по-точно да запълним съществуващите схеми с ново съдържание. От контекста на регистрираните в изворите факти можем да направим и извода, че в края на 40-те години турците са били в състояние да предприемат дълбоки вклинявания в българска територия. В този смисъл походът през 1349 г. е не само възможен, но напълно закономерен, защото Сюлейман имал под знамената си 20 000 конници и можел да стигне до София без всякакъв риск и без да се страхува от мисълта за охрана на своя тил.

Дотук на анализ бяха подложени онези данни от съобщението на Българската хроника, които по една или друга причина внушаваха мисълта за "нагласяване на фактите" или пък създаваха погрешното впечатление за наличието на "чуждо тяло" в иначе стройното повествование на съчинението. Хронологическите неточности (които са очевидни) трябва да отдадем на по-късните преписвачи на Хрониката. Смесването на лицата и събитията (Мурад със Сюлейман, Иван Асен IV и Михаил Асен, както и датата на битката при София) трябва да обясним с недостатъчна информираност на онези автор, от когото съставителят на Хрониката е черпил данни за своето съчинение.

Хронистът е разположил разказа за смъртта на царските синове на това място, където той би имал най-голямо въздействие, т. е. чисто композиционни причини са наложили "изтеглянето назад" на битката при София.

Няма съмнение, че в основата на съобщението на Българската хроника са залегнали действителни събития: походът на Сюлейман през 1349 г., битката при София и смъртта на цар Иван Асен IV. Друг е въпросът, че хронистът ги е пречупил съобразно собствените си представи за време и пространство. Но нали тъкмо в това се състои задължението на историческата критика: зад подправения разказ да прозре истината, зад романтичните подробности да улови конкретната историческа действителност, зад легендата да види реалните факти. Поставен в тази именно светлина, въпросът за достоверността на съобщението на Българската хроника позволява да възстановим много важни събития. А това означава не само реабилитация на съобщението (частична, разбира се), но осмислянето по нов начин на един исторически факт, знаменателен, когато става дума за степента на турската заплаха и етапите на турското проникване в българските земи.

Десетилетието между 1339 и 1349 г. можем условно да означим като първи етап на турското завладяване на България, прелюдия към съдбоносните събития, довели до пропадането на българската държава. На основата на данните от чуждите извори (поемата на Енвери и хрониките на византийските историци) можем да посочим седем големи турски похода в българските предели: през 1341, 1343, 1345, 1346, 1347 и 1349 г. Обикновено нашествията разорявали селата и градовете в Тракия, откъдето се завръщали с огромна плячка и много пленници. В историографията ни е налице тенденцията на събитията от този период да се гледа без особено значение: ставало дума за случайни турски набези, които се изразявали в опустошаване на погранични области. Но данните на историческите извори свидетелствуват точно обратно. Още през 1341 г. флотата на Умур бег стигнала чак до делтата на Дунав. А това означава, че се налага коренна преоценка на съществуващите представи за възможностите на турската завоевателна стихия. Три от посочените нашествия — през 1346, 1347 и 1349 г., имали катастрофални последици. Но с изброените по-горе походи далеч не се изчерпва списъкът на турските нахлувания в България. Сигурно е имало и други, съзнателно премълчавани от византийските историци, най-вече Кантакузин. Тази констатация не е само резултат от саръхритичност спрямо данните на византийските източници. Подозренията ни се основават предимно на факта, че в поемата на Енвери са отбелязани турски походи в българските земи, които изобщо не са упоменати у Кантакузин и Григора.

Домашните ни извори (главно житийната книжнина) позволяват да възстановим интересуващите ни събития с далеч повече подробности. От съществено значение са данните, които дават възможност да прецизираме някои хронологически подробности — сигурно е например, че турските нахлувания в България започнали най-късно в края на 1339 и началото на 1340 г. От житието на Ромил Видински става ясно, че от началото на 40-те години Странджанският край бил подложен на непрекъснати турски удари. В продължение на години (между 1341 и 1346 г.) турците непрекъснато връхлитали върху манастирското братство. Трудно бихме се съгласили с констатацията, че това били предимно "ловджийски" походи. Нито целта им, нито пък тяхната продължителност оправдават подобно определение. А щом един толкова труднодостъпен район като Странджа бил подложен на постоянни турски нахлувания, лесно можем да си представим положението в Тракия. Има още един факт, който заслужава отбелязване: при бягството си от Парория (на два пъти) Ромил Видински търси спасение чак в Стара планина. Това до голяма степен дава представа за положението на юг от Балкана — през 40-те години полетата на българска Тракия станали арена на непрекъснати турски изстъпления.

Съобщението на Българската хроника за битката при София и смъртта на цар Иван Асен IV се потвърждава от редица извори: исторически съчинения, надписи, приписки, даже и от данните на фолклора. Време е да се признае, че в основата на Българската хроника се съдържат реални исторически факти. Хронологическите неточности, смесването на лица и събития не са в състояние да ни заставят да пренебрегнем заложената там истина. На основата на указанията в погребалния надпис от търновската църква "Св. 40 мъченици" турското нахлуване трябва да се отнесе към есента на 1349 г. Тези събития са оставили следа и в историческата памет на нашия народ. Песните и преданията за цар Ясен в Софийско са отражение на онези исторически събития, които са фиксирани в съобщението на Българската хроника.

Обикновено се твърди, че съвременниците на XIV в. недооценивали турската заплаха. Това обвинение се отправя най-вече към българските владетели, които, записани в дребнавите си кроежи, не успели да изградят общ фронт срещу нашествениците. А като пример за политическо късогледство се сочи провалът на съюза, предложен от Кантакузин. Но тази констатация за съжаление принадлежи не на съвременниците, а на потомството, което много по-лесно може да прозре истината; в сравнение с предните поколения то има едно го-

лямо предимство — дистанцията на времето. Още в края на XIV в. и началото на XV в. можем да прочетем сурови обвинения по адрес на Кантакузин, Иван Александър и Стефан Душан за пропуснатия шанс да се ликвидира турската заплаха. Съвременната историография вини тези владетели с още по-голяма суровост. Струва ни се, че тези обвинения са прекалено строги, че има ред обстоятелства, които налагат известно смекчаване на отдавна произнесената присъда. Например изворите свидетелствуват недвусмислено, че турската опасност в никакъв случай не е била подценявана — не само от просветените умове на XIV в., но и от държавниците. Не липсвали и покани за съвместни действия: издигат ги последователно Андроник III, Иван Александър и Йоан Кантакузин. Но политическата обстановка не била в полза на християнските държави от полуострова, епохата диктувала друго развитие на събитията. Отбелязваме тези известни факти, за да подкрепим твърдението, че никак не е било лесно да се намери стратегически вярно решение. Сигурно може да се смята само едно: ако плановете за изгонването на турците бяха водени с толкова страст, колкото междуособиците, може би съдбата на Балканите би била друга. Но това е вече отделна тема. Ще ни се само да отбележим, че Иван Александър сигурно е имал сериозни оправдания за отхвърлянето на византийското предложение от 1351 г.: доказаното двуличие на Кантакузин, подозрението, че флотът бил необходим не толкова срещу турците, колкото за война срещу Генуа, фактът, че в продължение на години Кантакузин бил главният инициатор за турските нахлувания в България и т.н. Към този дълъг списък от обвинения ще прибавим още едно, от чисто сантиментален характер. Смъртта на Иван Асен IV сигурно до голяма степен е повлияла на злополучното решение на Иван Александър.

Нашествието от 1349 г. бележи края на първия етап от турско-завладяване на България. Без преувеличение може да се твърди, че катастрофата, която сполетяла българските войски при София, в голяма степен предопредила развитието на българо-турските отношения в следващите десетилетия. Първо, защото турците могли да се убедят в слабостта на България и във възможността за сравнително лесното ѝ овладяване. А за българите поражението при София довело до появата на своего рода психологически шок, който никога не бил превъзмогнат: всеобщо било убеждението, че турската сила е непреодолима, а съпротивата — безсмислена. Затова и впоследствие се тръгнало по пътя на полумерките, отстъпките и компромисите. Тази пагубна политика имала като първопричина събитията от 1349 г. и до голяма степен предопредила краха на българската държава.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Флорински, Т. Южне славяне и Византия во второй четверти XIV в. — Вып. Первой. СПб, 1882, с. 35 и сл.; Иречек, К. История на българите. С., 1928, с. 246 и сл.; Николов, П. Турско завладяване на България и съдбата на последните шишмановци. ИИД, 1928, 7—8, с. 48 и сл.; Бурмов, А. Критични бележки върху съобщението на "Българска хроника" за битка при София при царуването на Иван Александър. — В: Избр. произведения. Т. 1. С., 1967, с. 291 и сл.; Ангелов, Д. Турско завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. — Истор. преглед, 1953, № 4, с. 374 и сл.; Достяни, И. С. Борба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV—XV вв. — ВВр. 1953, № 7, с. 32 и сл.; Цветкова, Б. Паметна битка на народите. Варна, 1968, с. 98 и сл.; История на България. Т. 3. С., 1982, с. 340 и сл.; Тух не отбелязваме станалите вече класически изследвания върху проблемите на турско завоевание, където първите пронаквания на турците в българските земи са отбелязани само в единични случаи. Срв. напр. N a m m e r. Histoire de L'Empire ottoman. Paris, 1844, p. 64 sq.; Z i n k e i s e n. J. Geschichte des osmanischen Reiches. Hamburg, 1840; B a b i n g e r. F. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14—15 Jahrhundert). München, 1944; S h a w. S t, Histori of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cambridge, 1976, p. 17 sg.

² Срв. напр. Йончев, Л. Българо-византийските отношения около средата на XIV в. (1331—1334). — Истор. преглед, 1956, № 3, с. 121; Йончев, Л. Политически взаимоотношения между България, Сърбия и Византия през XIV в. (1341—1364). — ИИИ. Т. 28. С., 1985, 149—179; Ангелов, Д. Българо-византийските отношения през периода 1331—1341 г. от царуването на Иван Александър. — Военноистор. сборник, 1973, № 1, 34—53; Ангелов, Д. Българо-византийските отношения при царуването на Иван Александър. Втори период (1341—1347). — Военноистор. сборник, 1974, № 1, 22—50; Българо-византийските отношения при царуването на Иван Александър. Трети период (1347—1352). — Военноистор. сборник, 1976. № 4, 19—33.

³ Бурмов, А. Критични бележки..., с. 292

⁴ Николов, П. Турско завладяване..., 42—43

⁵ Пак там, с. 42, бел. 1

⁶ Бурмов, А. Критични бележки..., с. 292.

⁷ Табаков, В. История на град Сливен. С., 1911, с. 248.

⁸ Бурмов, А. Критични бележки..., с. 292.

⁹ Le Destan d'Umure pacha. Texte, Traduction et notes par I. Melikoff-Sayar. Paris, 1954.

¹⁰ Гръцки текст на житието на Григорий Синаит е издаден от Помянковски, И. В. Житие Григория Синаита. Записки истор.-филолог. фак. импер. Петербургского университета. ч. 35, СПб, 1984, 35—40. Славянският превод на житието е известен по три преписа. Първият се намира в Рилския пантегик на Владислав Граматик от 1479 г. Вторият е издаден от Сырку, П. А. Житие Григория Синаита составленное константинопольским патриархом Калистом. Памятники древней письменности и искусства. С. XXII. СПб, 1909, 1—47. Този препис е от XIV в.; Яцимирски, А. Из критико-литературных наблюдений над житием Григория Синаита. ВВр, XV, 1908, 300—331, съобщава за трети препис от началото на XV в., който се намира в Московската синодална библиотека, № 172. Според него този препис се приближава най-пълно до гръцкия оригинал на житието.

¹¹ Гръцкият оригинал на житието още не е открит. Славянският превод е издаден най-добре от Златарски, В. Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия иже въ Трънове постичествовавшего. — СБНУК, XX, 1904, 1—14. Новобългарски превод вж. у Киселков, В. Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, 1—32.

¹² Гръцкият текст на житието бе открит сравнително късно. През 1938 г. И. Дуйчев открива във Ватиканската библиотека откъс от житието. I. Dujčev, Un fragment de la Vie de St. Romil, BSL, VII, 1938, 124–128. Славянският текст е издаден от С м р к у, П. А. Монаха Григория житиспреподобного Ромила. Памятники древней письменности и искусства. — СXXXVI, СПб, 1901, 1–54. Препиcът е по всяка вероятност от началото на XVI в. Новобългарски превод вж. у Д у й ч е в, И. Стара българска книжнина. Т. 2, 229–238. Има данни за съществуването на още два преписа. Срв. И в а н о в а, Кл. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. — Старобългарска литература, 1971, № 1, 226, бел. 55.

¹³ Р у с е в, П., И в Г ъ л ъ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

¹⁴ Възраженията на Киселков, В. Житието на Теодосий Търновски, с. IV и сл., че патриарх Калист не е автор на житието, са неубедителни.

¹⁵ К и с е л к о в, В. Житието на Теодосий Търновски, с. XXII, XXXIV.

¹⁶ П а к т а м, с. XXXIV.

¹⁷ А н г е л о в, Д. К вопросу о политике Византии и других балканских государств накануне турецкого завоевания. — В: XXV Международного конгресса востоковедов. М., 1960, с. 449 и сл.; D u j č e v, I. Die Krise der spätbyzantinischen Gesellschaft und die türkische Eroberung des 14. Jahrhunderts. — In: Jahrbüher für Geschichte Osteuropa 21, 1973, 4, s. 484.

¹⁸ Cant. II, 3 : I, p. 324 = ГИБИ, т. X, с. 262.

¹⁹ Greg. X, 4 : I, p. 483 = ГИБИ, т. XI, с. 161.

²⁰ Cant. I, 42 : I, p. 208–209 = ГИБИ, т. X, 236–237. Hammer. Histoire, p. 59.

²¹ Cant. II, 13 : I, p. 390.

²² С м р к у, П. Житие Григория Синаита, с. 35.

²³ Cant. II, 21 : I, p. 427 = ГИБИ, т. X, с. 267.

²⁴ Cant. II, 28 : I, p. 470–472 = ГИБИ, т. X, с. 273–274.

²⁵ Greg. X, 4 : I, p. 483 = ГИБИ, т. XI, с. 162.

²⁶ Н и к о в, П. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед царуването на Смилеца. — В: Год. СУ, Истор. фил. фак., 15–16, 1921, с. 49. История на България. Т. 3, с. 299.

²⁷ Cant. I, 39 : I, p. 189 = ГИБИ, т. X, с. 233. В о с ч. U. V. Kaiser Andronikos III Palaiologos. Amsterdam, 1965, 64–68. N i c o l, D. The byzantine family of Kantakouzenos, Washington, 1968, p. 39; История на България. Т. 3, с. 308 — това нападение е датирано погрешно през 1920 г.

²⁸ Cant. I, 39 : I, p. 189 = ГИБИ, т. X, с. 233.

²⁹ Cant. I, 39 : I, 189–193 = ГИБИ, т. X, с. 236. Bosch. Andronikos, p. 66.

³⁰ Cant. I, 39 : I, 189–193 = ГИБИ, т. X, с. 236. Впрочем те започнали още при управлението на император Андроник II (1282–1328), който бил принуден да вземе сериозни мерки срещу тези нашествия. Както съобщава Никифор Григора (Greg. X, 4 : I, p. 483 = ГИБИ, т. XI, с. 162), император Андроник II издигнал повече от 50 крепости "за защитна стена срещу постоянните скитски нападения".

³¹ Greg. VIII, 14 : I, p. 374 = ГИБИ, т. XI, с. 147.

³² А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Първи период, с. 50. Неизвестно защо в ГИБИ, т. XI, с. 165, бел. 142, това татарско нахлуване е отнесено към пролетта на 1341 г.

³³ Greg. XI, 3 : I, 535–536 = ГИБИ, т. XI, с. 165.

³⁴ Greg. XI, 3 : I, p. 536 = ГИБИ, т. XI, с. 165. И о н ч е в, Л. Политическите взаимоотношения между България, Сърбия и Византия, с. 154, датира нашествието през 1341 г.

³⁵ Cant. III, 51 : I, p. 304 = ГИБИ, т. X, с. 329. Н и к о в, П. Българи и татари през средните векове. — В: БИБ, 1929, 3, с. 140.

³⁶ За датировката на това събитие вж. Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне, I, с. 39.

- ³⁷ Cant. II, 25 : I, p. 455.
- ³⁸ Сыркю, П. Житие Григория Синаита, с. 40. Според Киселков, В. Григорий Синаит — представител на мистицизма във Византия през XIV в. С., 1925, с. 9, светецът побягнал от Антон не толкова пред страха от нови турски нашествия, а воден от желанието си да намери място за истинско уединение.
- ³⁹ За ликвидирането на тази опасност започнали преговори за подготовка на кръстоносен поход под патронажа на папа Йоан XXII, в който трябвало да участвуват френският крал Филип IV, неаполитанският крал Роберт, Венеция, кралят на Кипър, родоските рицари и византийският император Андроник III. Съглашението било сключено още на 6 септември 1332 г. в Родос между император Андроник III, Венеция и орденът на Хоспиталиерите. За това вж. Флоринский, Т. Южные славяне и Византия, I, с. 46. Lémerle, P. L'émirat d'Aydin Byzance et l'Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha" Paris, 1959, 90—92.
- ⁴⁰ За това вж. обясненията на Флоринский, Т. Южные славяне и Византия, I, с. 42, бел. 1.
- ⁴¹ Greg. XI, 1 : 1, p. 523.
- ⁴² Greg. XI, 4 : 1, p. 538.
- ⁴³ Cant. II, 34 : 1, p. 508.
- ⁴⁴ Greg. XI, 3 : 1, p. 535.
- ⁴⁵ Само веднъж император Андроник III се захваща със строеж на флот, който да прегради пътя на нашествениците през морето, но без резултат. Greg. XI, 2 : 1, p. 524.
- ⁴⁶ Greg. XI, 6 : 1, p. 545.
- ⁴⁷ Greg. XI, 7 : 1, p. 548 = ГИБИ, т. XI, с. 166; Ангелов, Д. Българо-византийските отношения. Първи период, с. 5, датира похода през 1341 г.
- ⁴⁸ Флоринский, Т. Южные славяне и Византия, с. 40, бел. 1.
- ⁴⁹ Cant. III, 2 : II, 20—25; III, 7 : II, 52—57 = ГИБИ, т. X, 278—285.
- ⁵⁰ Cant. III, 10 : II, p. 69 = ГИБИ, т. X, с. 286. Йончев, Д. Политическите взаимоотношения между България, Сърбия и Византия..., 151—155.
- ⁵¹ Cant. III, 7 : II, p. 57 = ГИБИ, т. X, с. 285. Nicol. Kantakouzenos, p. 45.
- ⁵² Enveri. Destan d'Umur Pacha, p. 91, V, 1241. Че под "tekfür" трябва да се има предвид Йоан Кантакузин (тогава все още велик domestik) вж. Lemerle. L'émirat d'Aydin, p. 139.
- ⁵³ Lemerle. L'émirat d'Aydin, p. 137.
- ⁵⁴ За идентифицирането на Kili с крепостта Килия на Дунавската делта вж. Lemerle. L'émirat d'Aydin, p. 130.
- ⁵⁵ Enveri. Destan d'Umur Pacha, 91—92.
- ⁵⁶ За средновековната Килия вж. Тодорова, Е. Вичина, Килия и Ликостомо. — В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, 228—235 и цит. лит.
- ⁵⁷ Cant. III, 7 : II, p. 55 = ГИБИ, т. X, с. 283.
- ⁵⁸ Lemerle. L'émirat d'Aydin, p. 137. Тодорова, Е. Цит. съч., с. 230, приема данните на Енвери с известни уговорки.
- ⁵⁹ Lemerle. L'émirat d'Aydin, p. 120.
- ⁶⁰ Enveri. Destan d'Umur Pacha, p. 91, v. 1243.
- ⁶¹ Lemerle. L'émirat d'Aydin, p. 141, n. 3.
- ⁶² Ibid., p. 141.
- ⁶³ Diaconu, P. Kili et l'expédition d'Umur beg. RESEE, 1, 1983.
- ⁶⁴ Ibid., p. 25.
- ⁶⁵ Това е записано в един документ, съставен в Пера през 1343. Dujsévi, I. Il francescanesimo in Bulgaria nei secoli XIII—XIV. Medioevo-bizantino-slavo. I, Roma, 1965, p. 410.
- ⁶⁶ Тодорова, Е. Цит. съч., 225—226 и цит. лит.

- ⁶⁷ Г ю з е л е в, В. Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XV в. – В: ИНМБ, IX (XXIV), 1973, с. 133.
- ⁶⁸ E n v e r i, Destan d'Umur Pacha, p 92, v. 1291.
- ⁶⁹ D i a c o n u, P. Цит. съч, p. 29.
- ⁷⁰ За този топоним вж. L e m e r l e. L'émirat d'Aydin, 129–130, n. 1.
- ⁷¹ Ibid., p. 139.
- ⁷² Ibid., 139–140.
- ⁷³ К и с е л к о в, В. Григорий Синаит..., с. 10. Той приема, че Синаит се настанил окончателно в Парория не по-късно от 1335 г.
- ⁷⁴ З л а т а р с к и, В. Житие и жизни, с. 14; Сырку, П. Житие Григория Синаита, с. 42.
- ⁷⁵ К и с е л к о в, В. Св. Теодосий Търновски. С., 1926, с. 16. Всъщност както се доказва, сватбата е станала една година по-късно. Срв. Б о ж и л о в, И. Асеновци, I, II, 39, 193–194 и цит. лит.
- ⁷⁶ К и с е л к о в, В. Средновековната Парория и Синаитовия манастир. – В: Сборник в чест на В. Златарски. С., 1925, с. 114.
- ⁷⁷ С ы р к у, П. Житие преподобного Ромила..., с. 19.
- ⁷⁸ З л а т а р с к и, В. Житие и жизни..., с. 12.
- ⁷⁹ С ы р к у, П. Житие преподобного Ромила..., с. 14.
- ⁸⁰ К и с е л к о в, В. Св. Ромил Видински. – Духовна култура, 1929, № 39, с. 168.
- ⁸¹ С ы р к у, П. Житие Григория Синаита, Б о ж и л о в, И. Асеновци, I, II, 33, с. 161.
- ⁸² С ы р к у, П. Житие преподобного Ромила..., с. 17.
- ⁸³ Пак там, с. 18.
- ⁸⁴ Пак там.
- ⁸⁵ А р х. Л е о н и д. Из история югословенского монашества XIV в. Отпечатък от Душеполезное чтение. М., 1871, с. 8.
- ⁸⁶ К и с е л к о в, В. Св. Ромил Видински..., с. 172; С ы р к у, П. Житие преподобного Ромила... приема, че първото нахлуване на турците в Парория следва да се отнесе едва към 1345 г.
- ⁸⁷ К и с е л к о в, В. Св. Ромил Видински..., с. 175.
- ⁸⁸ К и с е л к о в, В. Средновековната Парория и Синаитовия манастир..., с. 113, с основание приема, че става дума за градец Скопо, който се намира в района на Странджа и е разположен на около 15 км източно от Лозенград.
- ⁸⁹ S a n t. II, 40, II, p. 560. G r e g. XI, 11 : II, p. 560.
- ⁹⁰ S a n t. III, 28 : II, p. 179 = ГИБИ, т. X, с. 293. Той твърди, че турската войска била пристигнала в Тракия за плячка и случайно се ударила в българите. И в този случай можем да обвиним Кантакузин в притворство, тъй като малко по-надолу заявява, че българите се оказали в притеснено положение, тъй като, от една страна, ги притискали ромеите (съюзници на Кантакузин), а от друга страна, "персите", т. е. турците. Срв. Й о н ч е в, Л. Политическите взаимоотношения между България, Сърбия и Византия..., с. 157.
- ⁹¹ S a n t. III, 56 : II, 336–344 = ГИБИ, т. X, 344–350. XXX, 4 : II, p. 648.
- ⁹² Според L e m e r l e. L'émirat d'Aydin 162, 10, това пратеничество не бива да се смесва с пратеничеството до Умур през следващата 1343 г. Григора не споменава за това пратеничество, тъй като инициативата на Кантакузин била запазена в тайна.
- ⁹³ E n v e r i. Destan d'Umur Pacha, 94–95, 1335–1372.
- ⁹⁴ Според L e m e r l e. L'émirat d'Aydin, p. 161–164, tekfür Asen трябва да се идентифицира с Мануил Асен, внука на българския цар Иван Асен III, който в междусоборната взел страната на Кантакузин. За него вж. Б о ж и л о в, И. Асеновци, II, II 15, 301–306.

⁹⁵ За тези събития вж. *Namerg. Histoire*, p. 62. *Lemerie. L'émirat d'Aydin*, 149–164. *Nicoli. Kantakouzenos*, p. 53. История на България. Т. 3, 339–340. Според Йончев, Л. Политическите взаимоотношения между България, Сърбия и Византия..., 169–170, тези събития станали в началото на 1343 г.

⁹⁶ *Sant. III*, 63 : II, p. 395; *Greg. XIII*, 10 : II, p. 623. За събитията вж. *Флоринский, Т.* Южные славяне и Византия... с. 68. *Lemerie. L'émirat d'Aydin*, p. 165; *Nicoli. Kantakouzenos*, p. 54.

⁹⁷ *Sant. III*, 66 : II, 402–403. *Greg. XIII*, 10 : II, p. 663. За събитията вж. *Флоринский, Т.* Южные славяне и Византия..., с. 68–69; *Lemerie. L'émirat d'Aydin*, 166–167. *Nicoli. Kantakouzenos*, p. 55–56. По повод на тези събития е съобщението на една анонимна византийска хроника от XIV в., в която четем: "Април 11 индиктион 6851 г. (г. е 1343)... Умур започна настъпление и дойде до Димотика. Те опустошиха цяла Македония (т. е. Тракия). Такова разорение никога не е било". Св. *Горянов, Б.* Неизданный анономной византийский хронограф XIV века. — ВВр, II (XXVII), 1949, с. 292.

⁹⁸ *Enveri. Destân d'Umur Pacha*, p. 102.

Новобългарският превод на този пасаж, който е даден от *Гюзелев, В.* Самият Търновоград ще разтърби победите. С., 1981, с. 145, е неточен, тъй като е съобразен с поетическите изисквания на мерената реч. В нашия превод текстът на *Енвери* е сравнен не само с *френския* превод, но и с *турския* оригинал. Това се отнася и до цитираните по-долу пасажи от поемата.

⁹⁹ *Sant. III*, 66 : II, p. 406 = *ГИБИ*, т. X, с. 362; *Флоринский, Т.* Южные славяне и Византия... с. 71; *Ангелов, Д.* Българо-византийски отношения. Втори период, с. 37; История на България. Т. 3, 340–341.

¹⁰⁰ *Sant. III*, 66 : II, p. 406 = *ГИБИ*, т. X, с. 362.

¹⁰¹ За него вж. *Lemerie. L'émirat d'Aydin*, p. 156 sq.; *Гюзелев, В.* Момчил в светлината на един нов исторически извор. — ВНМ—X, 1965, I, с. 20 и сл.; *Момчил юнак*. С., 1967, 1–140. *Bozilo v. I. Les Bulgares dans la prescance et dans l'administration byzantine*. ЕВ, 1978, 3, p. 117; История на България. Т. 3, 340–342.

¹⁰² *Sant. III*, 69 : II, p. 403 = *ГИБИ*, т. X, с. 361.

¹⁰³ *Sant. III*, 70 : II, p. 427 = *ГИБИ*, т. X, с. 365. XIV, 4 : II, p. 707 = *ГИБИ*, т. XI, с. 180. За хронологията на събитията вж. *Lemerie. L'émirat d'Aydin* 169, *Nicoli. Kantakouzenos*, p. 57. *Ангелов, Д.* Българо-византийските отношения. Втори период, с. 35.

¹⁰⁴ За хронологията на събитията вж.: *Lemerie. L'émirat d'Aydin* 179. Той отбелязва, че *турското* нашествие е станало в Тракия.

¹⁰⁵ *Enveri. Destân d'Umur Pacha*, p. 104, vv. 1679–1683.

¹⁰⁶ *Сырку, П.* Житие Ромила..., с. 18.

¹⁰⁷ *Пак там*, с. 19.

¹⁰⁸ *Иречек, К.* История на българите..., с. 232. *Флоринский, Т.* Южные славяне и Византия. 70–71. *Lemerie. L'émirat d'Aydin*, p. 214 sq.; *Nicoli. Kantakouzenos*, p. 56.

¹⁰⁹ *Сырку, П.* Житие Ромила..., с. 18.

¹¹⁰ *Киселков, В.* Средновековната Парория и Синаитовият манастир, с. 109 и сл.; *Андреев, Й.* Средновековната Парория и Синаитовата обител — изследвания и проблеми. — В: Сб. Странджа. Т. 7 (под печат).

¹¹¹ *Флоринский, Т.* Южные славяне и Византия..., с. 70; *Lemerie. L'émirat d'Aydin*, p. 180; *Острогорский, Г.* История Византие. Београд, 1959, с. 484.

¹¹² За хронологията на тези събития вж. *Lemerie. L'émirat d'Aydin*, p. 177 sq.

¹¹³ *Sant. III*, 68 : II, p. 420 = *ГИБИ*, т. X, с. 363; *Ангелов, Д.* Българо-византийските отношения. Втори период, с. 37; *Божилков, И.* Асеновци, I, № 33, с. 155.

¹¹⁴ *Sant. III*, 69 : II, 426–427 = *ГИБИ*, т. X, с. 364; *Ангелов, Д.* Българо-византийските отношения. Втори период, 38–39; История на България. Т. 3, с. 341.

¹¹⁵ *Sant. III*, 70 : II, p. 427 = *ГИБИ*, т. X, с. 365.

- ¹¹⁶ С а n t. III, 75 : II, p. 476; А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Втори период, с. 41.
- ¹¹⁷ G r e g. XIII, 7 : II, p. 659 = ГИБИ, т. XI, с. 177. Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 77.
- ¹¹⁸ G r e g. XV, 5 : II, p. 753.
- ¹¹⁹ С а n t. III, 81 : II, p. 498; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 78; L e m e r l e, L'émirat d'Aydin, p. 210; N i c o l. Kantakouzenos, p. 58. А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Втори период, с. 44.
- ¹²⁰ С а n t. III, 81 : II, p. 498; G r e g. XV, 2 : II, p. 749.
- ¹²¹ З л а т р с к и, В. Житие и жизнь..., с. 16.
- ¹²² С а n t. III, 81 : II, p. 498; G r e g. XV, 2 : II, p. 749.
- ¹²³ L e m e r l e, L'émirat d'Aydin, p. 193.
- ¹²⁴ С а n t. III, 86 : II, 529—530. H a m e r. Histoire, p. 63; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 75; L e m e r l e, L'émirat d'Aydin, p. 203; N i c o l. Kantakouzenos, p. 59. А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Втори период, с. 44. История на България, т. 3, 341—342; W e r n e r, E. Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen. Berlin. 1966. S. 131.
- ¹²⁵ E n v e r i. Destân d'Umur pacha, p. 123, vv. 2301—2306.
- ¹²⁶ L e m e r l e. L'émirat d'Aydin, p. 213.
- ¹²⁷ L e m e r l e. L'émirat d'Aydin, p. 214, п. 4.
- ¹²⁸ L e m e r l e. L'émirat d'Aydin, p. 211.
- ¹²⁹ L e m e r l e. L'émirat d'Aydin, p. 211 sq, разполага събитията около пристигането на Умур бег в Димотика и нападението над България между май и юни 1345 г.
- ¹³⁰ С а n t. III, 86 : II, 529—534 = ГИБИ, т. X, 371—373. G r e g. XIV, 9 : II, 727—729; ГИБИ, т. XI, 185—186; H a m e r. Histoire, p. 63; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 75; L e m e r l e. L'émirat d'Aydin, p. 215; N i c o l. Kantakouzenos, p. 59; Г ю з е л е в, В. Момчил юнак..., с. 77 и сл.; А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Втори период, с. 44. История на България. Т. 3, с. 342.
- ¹³¹ Г ю з е л е в, В. Момчил юнак..., с. 91 и сл.
- ¹³² А н г е л о в, Д., М. Г е н о в. Стара българска литература. С., 1922, с. 279. На този пасаж обрвна внимание А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Втори период, с. 42, бел. 1.
- ¹³³ С а n t. III, 92 : II, 564—568; G r e g. XV, 5 : II, p. 762; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 82; N i c o l. Kantakouzenos, p. 61.
- ¹³⁴ С а n t. III, 92 : II, 585—589; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 81; L e m e r l e, L'émirat d'Aydin, 220—221; О с т р о г о р с к и, Г. История Византие..., с. 484; N i c o l. Kantakouzenos, p. 62. За хронологията вж. L e m e r l e, L'émirat d'Aydin, p. 251.
- ¹³⁵ L e m e r l e, L'émirat d'Aydin, p. 175; О с т р о г о р с к и, Г. История Византие..., с. 484.
- ¹³⁶ С а n t. III, 96 : II, 595—596; p. 595—596. XV. 5 : II, 763—765; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 80. L e m e r l e, L'émirat d'Aydin, p. 223; О с т р о г о р с к и, Г. История Византие..., с. 489. N i c o l. Kantakouzenos, p. 62.
- ¹³⁷ С ы р к у, П. К истории..., с. 387.
- ¹³⁸ С а n t. III, 98, 602—615; G r e g. XV, 8 : II, 773—780; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 84.
- ¹³⁹ С а n t. IV, 4; III, 29—30; G r e g. XV, 11 : II, 787—791; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 84; N i c o l. Kantakouzenos, p. 65.
- ¹⁴⁰ С а n t. IV, 10 : III, p. 65; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 98.
- ¹⁴¹ С а n t. IV, 10 : III, p. 65; G r e g. XVI, 7 : II, p. 838; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 98. Впрочем Кантакузин на няколко пъти (С а n t. IV, 1; III, p. 9; IV, 1 : III, p. 10; IV, 4 : III, p. 29; IV, 10 : III, p. 68) отбелязва дребни турски набези в Тракия.

- ¹⁴² S a n t. IV, 4 : III, 30–32 = ГИБИ, т. X, 336–337; XVI, 6 : II, 834–835; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 98; L e m e r l e, L'émirat d'Aydin, 227–228; N i s o l. Kantakouzenos, p. 66. W e r n e r. E. Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen, S. 132.
- ¹⁴³ С ы р к у, П. Житие Григория Синаита..., с. 42.
- ¹⁴⁴ К и с е л к о в, В. Григорий Синаит..., с. 18; Теодосий Търновски, с. 21. Според И р е ч е к, К. Поправки и добавки..., с. 221, запустяването на Парория станало през 1346 г.
- ¹⁴⁵ С ы р к у, П. Житие Григория Синаита..., с. 19.
- ¹⁴⁶ З л а т а р с к и, В. Житие и жизнь..., с. 16.
- ¹⁴⁷ G r e g. XXVI, 33–34; III, p. 100 = ГИБИ, т. XI, с. 189.
- ¹⁴⁸ S a n t. IV. 7 : III, p. 50; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 104. Той датира тези събития през 1348 г.
- ¹⁴⁹ H a m m e r. Histoire, p. 66. Според него до 1349 г. има 18 преминавания на селджуците в Европа и 16 нахлувания на османските турци.
- ¹⁵⁰ И по други поводи Кантакузин пази подозрително мълчание. Например Григора (Sant. XXIX, 3 : III, p. 224) обвинява Кантакузин, че доброволно предоставил крепостта Цимпе на своите съюзници турци.
- ¹⁵¹ S a n t. IV, 22 : III, p. 164 = ГИБИ, т. X, с. 392.
- ¹⁵² S a n t. IV. 17 : III, p. 116; Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 104. N i s o l. Kantakouzenos, p. 74; А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Трети период, с. 23.
- ¹⁵³ G r e g. XXVI, 52 : III, p. 117.
- ¹⁵⁴ А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Трети период, с. 23–24. Според Б о ж и л о в, И. Асеневци, I, № 33, с. 156, това нашествие трябва да се отнесе към 1351 г. Той има известни основания, тъй като Григора говори за това турско нашествие след провала на мирните преговори между Орхан и Стефан Душан през 1351 г.
- ¹⁵⁵ Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия..., с. 222.
- ¹⁵⁶ H a m m e r. Histoire, p. 65.
- ¹⁵⁷ Г о р я н и н о в, Б. Анонимный византийский хронограф..., с. 287.
- ¹⁵⁸ И р е ч е к, К. История на българите..., с. 238; N i s o l. Kantakouzenos, p. 74; М у т а ф ч и е в, П. История. Т. 2, с. 44; А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Трети период, с. 26. История на България. Т. 3, с. 344. Б о ж и л о в, И. Асеневци, I, № 33, с. 156.
- ¹⁵⁹ При датирането на събитието се срещат големи различия. Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне и Византия, с. 104, датира нападението през 1348 г. Според H a m m e r. Histoire, p. 65, нашествието е станало през 1349 г. Според W e r n e r. E. Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen, s. 144. Походът започнал през 1349 и продължил през следващата година. Според А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Трети период, с. 23, нахлуването следва да се отнесе към началото на месец август 1350 г.; Б о ж и л о в, И. Асеневци, I, № 33, с. 165 през 1351 г.; Й о н ч е в, Л. Политическите взаимоотношения между България, Сърбия и Византия, с. 178, разполага това нашествие между 1347 и 1351 г.
- ¹⁶⁰ Б о ж и л о в, И. Един Осмогласник..., с. 64.
- ¹⁶¹ И в а н о в, Й. БСМ, с. 226. Там е употребен и терминът НЗМАНЛТЪНЕ.
- ¹⁶² W o g d a n. I. Ein Beitrag, s. 527.
- ¹⁶³ Ръкописът има 205 листа, което може да се тълкува като указание, че преписвачът е завършил само половината от своята работа. Но това едва ли отговаря на истината. По-скоро преписвачът случайно е избрал 95-та страница, за да запише своята бележка, и то съвсем набързо, което свидетелства, че различни обстоятелства са го принуждавали да работи сравнително бързо.
- ¹⁶⁴ Мавро Орбини говори само за един "Асен или Ясен" – според него той бил син на еврейката. Когато турците дошли в България, продължава разказът му, Шип-

ман заедно с братчата си влязъл в сражение с тях и в битката загинал брат му Асен (Вж. Царството на славяните, с. 135). Може да се помисли, че в случая става дума за втория син на Иван Александър с това име, т. е. за Иван Асен V. Но при внимателен прочит на това място личат редица несъответствия и грешки. Твърди са например, че от първия си брак Иван Александър имал двама сина: Срацимир и още един (Михаил Асен?), името на който не е отбелязано, макар и да се говори нашироко за сватбата му с византийската принцеса. Вероятно не е случаен фактът, че Мавро Орбини е пропуснал името на третия син от този брак — на Иван Асен IV. Той е разполагал със сведения, че един от царските синове на име Асен е загинал в сражение с турците. Пак според него първото проникване на турците в българските земи станало едва при управлението на цар Иван Шишман. Затова Мавро Орбини е отнесъл смъртта на Асен към времето на Иван Шишман, като по този начин съзнателно я приписва на Иван Асен V. Деформациите в текста на Мавро Орбини са очевидни — турците започнали да нападат България далеч преди царуването на Иван Шишман. При това положение първото сражение с турците и смъртта на Асен трябва да се свържат с управлението на цар Иван Александър и с името на Иван Асен IV; Паисий Хилендарски. История славянобългарска, с. 88, който е заел този пасаж от Мавро Орбини, допълва разказа с някои подробности, почерпани по всяка вероятност от крилатото му изображение. В още по-невероятна светлина пресъздава същите събития авторът на "Зографската история", И в а н о в, И. БСМ, с. 640, според уверенията му Асен загинал в сражение срещу брат си Иван Срацимир.

¹⁶⁵ З л а т а р с к и, В. Житие и жизнь..., с. 26.

¹⁶⁶ В о г д а н. I. Ein Beitrag, p. 527.

¹⁶⁷ Б у р м о в, А. Критични бележки..., с. 296.

¹⁶⁸ Етнография на България. Т. 3. С., 1985, с. 259.

¹⁶⁹ Вж. напр. Д и м и т р о в а, М. Я н а к и е в а. Предания за исторически лица в българските народни умотворения. — ИССФ 1948, 8—9, 420—421.

¹⁷⁰ К а р а н о в, Е. Писмо до М. Дринов. — Наука, 1881, Пд. I, с. 495.

¹⁷¹ О в ч р о в, Д. Урвич, легенда и действителност. — В: София древна и млада. С., 1980, с. 70; Крепостта Урвич при с. Кокаляне. — Музеи и паметници на културата, 1981, № 1, с. 5; Църквата в крепостта Урвич при с. Кокаляне. — Археология, XXIII, 1981, № 4, с. 52.

¹⁷² Пак там, с. 11.

¹⁷³ Българска народна поезия и проза. т. 3. Хайдушки и исторически песни. С., 1981, с. 224. Песента е записана в Банско от Д. и К. Молерови още през 1898 г. от баба Парашкева Сирлещева, 75-годишна. Вж. СБНУ, № 48, с. 73. Варианти на тази песен дава Богоров И. Български народни песни. С., 1879, 57—60. Вж. също ПСп, 1882, кн. 9—10, с. 93. Този вариант произхожда от Велешко.

¹⁷⁴ Н а ч о в, Н. Мара бяла българка в нашия народен епос. — БАН, кн. 11, С., 1920, с. 4.

¹⁷⁵ И по друг повод можем да доловим подобни следи. Например в Странджа се пеят песни, в които турците се споменават като "турци каталанци". Този факт ми съобщил известният познавач на странджанския фолклор Г. Горов. Сведениято е извънредно любопитно, тъй като отразява сравнително ранен етап в историческия спомен на българите: все още не са забравени жестоките погроми, свързани с насилията на каталанците (началото на XIV в.), когато мястото им е било заето от турците, които по свирепите си инстинкти досущ наподобявали страшните испанци. В този смисъл посочката е свидетелство, че първообразът на песента следва да се свърже с ранните турски нашествия в средата на XIV в. Възможно е тя да отразява онези турски нахлувания в Странджа, за които съобщават житията на Григорий Синаит и Ромил Видински.

¹⁷⁶ И р е ч е к, К. Пътувания по България. Т. 2. С., 1974, с. 124; Български дневник. Т. II. Пд, 1932, с. 69, 372.

¹⁷⁷ Ч а п р а з о в, Д. Хроника за Урвич и Кокаляне. С., 1982, с. 8.

¹⁷⁸ Последните години на XIV в. обаче се бележат с три букви. Например годината 6901 от сътворението на света или 1392/93 от нашата ера се изписва по следния начин ШЦА.

¹⁷⁹ Съществува възможността в началния вариант да е била изписана друга година: например онази, през която загинал Михаил Асен, тъй като Хрониката отбелязва и неговата смърт. Ще се въздържим от коментар как евентуално би изглеждал буквеният комплекс, с който е била означена годината на смъртта на престолонаследника. По-вероятно е обаче, че в първоизвора е стояла годината, която бележи смъртта на Иван Асен IV.

¹⁸⁰ В o g d a n, I. Ein Beitrag, S. 527. В този послеслов Р а д ч е н к о, К. Религиозно и литературно движение..., с. 34, вижда следи от "народната поезия".

¹⁸¹ В o g d a n, I. Ein Beitrag, S. 527.

¹⁸² Б у р м о в, А. Критични бележки..., с. 295.

¹⁸³ В българската хроника на мястото, където се сочи годината на смъртта на Орхан, е отбелязано ВЪ ЛБТОІ, т. е. изправени сме пред поредната грешка при присването на годината. Според В o g d a n, I. Ein Beitrag, S. 526, п. 7. на това място трябва да се чете буквеният комплекс ШУО, т. е. 6870 година от сътворението на света или 1361/62 г. от нашата ера, която бележи смъртта на Орхан и възаряването на Мурад. Но в Хрониката тези събития са отнесени далеч преди 1351 г., т. е. изправени сме отново пред поредното смесване на лица и събития.

¹⁸⁴ С a n t. IV, 17 : III, p. 116 = ГИБИ, т. X, с. 379.

¹⁸⁵ Според Н a m m e r. Histoire p. 65, при това нашествие турците се отправят към Стара Загора. Тази посока на нахлуването (Пловдив — Берое) приема и А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Трети период, с. 23.

¹⁸⁶ За тези събития вж. Ф л о р и н с к и й, Т. Южные славяне, II, с. 186.

¹⁸⁷ З л а т а р с к и, В. Житие и жизнь, с. 22.

¹⁸⁸ К и с е л к о в, В. Житието на Теодосий Търновски, с. XXXIV.

¹⁸⁹ З л а т а р с к и, В. Житие и жизнь, с. 17.

¹⁹⁰ Според К и с е л к о в, В. Житието на Теодосий Търновски, с. XXXIV "здравият разум не допуска да се мисли, че около 1360 г. турците са могли да преминат Стара планина и да застрашават килифарските братя".

¹⁹¹ K a l u ž n i a c k i. E. Aus der Panegirischen Litteratur, s. 64.

Към това твърдение са склонни да се присъединят и издателите на "Житие на патриарх Евтимий". Срв. Р у с е в, П., И. Г ъ л ъ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий, с. 141, бел. 18.

¹⁹² Д а м я н о в а, М. Към въпроса за местоположението на Теодосиевия манастир. — В: Търновска книжовна школа. С., 1985, 334—340.

¹⁹³ Началото на турските нападения в околностите на Килифарево може да се определи на основата на някои данни в житието на Теодосий Търновски. Житиенписецът говори за тези нашествия след събитията, свързани с църковния събор от края на 1359 г. Приемем ли тази последователност на събитията, излиза, че турските набези около Килифарево трябва да се отнесат към края на 1359 и началото на 1360 г. Обаче в житието изрично се посочва една друга хронология. Според житиенписеца след събора от 1359 г. Теодосий се завърнал в Килифарево, където прекарал "немалко време" (ВРЪМЕНИ ЖЕ НЕМАОУ ПРЪШЪШОУ). След това, принуден от турците, той се преместил в една пещера, която се намирала на разстояние 20 поприща (3—4 км) от Търново. Тя трябва да се идентифицира с пещерата при търновския манастир "Св. Троица", която преданието свързва с името на Теодосий Търновски. Тук светецът живял цели три години (ТРИЛЪТНОЕ ТОУ ПРЪБЪВЪ ВРЪМЕ). След това Теодосий заминал за Цариград, установил се в един манастир, където отново престоял "немалко време" (ВРЪМЕ ЖЕ НЕМАЛО ТАМО ПРЪБЪВЪ) и починал на 27 ноември 1363 г. В рамките на тези 4 години (от края на 1359 г. до септември на 1363 г.) не може да се побере "немалкото време", което Теодосий прекарал в Килифарево,

трите години в пещерата и още едно продължително престояване в цариградския манастир "Св. Мамант". Указаното по-горе време може да се разпредели в рамките на 5—6, а не на 4 години. А това означава, че турските нашествия в района на Килифарево са започнали преди 1359 г. Единствено по този начин можем да съгласуваме утвърдени хронологически истини с данните на житието. За по-ранното датигане на турските нападения имаме и други съображения. Сигурно е, че Теодосий Търновски не би напуснал манастира, ако ставаше дума за случайно турско нахлуване в околностите на Килифарево. Запуствяването на манастира било предизвикано от една постоянна угроза, която станала толкова заплашителна, че се наложило Теодосий да потърси по-безопасно място в непосредствена близост до Търново. Следователно хронологията на интересуващите ни събития трябва да се възстанови примерно така: турските нашествия в околностите на Килифарево са започнали преди 1359 г. — вероятно още през 1357 г. Известно време монасите упорствали и продължавали да обитават Килифаревската пустиня — за това се отнася бележката за "немалкото време", което Теодосий прекарал в манастира. Това време е обхващало събитията преди и след събора от 1359 г. — следователно в житното последователността на събитията не е спазена докрай. В края на 1359 г. (след събора) Теодосий се настанил в пещерата край манастира "Св. Троица", където прекарал три години. В края на 1362 или началото на 1363 г. той заминал за Цариград, където престоял близо година и починал на 27 ноември 1363 г.

¹⁹⁴ Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Пхвално слово за Евтимий, с. 142.

¹⁹⁵ Пак там, с. 124.

¹⁹⁶ Киселев, В. Житието на Теодосий Търновски, с. XXXIV.

¹⁹⁷ Археологическите проучвания на Килифаревския манастир се провеждат от десетина години (по-точно от 1974 г.) под ръководството на Я. Николова. Копае се обект източно от съвременния манастир, разположен върху високото било на съседния хълм, който се издига стотина метра над реката. Вече е проучена по-голямата част от обекта, разкрити са основите на редица сгради, в това число и на две църкви. Високото плато е било заобиколено от крепостна стена, която впечатлява със солидните си размери — дебелината на зидовете варира между 2,20 и 2,85 м. Крепостта обхваща много голямо пространство — повече от 15 дка, вж. Николова, Я. Археологически проучвания на Килифаревския манастир. — В: Търновската книжовна школа. Т. 2. С., 1980, с. 436. Според ръководителя на обекта крепостта била построена още през VI в. и след разрушаването била възстановена в края на XII в. и просъществувала до падането на България под турска власт. Манастирът на Теодосий Търновски бил разположен в непосредствена близост до крепостта (заобикаля ги една и съща крепостна стена) и бил отделен от нея с дълъг ограден зид, вж. Николова, Я. Цит. съч., с. 441. Нищо обаче не може да оправдае подобно странно "съжителство" между отшелниците исихасти и войнишкия гарнизон. Известно е, че исихастите пламенно се стремели към пустинята, далеч от светския шум. Възможно ли е при това положение Теодосий и сподвижниците му да построят своя манастир в непосредствена близост до голяма крепост, където по всяка вероятност станувал многоброен гарнизон? Подобно съжителство противоречи не само на здравия разум, но и на някои изрични свидетелства в първоизворите. Наистина в житието на Теодосий Търновски е отбелязано, че мястото се намира под "царска охрана" (ХРАНИЛИЩЕ ЦАРСКОЕ), но това в никакъв случай не означава съседство с такава внушителна крепост. Ако беше наистина така, то цар Иван Александър не би се загрижил за построяването на пирг, където монасите трябвало да се укриват в случай на опасност. Това според нас е най-важното доказателство, че манастирът на Теодосий Търновски не бива да се търси върху билото на хълма. Да припомним уверението на Григорий Цамблак, че до пристигането на Теодосий на това място не бил стъпвал човешки крак, по-точно "дълбоката пустиня... беше достъпна за бесове, а не за хора (ГЛЪЖ БОКЪА ОНЖ ПОУСТЫНА ПРЪЖДЕ РАДН ПОУСТЪТЫ БЪСМ, ПАЧЕ, А НЕ ЧЛ(ОВЪ)КОМ ПРОХОДНЖА. А. Русев, И. Гълъбов. Пхвално слово за Евтимий..., с. 138) А резултатите от археологическите разкопки свидетел-

ствават, че крепостта била обитавана цяло столетие преди идването на исихастите. Логично е да се предполага, че такива ревностни отшелници като Теодосий и Ромил непременно биха предпочели пустинята пред всичко друго. Да припомним факта, че в Парория Ромил не пожелал да съжителствува в пирга с другите монаси, тъй като това щяло да наруши уединението му. Ако действително крепостта била издигната (или възобновена) за защита на манастира, с какво да обясним постоянните връхлитания на турците в района на Килифарево? И на какво в крайна сметка се дължи запустяването на манастира — дали пак на турците, както изрично утвърждават изворите. Сolidната крепост, която се издигала върху хълма, ще е представлявала сигурна защита срещу всеки нашественик. Още повече че по това време турските нашествия в района не са били така масирани, нито пък нападателите толкова многобройни, за да са в състояние да преодолеят яките стени на крепостта. Съмненията за погрешното локализиране на Теодосиевия манастир се подсилват и от топонимията — сред местните жители този хълм е известен с имената "Царски пирг", "Стражницата", "Калето" и "Старото манастирище", (вж. М и х а й л о в, Г. Килифарево. С., 1970, с. 11). Фактът, че преобладават названия, свързани с представата за някакво укрепление, е многозначителен и подсилва предположенията, че топонимът "Старото манастирище" е възникнал в по-ново време под влияние на приказките за някогашното съществуване на исихастката обител. Не на последно място трябва да се има предвид и местоположението на обекта — невероятно изглежда манастирът да е построен върху билото на висок хълм, брулен отвсякъде от ветрове и далеч от солиден водоизточник. Този хълм доминира над околните височини и топографската му характеристика внушава по-скоро мисълта за стражева крепост, отколкото представата за закътано място, каквото обикновено се е предпочитало при изграждането на средновековните манастири. Крепостта вероятно е издигната през 60-те години на XIV в. след запустяването на манастира (в противен случай той е трябвало да бъде защитен), като част от онези мерки, които цар Иван Александър е взел срещу приближаващата се турска опасност. Остава открит въпросът за местоположението на Теодосиевия манастир. Няма съмнение, че той се е намирал в района на Килифарево, както изрично сочат изворите данни. Според нас той трябва да се търси в местността "Мокра", югоизточно от днешния град. Да не забравяме, че тъкмо в "Мокра" (МОККРЫ, МОГКРИ) Ромил търси спасение на няколко пъти, когато бяга на север от Стара планина. Както сочи житието му, мястото се е намирало на един ден път от Търново. Тъкмо в тази пустиня, която била добре позната на Ромил, Теодосий построил новия си манастир.

¹⁹⁸ T h i r e t. E. Una proposta di liga antiturca Venezia, Genova e Bisanzio nel 1363. Archivio storico italiano, CXIII, 407, 1955, 331—332; G j u z e l e v. V. Les relation bulgaro-venetiennes, p. 51.

¹⁹⁹ D e m e t r i i Cydoni ad Romaeos deliberativa. Migne. Patrologia graeca, t. 154, coll. 973—976. С ъ р к у, П. К историн..., с. 337; Р а д ч е н к о, К. Религиозно и литературно движение..., с. 35; Н и к о в, П. Турското завладяване, с. 51; А н г е л о в, Д. Българо-византийските отношения. Пети период, с. 104.

²⁰⁰ Две такива напречни стени са се спускали южно и северно от главния вход на Царевец. Основно е проучена южната напречна стена, която бе разкопана от Я. Николова и Н. Ангелов през 1961 г. (Южна напречна крепостна стена на Царевец, ИИМВ Търново, II, 1964, 35—43). Според проучвателите строежът на тази крепостна стена трябва да се свърже с управлението на цар Иван Асен II (пак там, с. 42). Всъщност съоръжението е от една по-късна епоха — това многократно е споделяла с мен Я. Николова. В потвърждение към това трябва да се приведат нумизматичните материали, намерени при разкопките — най-късната монета е от медна емисия с ликовете на Иван Александър и еврейката Теодора. А това означава, че строежът на южната напречна стена трябва да се отнесе към втората половина на XIV в. Пак към тази епоха следва да се отнесе и напречната крепостна стена, която се спуска източно от Трапезица към Янтра. В миналото са я наричали "Дяволската стълба". Тя завършва с кула при реката, току до основите на т. нар. "Владимски мост". Този обект се разкопава през 1983/84 г. под ръководството на М. Робов, археолог от АИМ, филиал В. Търново. Той на няколко пъти е споделял с мен (използвам случая да му

благодаря), че по археологически материали обектът следва да се отнесе към втората половина на XIV в. Има данни за съществуването и на други напречни крепостни стени. Явно те свидетелствуват за един последен етап от укрепването на средновековната ни столица. По всичко личи, че това било свързано с голмо напрежение и усилни времена.

²⁰¹ През 1984/85 г. Златка Генова, археолог към АИМ, филиал В. Търново проучваше терена, където се е издигала втората порта от главния вход на Царевец. Материалите още не са публикувани, но тя бе любезна да сподели с мен, че строежът на тази порта следва да се отнесе към втората половина на XIV в. Използвам случая да ѝ благодаря за ценната информация. Както е известно, тази порта е конструктивно свързана с южната и северната напречна стени, които се спускат към реката. Следователно те, заедно с портата, принадлежат към един строителен период, периода на допълнителното укрепване на Търново, предприето от цар Иван Александър в началото на 60-те години на XIV в. Вероятно тогава е била издигната и първата порта на Царевец, но за това не разполагаме с никакви данни. При реставрирането ѝ от арх. Рашенов през 1930/1933 г. е извършено някакво проучване, но резултатите не са публикувани.

РАННИЕ ТУРЕЦКИЕ НАШЕСТВИЯ В БОЛГАРСКИЕ ЗЕМЛИ И СМЕРТЬ ЦАРЯ ИВАНА АСЕНЯ IV

Йордан АНДРЕЕВ

(Резюме)

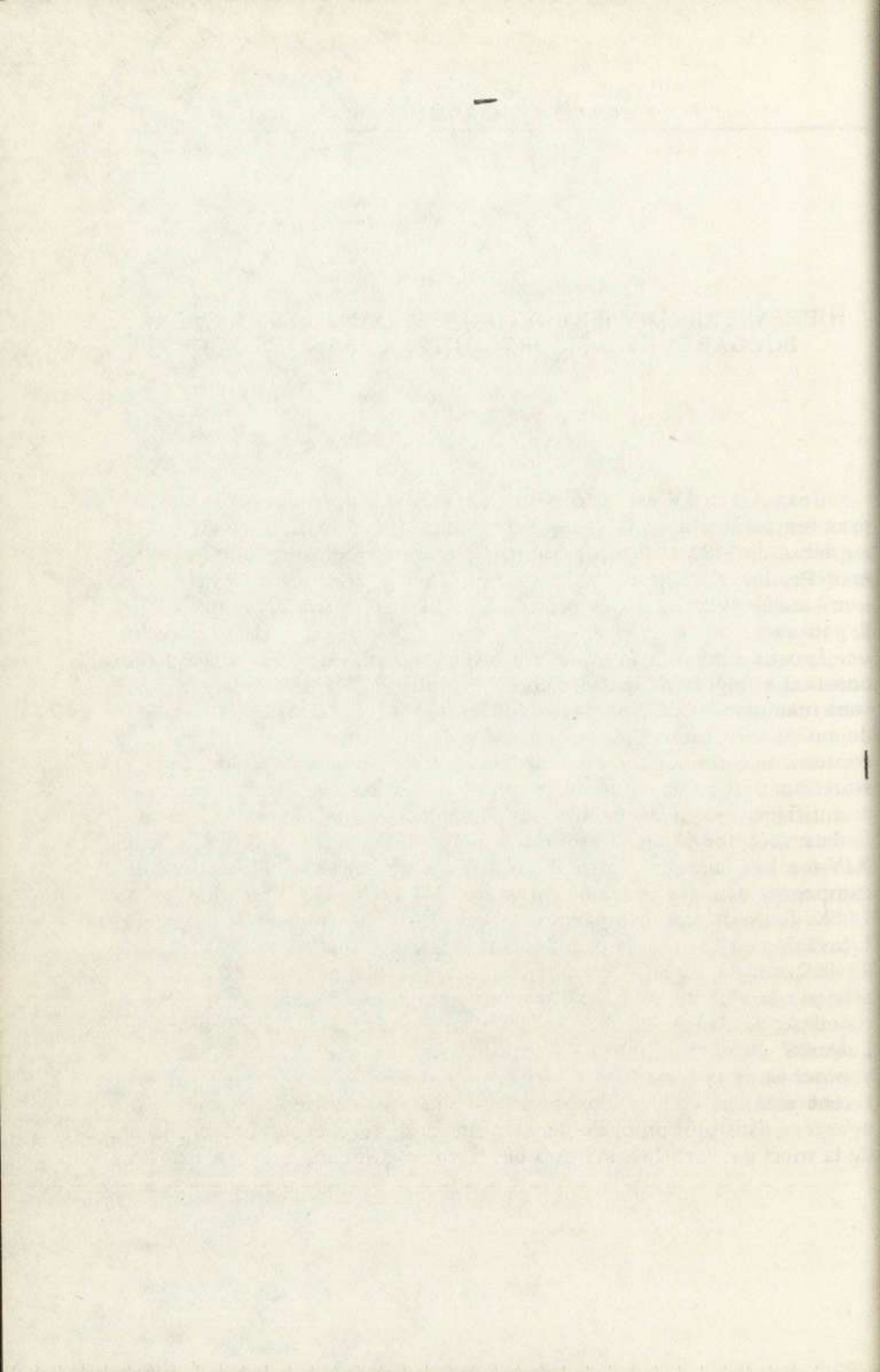
Иван Асен IV — третий сын царя Ивана Александра от его первого брака с валашкой Теодорой. Он был коронован царем в начале 1337 и получил апанажное владение с центром Преславом. Болгарская хроника XV-го века сообщает о нем, что он погиб в борьбу с турками недалеко от Софии. В болгарской историографии время второй четверти XIV-го века рассматривается как эпоху эпизодических турецких нашествий — они имели нейтральный характер и выражались в пограничных столкновениях. В исследование привлечены новые данные — это поэма турецкого поэта Енвери, данные из житийной книжины и содержание некоторых приписок, которые раскрывают картину, вполне различную от той, принятой в научной литературе. Турецкое нашествие, начавшееся раньше воспринятой границы — еще в конце тридцатых годов XIV-го века. Кстати, до середины века турки предприняли сем больших походов в болгарские земли: в 1341, 1343, 1345, 1346, 1347 и 1349 г. Трое из них имели неисправимые последствия. Разорительнее всех было вторжение турков в 1349 году, когда двадцатитысячная конница, командуемая Сюлейманом, сыном Орхана, достигла Софии. В это время в Тырнове предприняли меры, чтобы отразить атаку. Во главе болгарских войск встал Иван Асен IV, который вел решительное сражение против нашествящих в окрестностях крепости Урвица, возле Софии. Болгарские войска были разбиты, а их предводитель погиб. Воспоминание об этих событиях сохранено в целом цикле народных песен и преданий, рассказывающих о смерти "царя Ясея" возле Софии.

PREMIERES INVASIONS TURQUES DANZ LES TERRES
BULGARES ET LA MORT DU TZAR JEAN ASSEN IV*Yordan ANDREEV*

(R é s u m é)

Jean Aseen IV est le troisième fils du tzar Jean Alexandre de son premier mariage avec la valaque Theodora. Il fut couronné comme tzar au début de 1337 et il reçut comme apanage un domaine dont le centre était Preslav. La Chronique bulgare du XV-e s. annonce qu'il perit dans une bataille avec les Turcs près de Sofia. Dans l'historiographie bulgare la période embrassant les années 30-50 du XIV-e s. est envisagée comme une époque d'invasions turques épisodiques qui n'avaient pas un caractère constant et représentaient des conflits frontières. Dans la présente étude sont mentionnées de nouvelles données de sources historiques (le poème du poète turc Enveri, des données de la littérature biographique et le contenu de certaines correspondances) qui nous donnent un tableau de la situation, tout à fait différent de celui qui s'est imposé dans la littérature scientifique. Les invasions turques commencèrent beaucoup plus tôt que la date acceptée par les historiens — encore dès la fin des années 30 du XIV-e s. Les Turcs entreprirent, jusqu'à la moitié de ce siècle, sept grandes campagnes dans les terres bulgares: en 1341, 1343, 1345, 1346, 1347 et en 1349. Trois de ces campagnes eurent des conséquences irréparables, L'invasion en 1349 fut la plus désastreuse, lorsqu'une cavalerie turque de 20 000 soldats, sous le commandement de Sulejman, le fils d'Orman, atteignit la ville de Sofia. A Tarnovo, on prit des mesures à temps pour repousser le daqer. Le tzar Jean Assen IV se mit en tête des armées bulgares et donna une bataille décisive aux envahisseurs dans les approches de la forteresse d'Urvie, près de Sofia. Les armées bulgares furent écrasées et leur chef perit. Le souvenir de ces événements est conservé dans tout un cycle de chansons et de légendes qui nous parlent de la mort du "tzar Jassen" près de la ville de Sofia.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 25, кн. 3

1987

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET METHODE"

DE V, TIRNOVO

FACULTÉ D'HISTOIRE

Tome 25, livre 3

1987

ДОБРОДЕТЕЛНАТА ДРУЖИНА
И НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО
В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

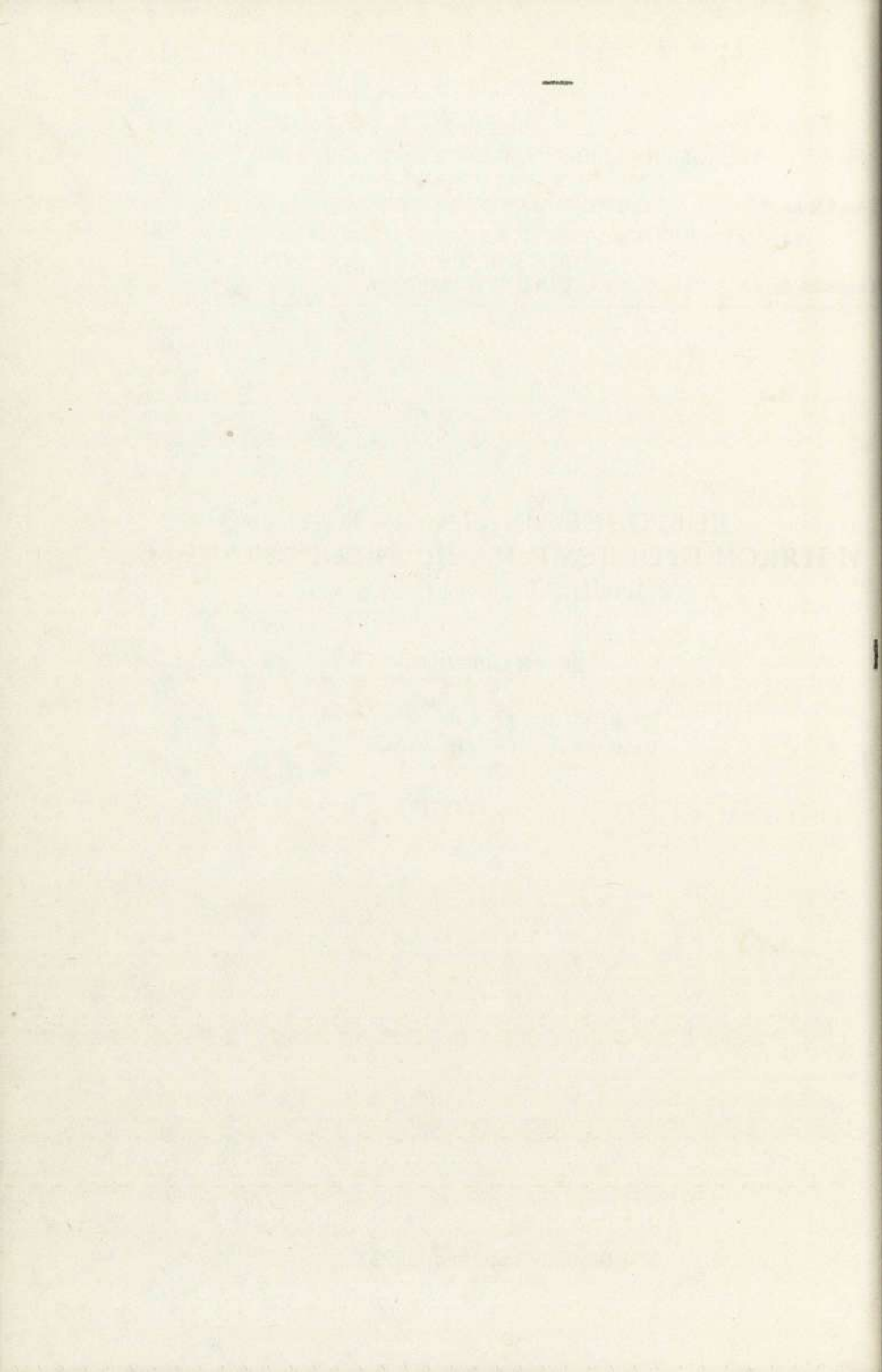
ГЕОРГИ ПЛЕТНЬОВ

Рецензент: доц. к.и.н. *Иван Стоянов*

Редактор: доц. к.и.н. *Иван Стоянов*

Велико Търново, 1992

Обществено-икономическите промени, които настъпват в българските земи през XVIII и XIX в. разкриват възможности за изграждане на нова социална структура на българското възрожденско общество. Формира се българската буржоазия, която с течение на времето се превръща в основен двигател на възрожденските процеси. На базата на оживени икономически връзки със западноевропейски страни нейните представители все по-често влизат в допир с постиженията на новата буржоазна епоха. Тези контакти им позволяват да се запознаят с успехите на тези страни в областта на икономиката, науката и културата. Заражда се благородната идея чрез развитието на народната просвета да се преодолее голямото изоставане на българския народ. Налага се необходимостта от подготовката на кадри, които да решат стоящите пред народа проблеми. Буржоазията се навява тези кадри да положат основите и на модерното здравеопазване, за да бъдат изгласкани хекимите, знахарите и лечителите и медицинското осигуряване да се постави на научна основа.

Още през първата половина на XIX в. тези нужди обуславят тенденцията да бъдат насочени български младежи към западноевропейските университети, където да получат необходимото медицинско образование. След завършване на медицинските училища и академии те трябвало да поставят на нова, модерна основа здравеопазването в българските земи. Сред тези първи възпитаници с медицинско образование са д-р Марко Павлов, д-р Петър Берон, д-р Николо Пиколо, Димитър Кирович, д-р Петър Протич, д-р Георги Атанасович, д-р Михаил Колони и др. Малко по-късно към Медицинската академия в Париж се насочва и Иван Богоров². До средата на XIX в. десет българи се дипломират като medici в чужбина, но само четирима се завръщат и работят в родината си — Марко Павлов, Стоян Чомаков, Константин Мишайков и Захари Струмски, докато другите се настаняват във Влашко и Молдова³.

Острата нужда, която изпитва българският народ от медицински кадри, принуждава българската община в Цариград през май 1858 г. да отправи молба до султан Абдул Меджид да разреши приемането на българи в Медицинското училище в Османската империя. През същата година Никола Тълчилещов се възползва от близките си връзки с османските управляващи среди и настоява пред Вишката порта в Медицинското училище да бъде приет Славиди Ка-

занджиоглу от Пловдив. Правителството се съобщило с тези молби и на 12 септември 1858 г. дава съгласието си да започне обучението на 15 български младежи⁴.

Постъпването на българи в Медицинското училище в Цариград дава основание на българските общини от вътрешността на страната да поставят пред османското правителство въпроса за записване на техни представители в това училище. В своя отговор Високата порта изяснява условията, при които ще се приемат ученици в училището. Едно от тях е съобразено с числеността на етническите групи, влизащи в пределите на империята. Според него българите могат да имат 15 представители. През 1861 г. в Медицинското училище се учели 25 български младежи и поради това е отказано на общината в Сливен да бъдат приети двама ученика от този град⁵.

Благодарение на усилията на българските общини, особено на общините от развитите в икономическо отношение селища, през годините на Възраждането и по-точно след Кримската война към изучаване на медицински науки според едни автори се насочват над 250 български младежи, а според К. Кантарев те били 141⁶. Техният брой поставя медицината на първо място в сравнение с кандидатите за други специалности в европейските учебни заведения. Особено силен е интересът към медицинското образование сред младежите от Копривщица — 29 души, и Търново — 23 души⁷. Тези данни могат да бъдат поставени под съмнение, тъй като в едно от обстойните изследвания на В. Стефанов сведенията се разминават с посочените погоре данни. Според него към медицинското образование се насочват младежи от 35 български селища, като от Търново те са 21, от Шумен 11, от Котел 10, от Калофер 9, от Сливен и Копривщица по 7, от Свищов, Стара Загора, Самоков и Елена по 4 и т. н. Сред тях най-голям е броят на завършилите в Цариград — 54; следва Букурещ — 28; на трето място е Москва — 15; след нея идват Париж и Виена — по 8 възпитаника⁸.

В борбата за осигуряване на медицински кадри и за развитие на здравното дело в българските земи особено място заема Добродетелната дружина в Букурещ. Тя насочва своите усилия и грижи в две направления: първото, в осигуряване на средства за стипендии на младежи, които учат медицина, и второ, в оказване на съдействие и помощ за изграждане на болнични заведения в страната. Така Добродетелната дружина изпълнява завещанията на богатите български търговци, живеещи в Румъния.

Моменти от тази дейност на Добродетелната дружина са засегнати в някои изследвания. В тях много накратко и повърхностно са маркирани отделни въпроси, без да бъдат разгледани разгърнато и

задълбочено политиката на "старите" за развитието на здравното дело в българските земи. Това именно е задачата на настоящото изследване⁹.

* * *

Засиленият интерес към изучаване на медицинските науки и развитието на здравното дело в българските земи през Възраждането може да се обясни не само с външното влияние — резултат от контактите с постиженията на европейската наука и култура. Причините трябва да се търсят преди всичко в лошото състояние на здравеопазването в пределите на Османската империя, в липсата на медицински училища, в постоянно върлуващите епидемии, които нанасят тежки удари върху жизнените ресурси на българската нация. На второ място, не е за подценяване и желанието на българските общини да полагат грижи за подобряване на обществената хигиена в градовете и селата. Органите на ограничено общинско самоуправление стават инициатори за изграждане на здравни заведения, в които да бъде организирана квалифицирана медицинска помощ. Постепенно се поражда необходимостта да се преодолее съществуващата традиция, наложена от първите български лекари, които след завършване на своето образование предпочитат да работят във Влашко и Русия, където намират добре уредени медицински заведения. Сред тях са д-р П. Берон, д-р П. Протич, д-р Г. Атанасович, д-р Ив. Селимински, д-р М. Колони. Тези, които се връщат в империята, обикновено постъпват като лекари в османската армия.

През втората половина на XIX в. нуждите на българския народ от здравни работници нарастват паралелно с увеличените възможности на българската буржоазия да изпрати своите синове в европейските учебни заведения и да задели средства за осигуряване на стипендии за медицинските училища. Благотворителността на буржоазията, свързана с изпращане на българи да се учат в чужбина, идва да отговори на новите потребности на икономическия и обществено-политически живот на българите. Тя определя мястото и ролята на Добродетелната дружина в изпращането на български стипендианти в чуждестранни учебни заведения, където могат да получат по-високо образование. За разгръщане на дейността си в това отношение Добродетелната дружина е облагодетелствувана от завещанията на богати българи, оставили в нейните каси значителни капитали за развитието на здравеопазването в българските земи.

В подготовката на медицински кадри Добродетелната дружина се стреми да се съобразява с волята на дарителите на средства за развитието на народната просвета. Така по завещанието на Козма

Тричков тя поема задължението да подбира и издържа двама българи, като единият следва за учител, а другият — медицина¹⁰. От друга страна, ръководителите на Добродетелната дружина намират помощта и съдействието на д-р Г. Атанасович и д-р П. Протич, които членуват в организацията на "старите" и са преподаватели отначало в Медицинското училище в Букурещ, а по-късно във факултета по медицина, създаден от д-р Карол Давила. С негово съдействие за времето от 1862 до 1877 г. в Медицинското училище в Букурещ са записани 63 българи, от които 13 следват фармация и 2-ма — ветеринарна медицина¹¹. По спомени на ученици от училището още през зимата на 1856—1857 г. д-р К. Давила е посетил Търново и Русе, откъдето набира първата група българи за това учебно заведение, сред които са бъдещите лекари Киро Попов, Стат Антонов и други¹².

В следващите години д-р К. Давила в своите доклади до Министерството на народното просвещение и до румънския княз Куза предлага в Медицинското училище да бъдат записани български младежи, като изхожда от големите нужди на нашия народ от медицински кадри. В негов доклад от 31 декември 1866 г. са посочени имената на 32 българи от Търново, Габрово, Калофер, Шумен, Котел и други селища¹³. Тези предложения са на основата на решението на княз Куза от 15 март 1864 г. за приемане на българи в Медицинското училище. Вероятно румънският монарх дава съгласието си по настояване на членовете на Добродетелната дружина д-р Г. Атанасович и д-р П. Протич. Определен дял тук има и Георги С. Раковски. Той използва приятелските взаимоотношения с д-р К. Давила, който от своя страна поставя този важен за българския народ и българското здравеопазване въпрос пред правителството в Букурещ¹⁴.

През 1865 г. в Медицинското училище в Букурещ учат 33 момчета, но тяхната издръжка е поета от влашкото правителство, което им отпуска стипендии. В тези години ръководството на Добродетелната дружина се съобразява със завещанията на родолюбивите българи и с възможностите на управляваните от него капитали. Те отказват да заделят средства за издръжката на учениците в европейските университети и конкретно в Медицинското училище в Букурещ, поради това че тези капитали не са нараснали до такава степен, че да позволят да се отделят средства за обучението на медицински кадри¹⁵.

Две писма на Христо Георгиев, всепризнат лидер на Добродетелната дружина, ни дават сведения за нежеланието на "старите" да подкрепят финансово учениците в Медицинското училище във влашката столица, независимо че нейните членове д-р Г. Атанасович и д-р П. Протич продължават да полагат усилия да привлекат нови българи да се учат в Букурещ. От писмата се разбира, че "старите" не

са доброжелателно настроени към приетите в това училище българи, защото в своето болшинство техните симпатии са насочени към революционното крило на българската емиграция във Влашко. В началото на февруари 1869 г. Хр. Георгиев пише на Найден Геров: "Учениците в Медицинското училище (освен х. Вълковия син) сичките тичат по политика и са последователи на Касабов, и така от моя страна ви казвам, че не струват за никаква помощ и сичките добри българи не рачат нити да ги виждат, камо ли пък и пари да им дадат."¹⁶ Това писмо показва, че все пак Добродетелната дружина е имала възможност да оказва финансова помощ, но политически причини не позволяват на нейните ръководители да сторят това.

Очевидно тази ориентация на учениците към революционното течение сред емиграцията е твърде неприятна за "старите", които не могат да простят това на тези млади българи. Ето защо членовете на Добродетелната дружина са принудени да избягват всякакви контакти с младежите и да отпускат финансова помощ, тъй като според тях те не са благонадеждни. За Хр. Георгиев българската младеж в Медицинското училище няма какво да научи освен политика и затова от нея не може да се очаква нищо добро¹⁷. В основата на това отношение на "старите" към учениците от Медицинското училище стои един конфликт, чието начало може да се търси още през лятото на 1865 г., когато Г. С. Раковски отправя упреци за злоупотреби със завещаните средства. Той обвинява "старите", че не се прави нищо с отпуснатите от румънското правителство средства за изграждане на болница в Търново¹⁸. Очевидно е, че идейните и политическите противоречия между революционното течение на българската емиграция, ръководено от Г. С. Раковски, и консервативното крило се явяват причина "старите" да бъдат злепоставяни с безпочвени обвинения за злоупотреби. Освен това ръководството на Добродетелната дружина не могло да се съгласи с решението на д-р К. Давила в неделните и други празнични дни Г. С. Раковски да изнася лекции пред българските ученици по проблемите на общата и българската история, да ги занимава със сказки за българските старини и въстанията на народа¹⁹. От запазените документи се вижда, че тези лекции на Раковски са били посещавани от 16 ученика, които по собствено желание се срещат с ръководителя на революционната емиграция²⁰. След неговата смърт тези младежи имат контакти с Ив. Касабов и поради това Добродетелната дружина не може да чуе за тях и да отпусне материална помощ за обучението им в Медицинското училище.

Независимо от това отношение големите финансови възможности на Добродетелната дружина дават основание на други български младежи да търсят нейното съдействие за приемането им в медицин-

ски учебни заведения. На 4 септември 1869 г. Стефан Ботев се обръща към Хр. Георгиев с молба, в която иска да бъде приет в Медицинското училище в Букурещ и да бъде подпомогнат от "старите", тъй като след смъртта на Ботьо Петков семейството му се оказва в тежко финансово положение²¹. В този, както и в другите случаи, молбите са били отхвърляни поради създаденото убеждение, че в това училище българите получават вредно и най-важното — чуждо на "старите" политическо влияние. Въпреки упоритостта на Хр. Георгиев от документи в архивата на Добродетелната дружина се вижда, че тя е отпуснала стипендии на младежи, които изучават медицина²². Добродетелната дружина дава на няколко пъти помощ и на Ат. Шопов, който следва медицина в Цариград²³.

Години по-късно, през 1882 г. Добродетелната дружина изпраща своя деловодител Никола Иванов да продължи медицинското си образование във Франция²⁴. През 1889 г. е отпусната помощ на Ангел Димов от Враца да следва медицина в Московския университет. Но както и в другите случаи, верни на създадената традиция, ръководителите на Добродетелната дружина се застъпват пред Министерството на народната просвета в София с молба да бъде отпусната на Ан. Димов правителствена помощ²⁵.

Всички данни показват, че възможностите на Добродетелната дружина по осигуряване на българските земи с квалифицирани медицински кадри са били много по-големи, а направеното от нея в това отношение е твърде скромно. Позициите на Добродетелната дружина по всяка вероятност се дължат на възникналите конфликти между нейното ръководство и румънското правителство по изпълнение завещанието на Михаил Кифалов и във връзка с използване на отпуснатите средства за изграждане на болница в Търново. Този конфликт е отразен във възрожденския печат с остри критики срещу политиката на Добродетелната дружина. Не на последно място причината за тази пасивност и нежелание на "старите" да финансират и подпомагат материално учениците в Медицинското училище в Букурещ се крие във връзката на младежите с Г. С. Раковски, чийто действия не импонират на политическите разбирания на ръководителите на Добродетелната дружина. Що се отнася до изпращане на младежи в други медицински учебни заведения, "старите" стриктно се съобразяват с волята на дарителите, както и с възможностите на завещаните капитали.

В годините на Възраждането, паралелно с въпроса за подготовката на медицински кадри, пред българите възниква и друг проблем — изграждане на болнични заведения, в които те да получават компетентна медицинска помощ и лечение. Решаването на този проблем е могло да стане единствено чрез материалната самоинициати-

ва на българската буржоазия поради липса на определена политика на Високата порта в това отношение. Първите болници, които правителството изгражда в българските земи, са предназначени за османската армия. Първата от тях е изградена от султан Махмуд II в Шумен през 1836 г., докато болниците в Плевен, Русе и Варна са построени през втората половина на века. До Освобождението османското правителство построява 15 болници, предназначени изключително за армията²⁶.

Тъй като Високата порта няма определена здравна политика, българските общини се оказват ония органи, които единствено полагат грижи за благоустройството на селищата, за тяхното хигиенизиране, както и за осигуряване на компетентна медицинска помощ. В повечето от случаите обаче техните добри намерения не са могли да бъдат реализирани поради липсата на достатъчно финансови средства, особено за изграждане на болнични заведения. При това състояние на проблема някои от българските общини се обръщат за помощ и съдействие към емигрантската буржоазия, като разчитат на нейната благотворителност.

За осъществяване на идеята за болнично заведение има приоритет населението на Търново, което на няколко пъти през първата половина на XIX в. изпитва ударите на чумните епидемии. През 1851 г. видният търновски търговец хаджи Минчо х.Цачев издига сред своите съграждани почин за събиране на средства, необходими за строителството на болница в града. Самият той предоставя един от своите дюкяни за откриване на аптека²⁷. Тези усилия на х. Минчо намерили широката подкрепа на работещия в града д-р Марко Павлов, но не срещат отзвук сред останалите търновски първенци. Липсват сведения, които да покажат, че тази идея е била реализирана в следващите няколко години. Може да се приеме обаче, че добрите намерения на х. Минчо създават необходимата психологическа нагласа сред търновското население и общинските ръководители. Възможно е идеята за построяване на болница да е достигнала до българите в Букурещ, както и до първия дарител на средства за нейното изграждане Михаил Кифалов, който на 5 януари 1854 г. написва завещание (душезаповед), според което предоставя средства за построяване на болница и централно училище в старата българска столица²⁸.

М. Кифалов е един от лидерите на българската емиграция в Румъния, извоювал авторитет в резултат на широката си обществено-политическа дейност като преводач, издател и учредител на българско дружество в Букурещ през 1848 година²⁹. Той успява да натрупа капитали по пътя на търговията и верен на своя родолюбив дълг, решава да помогне на народа си, като даде средства за развитието на неговата просвета и здравеопазване.

М. Кифалов отдава цялата си енергия за широка популяризация на своето завещание, за да намери последователи сред българската емиграция и сред българите в страната. Особено много той разчита на подкрепата на Търновската община. В първото си писмо от 1856 г. до търновските първенци и ръководителите на местната община в лицето на д-р Васил Берон, Павли х. Иванов, Георги Кисимов и др. М. Кифалов ги уведомява, че е предпочел Търново за изграждане на първата българска болница и централно училище поради факта, че това е голям град в средата на България, с разумни и учени хора, които ще успеят да дадат своя принос, за да могат двете заведения да съдействуват за развитието на просветата и здравеопазването на българския народ³⁰.

През 1856 г. Михаил Кифалов отпечатва завещанието си в отделна брошура, в която той "обрича имота си за болница в Търново и желае, дано това да послужи за повод да подкачат още през живота му да се съберат пари както за Болницата, така и за други общо-полезни работи"³¹. С тези редове Найдено Геров уведомява Стефан Тошкович и одеските българи, които трябвало да получат няколко бройки от отпечатаното завещание, с надеждата, че те ще подкрепят начинанието на М. Кифалов. В края на 1856 г. Н. Геров посещава Търново и се убеждава в съществуващите добри възможности за реализиране на завещанието на М. Кифалов. Своите впечатления той споделя в писмо до Христо Георгиев от 17 декември: "С няколко души от тукашните господари ся видях и разговарях, отворих им дума за болницата; но сега умовете са захванали с владишките работи и са разделени на партии, та не може да се познае здраво общото мнение"³².

Продължителната борба на търновци за изгонване на гръцкия митрополит Неофит Византиос, съществуващите противоречия и борби между владишката и народната партия в църковното движение стават причина предложението на М. Кифалов да не получи необходимото обществено достойние и гласност, още повече че отпечатаните завещания, според Н. Геров, още не били получени в Търново. Независимо от създадената ситуация необходимостта от изграждане на болница в Търново ангажира вниманието на местната общественост. От едно писмо на Н. Геров разбираме, че "...сам владиката (Н. Византиос — б. м. Г. П.) ми казва, че иска и той да направи болияца. Нег. Преосв. дава митрополията за болница, а за митроп. да му купят място в града"³³, но това предложение не е посрещнато с желание от гражданите.

Изводите, направени от Н. Геров за причините, които принуждават Търновската община да не откликне на предложението на М. Кифалов, се потвърждават от една дописка, публикувана в "Цари-

градски вестник". Според нейния автор вината да не отвърнат търговци до този момент на идеята на М. Кифалов се крие в гръцкия митрополит, който в желанието си да построи нова сграда на митрополията е укривал получените от Букурещ писма. Едва след прогонването на Неофит отпечатаните завещания на М. Кифалов, както и изпратените кондики попадат в ръцете на общинските ръководители на Търново³⁴.

Като отчита важното значение на идеята на М. Кифалов за изграждане на първата българска болница в Търново и съществуващата възможност неговият пример да бъде последван и от други българи, Раковски започва да популяризира делото на първия дарител на народното здравеопазване. На страниците на в. "Българска дневница" той публикува материал за дарението на М. Кифалов, а по-късно, през 60-те години, с интерес следи опитите на Търновската община да убеди ръководителите на Добродетелната дружина да изпълнят завещанието³⁵. В тези години Г. Раковски застава безрезервно на страната на Търновската община.

За да преодолее някои недоразумения, възникнали между търновските общински ръководители и Добродетелната дружина по изграждането на болницата и да популяризира идеята на М. Кифалов, редакцията на "Цариградски вестник" публикува обширен материал по този въпрос, в който се разясняват намеренията на дарителя, принципите, които той издига, както и формите и начините на събиране на необходимите средства. От публикуваните материали се разбира, че още на 15 октомври 1856 г. М. Кифалов се обръща към митрополит Неофит Византиос в Търново и местните първенци с предложение за изграждане на болница в този град, но до 7 януари 1858 г. не получава отговор. Поради това той отпечатал своето завещание, за да бъде изпратено до българите в Османската империя, Австрия, Гърция, Сърбия, Русия, Влашко и Молдова, където е убеден, че ще намери свои последователи, от които да бъдат набрани необходимите средства за човеколюбива болница "Св. безсребреници церители Козма и Дамян", болница "за сиромаси, чужденци от всякакъв род и вяра"³⁶. За целта се налагало да се даряват пари и недвижими имоти, да се закупи място или наеме къща, която да се обзаведе с 10 легла, чийто брой би следвало да нарастват с увеличаване на постъпленията. Така изградената болница в Търново трябвало да подпомага тежко болни сиромаси, които досега били принуждавани да търсят медицинска помощ в Цариград. От друга страна, това ще намали разносните, които досега българите плащали за лечение.

Тази публикация дава основание да се приеме, че М. Кифалов е обмислил всички страни на своята идея, която намира подкрепата на д-р Г. Атанасович, Георги Тошкович и Стефан х. Пантелеев в Буку-

рещ. Очевидно с помощта на д-р Г. Атанасович дарителят изработва статут на болницата, уточнява начините за набиране на нейните фондове. Неговите големи надежди са отправени към Търновската община, на чието съдействие той така много разчита. Спрямо нея той поема задължението всяка година на 23 април и 26 октомври да изпраща своите вноски за издръжката на болницата³⁷.

Прогонването на митрополит Неофит от Търново за известно време прекратява изострената борба между владишката и народната партия в Търновската община. Разкриват се възможности да се предприемат първите стъпки по изпълнение завещанието на М. Кифалов. През октомври 1858 г. общината се обръща с предложение към ръководителите на "Средоточното попечителство" Хр. Георгиев и Иван Бакалоглу да се пристъпи към изграждане на болницата. В продължение на три месеца нейното предложение остава без отговор от Букурещ. На 20 януари 1859 г. търновци изпращат ново писмо, което е придружено от заверените вече кондики на училището и болницата от новия гръцки митрополит Григорий и общинските ръководители. В кондиката трябвало да се вписват даренията, които емиграцията се налагало да направи, за да подкрепи начинанието на М. Кифалов³⁸.

В подкрепа на усилията на Търновската община да привлече завещаните капитали за изпълнение на идеята на М. Кифалов застава д-р Васил Берон, който от 1856 г. се установява на практика в Търново. Той получава медицинско образование в Бавария, по време на Кримската война е ординатор в руска военна болница, което му позволява да се сближи с едрата емигрантска буржоазия. За неговото отиване в Търново Хр. Георгиев пише на Геров: "Барончето отиде от среща и ми пише чи остава в Търново за Лекар, това е добро за нас както и желанието на Г. Кифалов за да стане общи спитал (болница — б. м. Г. П.)"³⁹. През следващите години д-р В. Берон застава начело на борбата на търновци за изграждане на болница в града.

През 1859 г. идеята на М. Кифалов за построяване на болница придобива все по-голяма гражданственост и ангажира напълно вниманието на Търновската община, както и на определени среди от емиграцията в Румъния. Този интерес принуждава едрата емигрантска буржоазия да се намеси по-активно и да поеме в свои ръце осъществяването на идеята за болница в Търново и с това да даде своя принос за развитието на здравеопазването в българските земи. За тази цел на 18 юли 1859 г. "Средоточното попечителство" свиква събрание, ръководейки се от мисълта, че "здравето и науката са две неща, от които няма нищо по-драгоценно за живота". На това събрание е избрана "Ефория", която е задължена да изработи устав на болницата и на централното училище в Търново, както и да събира средства за тяхното изграждане. В "Ефорията" влизат едни от най-актив-

ните членове на "Средоточното попечителство": д-р Г. Атанасович, д-р П. Протич, Христофор Мустаков, Аврам Георгиев и Георги Василияди.

Основните задачи на "Ефорията" са да събира помощи за изграждане на двете заведения и да контролира изпълнението на взетите решения. "Ефорията" изработва и свой устав, чрез който ръководителите на едрата емигрантска буржоазия получават възможност да бъдат единственият фактор за решаване на всички въпроси и да не допуснат никакво отклонение от своите разбириания по народните въпроси. В тази дейност те не се съобразяват с временните нужди и проблемите на българското здравеопазване. Според тях Ефорите трябва да се избират от българската община в Букурещ, в която те естествено имали господстващо положение, докато петимата търновски епитропи щели да се определят от местната община. Така след построяването на болницата "старите" ще бъдат тези, които ще изработват правилника за функционирането на болницата и ще уточняват какви болести ще се лекуват в нея, какви болни ще се приемат и т. н. Според член 11 на приетия устав Търновските епитропи са поставени в пълна зависимост в своите действия от емиграцията в Букурещ, което в следващите години дава отражение върху изпълнението на завещанието на М. Кифалов⁴⁰.

Първата стъпка на "Ефорията" в реализацията на завещанието на М. Кифалов се явяват обръщенията към търновския мютесариф и митрополит Григорий, с които ги уведомяват за решението да се пристъпи към строителството на болница в Търново. Този факт говори, че се е разчитало на подкрепата и на духовната власт в града. Между другото на търновския мютесариф се дават уверения, че в изграденото болнично заведение ще бъде поставен портретът на султан Абдул Меджид. Към представителите на светската и духовната власт е отправена молба да се обърнат към търновските жители и еснафските организации с призив да подпомогнат изграждането на болницата с пари, материали и труд⁴¹. През септември 1859 г. "Ефорията" се обръща към румънското правителство с молба да окаже финансова помощ, за да може да се пристъпи към строителството на болницата в Търново. В отговор на тази молба, на свое заседание от 25 октомври с. г., правителството решава да изпълни молбата на "старите", като се задължава ежегодно да внася в касите на "Ефорията" сумата от 10 000 леи⁴².

Усилията на "Ефорията" за набиране на средства сред българското население се оказват безрезултатни. Те не намират подкрепа на търновското население, което е заинтересовано от изграждане на болница. От едно писмо на д-р В. Берон се разбира, че исканите от търновци средства трудно ще могат да се осигурят поради гос-

подstütващото мнение, че Добродетелната дружина в Букурещ ще използва събраните средства за други цели. Това становище е налагано от членовете на местната община, които не вярват, че завещанието на М. Кифалов ще бъде изпълнено. При така създалото се положение д-р В. Берон предлага на "Ефорията" да пристъпи към строителството на болницата, с което поставената цел ще стане посезаема и тогава може да се разчита, че търновското население ще развърже кесиите си и ще подпомогне изграждането на болничното заведение в града⁴³. Отрицателното отношение на търновци към финансирането на болницата принуждава "Ефорията" да потърси съдействието на гръцкия митрополит Григорий, който като представител на християнското население пред османската власт трябвало да поиска от Високата порта разрешение за строителството на болница и да се обърне към християните от града и епархията да окажат финансова и материална помощ.

Основната причина за невъзможността да се реализира завещанието на М. Кифалов се крие в бездействието на Търновската община и в отново разгърнатата се борба между двете партии в църковнонационалното движение по въпроса за съдбата на гръцкия митрополит Григорий. С подкрепата на османската власт в края на 1859 г. гръкоманската партия укрепва своите позиции в общината. Породена била надеждата, че тя, със съдействието на митрополита, ще пристъпи към изграждане на болницата в града.

Независимо от този оптимизъм политиката на "Ефорията" и стоящата зад нея Добродетелна дружина, както и възникналите нови противоречия Търново и Букурещ не дават желаните резултати в дейността по изграждане на болницата, респективно за напредъка на здравеопазването в българските земи. Докато в първите месеци и години "Ефорията" има желание да се пристъпи към изпълнение на завещанието на М. Кифалов при пълната подкрепа на Търновската община и население, то в следващите години пасивността на търновци я принуждава все по-стриктно да се придържа към устава и неговите положения.

Тази пасивност на емигрантската буржоазия става причина Георги Зографов да се обърне към в. "Дунавски лебед" и неговия редактор Г. Раковски, за да информира чрез вестника българската общественост за безразличието на "старите" към една толкова важна родолюбива идея. От неговите две дописки се разбира, че са изминали шест години от завещанието на М. Кифалов, чиято инициатива не е подкрепена от други богати българи, докато влашкото правителство отпуска ежегодно 10 000 леи. Засега, казва дописникът, няма кой да ги вземе и да потърси тяхното приложение за развитието на здравеопазването в българските земи. През тези шест години

М. Кифалов внася ежегодно в касата на създадената "Ефория" 150 австрийски жълтици и с това си спечелва упреците на богатите българи в Букурещ. Във втората дописка се говори за желанието на Търновската община да има равни права с "Ефорията" при решаване на основните въпроси на болницата, при събиране на средства за нейните фондове, както и при нейното строителство и бъдещо управление. Бездействието на "Ефорията" и Добродетелната дружина принуждава Търновската община да работи отделно от букурещката емиграция, да събира средства и да започне строителството на болницата⁴⁴.

Възникналите противоречия между "Ефорията" и Търновската община забавят решаването на въпросите за строителството на болницата, но те придобиват все по-голяма популярност и ангажират различни сили на българската емиграция. Към завещанието на М. Кифалов подчертан интерес проявява Г. Раковски, който се възмущава от бездействието на Добродетелната дружина по отношение изпълнение заветите на дарителите. Той отправя принципни нападки срещу "старите" не само във връзка с тяхната дейност, но и относно политиката им спрямо революционното движение. Без да е добре запознат със съдбата на завещаните средства, Раковски счита, че тези средства, съсредоточени в касите на Добродетелната дружина, не отиват по своето предназначение, а се използват в стопанските операции на нейните ръководители и поради това дейците на Добродетелната дружина не дават отчет пред народа какво е състоянието и размера на тези капитали. Голяма част от обвиненията на Г. Раковски за злоупотреба не отговарят на истината.

Отдавайки голямо значение на развитието на здравното дело, Г. Раковски взема отношение по възникналите противоречия между Добродетелната дружина, респективно създадената от нея "Ефория", и Търновската община, за да съдействува за решаването на спорните въпроси и да даде своя принос за изграждане на болницата в Търново. Той е възмутен от факта, че са изминали толкова години от завещанието на М. Кифалов, а в Търново няма нито болница, нито централно училище. При това и правителството в Букурещ в продължение на няколко години е отпуснало средства за тези заведения.

За да уязви своите политически противници, на 13 юли 1865 г. Г. Раковски изпраща изложение до д-р К. Давила, в което подчертава, че до този момент в Търново не е изградена болница, а "личностите, които получават тези пари, досега не са дали никакви съобщения, за да уведомят българския народ, в името на който се дава тази помощ, къде употребяват тези суми и за каква обща полза". В края на изложението той предлага отпуснатите досега средства от правителството да бъдат върнати с полагаемите се лихви⁴⁵.

От своя страна д-р К. Давила изпраща изложението на Г. Раковски до Министерството на правосъдието, изповеданията и образованието, като потвърждава от своя страна, че от разговорите с българските ученици в Медицинското училище разбира, че в Търново не съществува болница независимо от ежегодната правителствена помощ за нейното изграждане⁴⁶. В отговор на това изложение румънското правителство се обръща към "Ефорията" с искане да бъдат дадени обяснения за състоянието и изразходването на сумите, които то е отпуснало за болницата в Търново⁴⁷.

В тези дни, когато се разменят посочените изложения и писма, за да постави Добродетелната дружина и "Ефорията" пред свършен факт и да ги принуди да приведат натрупаните средства по завещанието на М. Кифалов, на 1 януари 1867 г. Търновската община открива в града болница. Според изпратеното до "Ефорията" писмо болничното заведение е открито в къщата на богатия търновски търговец Димитър х. Ничов, личност, добре позната на ръководителите на Добродетелната дружина. В болницата са поставени 10 легла и всичко необходимо за лечение на болните, назначен е лекар, а Ст. Карагъзов е избран за директор. При това положение общината с нетърпение очаква подкрепата на "Ефорията". За предприетите практически стъпки Търновската община уведомява и основния дарител М. Кифалов⁴⁸.

През 1867 г. фондът на търновската болница укрепва и се увеличава и от завещанието на богатия букурещки търговец Козма Тричков, който заделя 8 000 влашки гроша за здравното заведение⁴⁹. Увеличаването на капиталите на болницата дава основание на Търновската община да потърси и избере нови настоятели в лицето на Ст. Карагъзов, Янко Станеолу, Павли х. Иванов, Атанас х. Иванов, Ради Маждраков, Георги Кабакчиев, Никола Михайловски и Георги Купна⁵⁰. Всички те били авторитетни представители на търновското население, поддържащи оживени стопански контакти с едрата емигрантска буржоазия и ползващи се с доверието на Добродетелната дружина. Тази стъпка на Търновската община е предприета с надеждата, че най-после "старите" ще им гласуват доверие и ще предоставят събраните капитали за болница и централно училище в Търново.

В резултат на тези практически стъпки на Търновската община и натиска от страна на правителството в Букурещ Добродетелната дружина е принудена да свика общо събрание, на което да се обсъдят повдигнатите въпроси. На това събрание, проведено на 18 февруари 1867 г., Добродетелната дружина решава, че тя е задължена да "спастря" завещаните капитали дотогава, докато приходите от тези капитали бъдат достатъчни за построяване на една болница с най-малко 15 легла, а издръжката ѝ да бъде изключително от лихвите на вложените в различни банки и предприятия капитали. А тъй като до

1867 г. от лихвите са набрани само 11 600 гроша, то тези средства все още са недостатъчни да се пристъпи към изграждане на болница и централно училище. В дадения случай "старите" изхождат от принципни позиции, установени от утвърдения устав на "Ефорията", според който средствата трябва да придобият такъв размер, че да се открие възможност да се изпълни завещанието.

Независимо от тези категорични решения на Добрдетелната дружина на 6 април 1867 г. Търновската община изпраща поредно писмо до Букурещ, с което обосновава своето решение за откриване на болница в града. Според това послание даваните от М. Кифалов надежди и обещания са основната причина да се избърза с учредяване на здравното заведение, така необходимо за населението, тъй като за неговата издръжка в Търново трудно биха се намерили средства, още повече че общинската каса е празна. При това положение на 21 август 1867 г. молят М. Кифалов да изпраща ежегодно обещаните 100 жълтици помощ, за да може болницата да функционира⁵¹. След като молбите на търновските настоятели остават без последствия, общината взема решение да премести болницата в Митрополията и ако не получи финансова помощ от "Ефорията", да я закрие. Освен това общината изпраща в Букурещ Георги Кабакчиев, който трябва да потърси помощ от букурещките българи и да убеди Добрдетелната дружина в необходимостта да подпомогне финансово започнатото дело в Търново⁵². Тази мисия на Г. Кабакчиев не решава съществуващите проблеми, тъй като "Ефорията" му отпуска само 54 турски лири, представляващи лихвите на завещаните от д-р Н. Пиколо капитали, както и 30 австрийски жълтици, оставени от покойния вече Кифалов⁵³.

В началото на 1868 г. за Букурещ заминава друг търновски настоятел — Н. Михайловски, със задачата да поиска от "Ефорията" средствата, завещани от М. Кифалов и Силвестър Пенев. По поръчение на Търновската община той уведомява "Ефорията", че е решено тя да се обърне към представителите на османската власт с искане да се отпусне едно празно място в рамките на Търново, както и на строителен материал за изграждане на болницата⁵⁴. Мисията на Н. Михайловски и усилията на Търновската община да получи средства за укрепване на откритата в града болница намира отражение на страниците на в. "Народност", чийто редактор отбелязва добрия прием, даден на Н. Михайловски от "старите", като не пропуска да отбележи туркофилските позиции на търновския пратеник⁵⁵.

Засиленият интерес на емигрантските среди към състоянието на завещаните капитали в касите на Добрдетелната дружина, постоянните искания на Търновската община да се отпуснат средства, с които да може да поддържа откритата вече болница, и настояванията

на румънското правителство "старите" да дадат отчет за отпусканата ежегодна помощ стават причина да се свика събрание, на което "Ефорията" да отчете постъпленията. Събранието е проведено на 22 декември 1867 г. и приетият отчет е публикуван в брой 23 на в. "Народност". От него се вижда, че до 1866 г. "Ефорията" е набрала 52 602 влашки гроша, а в края на 1867 г. тези средства са достигнали сумата 71 784 гроша при разходи за 3 404 гроша⁵⁶.

През следващата година, за да даде отговор на постоянните обвинения в злоупотреби, Добродетелната дружина използва страниците на своя печатен орган в. "Отечество", за да публикува подробен отчет за изминалите години и за степента на нарастване на капиталите на болницата и централното училище в Търново.

Сумите за 1861 г. са 16 213,13 гроша,

за 1862 г. — 17 714,29 гроша,

за 1863 г. — 29 683,05 гроша,

за 1864 г. — 43 330,26 гроша,

за 1865 г. — 35 842,26 гроша,

за 1866 г. — 58 602 гроша,

за 1867 г. — 71 784,20 гроша,

за 1868 г. — 97 312,04 гроша.

В отчета е посочено, че на 22 август 1860 г., на 30 октомври 1863 г., на 1 февруари 1864 г. и на 18 януари 1865 г. "Ефорията" е приела в касите си по 10 000 румънски гроша, които били отпуснати от румънското правителство⁵⁷. От този баланс се вижда, че Добродетелната дружина не е злоупотребявала със средствата от фонда на болницата, а поради ограничения им размер не е била съгласна да ги предостави на Търновската община.

Възникналите противоречия между "Ефорията" и Търновската община в борбата за рационално използване на завещаните за болница и централно училище средства, както и продължаващите нападки и обвинения в злоупотреби принуждават Добродетелната дружина да свика свое събрание на 16 януари 1871 г., на което да бъдат преработени досега действащите устави на "Ефорията". Чрез решенията на това общо събрание "старите" искат още веднъж да подчертаят своите разбирания относно използването на предоставените им капитали от дарителите. На събранието ръководителите на Добродетелната дружина не отстъпват от своите досегашни разбирания и позиции, че е необходимо капиталите да нараснат така, че да бъде възможно да изпълнят волята на своите дарители. "Старите" продължават да твърдят, че Търновската община следва да приеме конкретни мерки, за да насочи към по-голяма благотворител-

ност своите граждани, а не само да се разчита на завещаните от М. Кифалов средства. Тези твърди позиции предполагат преодоляване на по-нататъшните противоречия и недоразумения с Търновската и останалите български общини, в чиято полза са оставени капитали.

В изработения нов устав на "Ефорията" се очертават нейните основни цели — изграждане на болница и централно училище в Търново. Посочва се, че в болницата трябва да се лекуват болни без разлика на народност и да бъде безплатно. Но що се отнася до управлението на двете заведения в Търново, Добродетелната дружина запазва за себе си и за ръководената от нея "Ефория" правото да решават всички основни въпроси. Отново се взема решение да не се пристъпва към строителството на болничната сграда, докато не се наберат толкова количество средства, които да решат всички проблеми на болницата и централното училище⁵⁸.

Тези решения на Добродетелната дружина предизвикват нова вълна от обвинения по страниците на революционния печат. Във в. "Свобода" е публикуван материал, в който се посочва, че след смъртта на Хр. Георгиев Търновската община отново е поставила въпроса за съдбата на завещанието на М. Кифалов, както и за изпълването на средствата, отпускани от румънското правителство. До този момент общината нямала копие от последното завещание на М. Кифалов, а знаела, че той оставил порядъчна сума за търновската болница. Иронизиран е отговорът на д-р П. Протич, даден две години по-рано на пристигналите в Букурещ търновски представители, пред които той заявил: "Защо ви са вам приходи? Ние имаме грижи за училището ви и за болницата ви... Ние умножаваме капиталите и когато те станат големи (по-големи от самия Балкан), то ние ще да ви направим добра болница с 60 кревата."⁵⁹

Фактът, че в Търново функционира болнично заведение, поставя пред местните жени въпроса за подготовката на медицински сестри, които да помагат при лекуването на постъпилите болни. С изпълнение на тази задача се заема Евгения Кисимова, която се обръща с писмо към румънската княгиня Елисавета и молба да съдействува за приемане на няколко търновски девойки в Медицинското училище⁶⁰. Поради неизпълнение на даденото от княгинята обещание Ев. Кисимова, запозната с добрите чувства на д-р ⁵⁷ Давила към българите, е принудена да търси неговото съдействие⁶¹. През септември 1871 г. тя пише второ писмо, от което се разбира, че е получено разрешение за приемане на две момичета в училището и те скоро ще заминат за Букурещ⁶².

На 6 юни 1872 г. Добродетелната дружина, ръководена от мисълта, че все пак е необходимо да бъдат предприети конкретни мерки по изпълнение на завещанието на М. Кифалов провежда общо съб-

рание. Тя иска да покаже дейност и с това да сложи край на насочената срещу нея критика в печата. Взето е решение "Ефорията" да влезе във връзка с руското консулство в Букурещ и да бъдат уточнени годишните приходи от завещаните имоти и капитал; тъй като от 1867 г. руските дипломати са покровители и опекуни на всички движими и недвижими имоти на М. Кифалов⁶³. На търновската община е препоръчано да члмери и закупи на изгодна цена голяма и удобна за болница къща. Но преди да бъде предприета тази стъпка, било наложително общината да поиска разрешение от Високата порта за откриване на здравно заведение, за да бъдат избегнати всякакви допълнителни препятствия, които би поставила османската власт⁶⁴.

Тези решения на Добродетелната дружина са приети със задоволство от първенците на Търново и общинските ръководители. У тях се създава убеждение, че всички досегашни противоречия са преодоленни и вече няма никакви пречки да се пристъпи към изграждане на модерно за времето си болнично заведение. В споровете между Добродетелната дружина и Търновската община през 1872 г. се намесва и Търновската митрополия. Нейните представители и особено Иларион Макариополски предявяват претенции да решават всички въпроси, отнасящи се до обществения живот в епархията, както и до обществените заведения на българите. От тези позиции на 28 октомври 1872 г. Митрополията предлага на Добродетелната дружина да предостави на епархийския съвет правото да избира епитропи на болницата в Търново. Що се отнася до искането на разрешение от Високата порта, Иларион Макариополски се заема да действа за издаването на ферман за болницата, но възниква въпросът, на чие име да бъде издаден — на общината или на епархийския съвет⁶⁵.

Тази намеса на епархийския съвет в Търново, както и надеждата, че е възможно цариградските българи да помогнат със средства за изграждане на болницата принуждава "Ефорията" да се съобрази с предложението на Хр. Тъпчилещов и да поиска намесата на екзарх Антим I⁶⁶. До него е изпратен отчет, в който го уведомява, че за болницата досега са събрани 15 000 франка. Като представител на целия български народ пред османското правителство към екзарха е отправена молба да поиска от Високата порта издаването на ферман за строителството на болницата в Търново⁶⁷.

От своя страна Добродетелната дружина настоява пред Антим I да постави пред правителството в Цариград въпроса за дарението на М. Кифалов и оповестява желанието на букурещките българи да съдействуват за изпълнение на завета на този родолюбив българин. Българският екзарх изпълнява искането на Добродетелната дружина, след което я информира за решението на Високата порта, както и за условията, които тя поставя. А тези условия са: 1. Да са налице

це достатъчно финансови средства за изграждане и поддържане на болницата. 2. Средствата да бъдат на сигурно място. 3. Строителното петно в Търново да не е вакъфско. 4. Ферманът не може да бъде издаден на частно лице или на "Ефорията", чийто седалище е в чужда страна, а нейните членове не са поданици на империята. При тези условия екзарх Антим I препоръчва исканият ферман да бъде издаден на името на Търновската община, а управлението на болницата да се възложи на търновския митрополит⁶⁸.

В началото на 1874 г. Добротелната дружина се обръща към търновския митрополит Ил. Макариополски с писмо, в което го уведомява, че приема предложението му да издействува ферман на името на Търновската община. Същевременно е отправена молба да се направи необходимото за закупуване на място за строителство или на сграда, която да бъде пригодена за болнично заведение⁶⁹. С тези контакти Добротелната дружина се надява да игнорира Търновската община и избраните от нея епитропи, които досега са били твърде настоятелни и дори неудобни за нейните разбирания по използване на завещаните капитали, докато представителите на българското духовенство за "старите" са по-сигурни в правилното и целенасочено използване на отпуснатите средства.

През март и април 1874 г. Добротелната дружина е уведомена, че за болница е най-удобна къщата на Григорий, Доростоло-Червенски митрополит, която се намирала в местността "Дервента", в близост до манастирите "Св. Преображение Богородично" и "Св. Троица"⁷⁰. Тази къща е предпочетена от общината, защото нямало да се плаща наем. "Старите" били известени, че Ил. Макариополски е заминал за Цариград, за да работи за получаване на ферман, а се проектира в бъдеще болницата да е в местността "Марино поле", в околностите на Търново⁷¹.

Предприетите действия в Търново и Букурещ дават основание да се приеме, че всички съществуващи дотогава противоречия между Добротелната дружина и Търновската община са преодоленни и че в най-близко време болницата в старата българска столица ще бъде построена. Но по неизяснени обстоятелства Добротелната дружина отново проявява присъщата ѝ предпазливост и недоверие към своите партньори, за да се стигне до прекъсване на всякаква кореспонденция и връзки между двете заинтересовани страни по въпросите за изграждане на болница от европейски тип в Търново.

След близо деветмесечно изчакване Търновската община взема решение да изпрати в Букурещ д-р В. Берон и Дим. Стоянов, които да направят възможното за изглаждане на отношенията и да поискат средства за разкриване на болница с 10 легла⁷². Очевидно близките контакти на д-р В. Берон със "старите", както и неговите настоява-

ния за по-решителни действия дават резултат. Добродетелната дружина се съгласява да се закупи мястото на Пено Ракаджията в "Марино поле", чиято цена да не надвишава 200 турски лири, да се измоли ферман от Високата порта, а епитропите в Търново да уведомяват комитета на "старите" в Букурещ за всяко начинание⁷³.

Но и тези решения не могат да се реализират поради възникналите противоречия и борби между Търновската община и Митрополията. В основата на този конфликт стои въпросът общината или Митрополията да имат решаващ глас в общественения живот, както и спорът коя от тези институции да има приоритет в решаване на обществените въпроси, засягащи българското население. Този сблъсък измества въпроса за строителството на болницата на заден план. Между двете спореци страни възниква проблемът на чие име да бъде издаден ферманът, на името на д-р В. Берон или на Митрополията, независимо че преди това Високата порта заявила, че такъв ферман не може да бъде издаден на частно лице. В края на краищата Търновската община и Митрополията се видели принудени да потърсят съдействието и решението на "Ефорията" и Добродетелната дружина⁷⁴.

Добродетелната дружина в писмо от 18 юли 1875 г. упреква Търновската община, че е превишила правата си, тъй като е имала разрешение да осигури само място за строителство, а си е позволила да закупи и строителни материали, които лесно биха могли да бъдат разграбени. Що се отнася до фермана, препоръчано е той да бъде издаден на името на болницата "Св. безсребреници Козма и Дамян", както е по завещанието на М. Кифалов⁷⁵.

При съществуващата благосклонност на "Ефорията" Търновската община решава да се обърне още веднъж към гражданите с призив да подпомогнат с финансови средства изграждането на болница. За съжаление на апела на общинските ръководители се отзовали малцина, сред които търновският търговец х. Славчо х. Паскалев, който внася срещу предоставената му разписка 75 турски лири, предназначени за доплащане на закупеното място и за строителните материали⁷⁶.

Революционните прояви в българските земи през 1875 – 1876 г. довеждат до прекъсване на организационните връзки между Добродетелната дружина и Търновската община, което предопределя до голяма степен по-нататъшната съдба на завещанието на М. Кифалов и неговата реализация. В резултат на упоритостта на "старите" при спазване на уставните решения и на тяхното нежелание изграждането на болницата да става на етапи, съобразно набраните средства до Освобождението, болница в Търново не била построена. Още повече, че избухналата през 1877 г. Руско-турска война насочва внимани-

ето на Добродетелната дружина към подпомагане на освободителното дело на руската армия.

По време на войната чрез Българското човеколюбиво настоятелство под председателството на митрополит Панарет Рашев "старите" се стараят да оказват всеотстранна помощ за събиране и обработване на сведения, идващи от български разузнавачи, в предоставяне на продоволствие и фуражи на руското командване, както и в медицинското осигуряване на Българското опълчение. Взето е решение да се започне събиране на средства, които да позволяват на Добродетелната дружина да оборудва една военно-полева болница. За твърде кратко време са събрани 25 067,47 франка⁷⁷. На 24 май 1877 г. на санитарната служба към опълчението е предадена сумата от 1947 леи, с която да бъде закупена санитарна кола, коне и хирургически инструменти. По-късно чрез Н. Геров, губернатор в Свищов, Добродетелната дружина изпраща за нуждите на болницата, обслужваща българските опълченци, дрехи, чаршафи, одеала, превързочни и други материали⁷⁸.

Наред с материалното подпомагане на медицинските служби на Дунавската армия Добродетелната дружина, разбирайки нуждата от медицински кадри, проявява стремеж и към парично осигуряване на ония българи, които желаят да постъпят в медицинския персонал на военно-полевата болница. За такава помощ към "старите" се обръща Петрана Обретенова, която иска да постъпи като медицинска сестра в армията⁷⁹. При съществуващото изключително положение, когато се решава съдбата на българския народ, "старите" подпомагат руската армия и Българското опълчение, без да посягат на събраните капитали по завещанието на М. Кифалов.

Идеята на М. Кифалов да се изгради болница в Търново, която да даде принос за развитието на българското здравеопазване през годините на Възраждането, не намира достатъчно последователи, независимо от разбирането, че трябва да се предприемат мерки и действия в това отношение. Примерът на родолюбивия българин бил последван единствено от Кирил Нектариев, който през 1865 г. със съдействието на Христо и Евлоги Георгиеви внася своите капитали в руски банки при 5% лихва⁸⁰. Няколко години по-късно с подкрепата на Н. Геров К. Нектариев завещава на родния си град Карлово една сума от 25 000 гроша, от които 10 000 за строителство на болница. Ръководителите на Добродетелната дружина препоръчват на Н. Геров като изпълнител на завещанието да внесе тези суми в румънски банки, от чийто лихви да се натрупа достатъчно капитал, който ще позволи да се изпълни заветът на К. Нектариев⁸¹. В резултат на тази политика и Карлово, както и Търново остават до Освобождението без болница.

С освобождението на България завършва един период от време от 22 — 23 години от направеното завещание на М. Кифалов, през който не могла да бъде реализирана неговата идея и не се оползотворили оставените от него средства. Независимо от направените многобройни стъпки и усилия от страна на Търновската община в това отношение в навечерието на Освобождението Търново се оказва без така желаната и необходима за населението болница. През юли 1877 г. по указание на Временното руско управление, по-точно на канцеларията на княз Черказки, на местните общински органи е препоръчано да се организира градска болница от 200 легла в бившия управителен дом за пострадалите от Южна България бежанци⁸². Очевидно е, че при липсата на финансови средства Търновската община трудно би организираща такава болница. Тя оказва пълно съдействие на представителя на Московския славянски комитет А. А. Нарискин за откриване на болница, в която работели лекарите Стат Антонов и Г. Хаканов⁸³. За по-добро медицинско обслужване през декември 1877 г. архимандрит Стефан се обръща към председателката на женското дружество "Милосърдие" Ев. Кисимова с молба да се изберат нови медицински сестри, тъй като в болницата, намираща се в бившия управителен дом, са необходими 10 сестри, които да се редуват⁸⁴. За съществуването на тази болница, намерила пълната подкрепа на Търновската община и общественост, говори и един отчет на женското дружество от януари 1878 г. В него се посочва, че са предадени в болницата събраното вино, както и 359 други предмета⁸⁵.

Откриването на тази болница дава основание на Търновската община да поднови своите искания пред Добродетелната дружина за получаване на средствата, събрани до този момент от "Ефорията". На 15 май 1878 г. търновските епитропи уведомяват "Ефорията", че помощта, отпусната от руските военни власти, се привършила, а това може да стане причина болницата, устроена в хубава сграда, обзаведена с пълен медицински инструментариум да бъде закрыта. В основата на това искане стои убеждението на търновските общински ръководители и епитропи, че вече са премахнати всички препятствия, идващи до този момент от османската власт, което налага събраните средства да бъдат върнати в България и да се изпълнят завещанията на М. Кифалов и на останалите български дарители⁸⁶.

По мнение на Търновската община новите условия, които се създават в свободна България, налагат ликвидирането на "Ефорията" и изискват всичките й средства да бъдат предоставени на Търново. Но и тези силни доводи не променят позициите на Добродетелната дружина, която продължава да отпуска дребни суми. Те обаче не достигат за издръжката на болницата, както и за кардинално решаване на

здравния въпрос в Търново. Добродетелната дружина заявява на Търновската община, че може да отпуска годишно по 5 000 лева до момента, когато капиталите нараснат и могат да решат определената им задача. В този отговор "старите" не пропускат да напомнят на търновци, че трябва да проявят по-голяма благотворителност⁸⁷.

През юли 1878 г. д-р В. Берон отново се обръща към Добродетелната дружина и настоява от името на Търновската община да се ликвидира "Ефорията" и нейните капитали да се преведат в Търново. Поради липса на финансови средства се налага епитропите да продадат закупените преди години строителни материали, за да осигурят пари за издръжката на градската болница⁸⁸. В своя отговор Евл. Георгиев, д-р П. Протич и д-р Г. Атанасович уведомяват търновските епитропи, че към 6 февруари 1879 г. капиталът на болницата се състои от 20 000 стари гроша, получени от румънското правителство и от дадените от Козма Тричков 8 000 гроша, които заедно с лихвите правят всичко 10 370 франка. Според тях сумата е недостатъчна да се пристъпи към изпълнение на член XII от статута на "Ефорията"⁸⁹. Това решение "старите" вземат в момент, когато Петър Кермекчиев, родом от Търново и близък на Добродетелната дружина, завещава 20 000 лева за болница и училище в родния си град⁹⁰.

На 16 юли 1880 г. общото събрание на Добродетелната дружина приема доклада на ревизионната комисия, която е прегледала касовите книги и протоколи на "Ефорията"⁹¹, за да бъде уточнен общият капитал, който възлиза на 123 322 лева⁹¹. И на това събрание "старите" отхвърлят предложението да се ликвидира с капиталите на "Ефорията". Решението принуждава д-р В. Берон и Дим. Янкулов на 15 септември да се обърнат към Добродетелната дружина и да я уведомят, че българското правителство е открило държавна болница в града, което ще позволи капиталите⁹² да се насочат към изграждане на висше училище в Търново⁹².

През следващата 1881 г. д-р В. Берон отправя молба до Добродетелната дружина да се застъпи пред руското консулство в Букурещ да предостави на Търновската община капиталите, завещани от М. Кифалов, което би позволило по-оперативно да се решават въпросите около поддържането на болницата и централното училище⁹³. Тази молба е уважена и Добродетелната дружина отправя искане до консулството да представи отчет за състоянието на имотите и капиталите на М. Кифалов, за които е трябвало да се грижи руското консулство⁹⁴.

В 1883 г. Търновската община се убеждава, че съществуващите отношения на недоверие между нея и Добродетелната дружина продължават, независимо от настъпилите дълбоки изменения в политическите условия в България. До общинските ръководители достига

слухът, че Добродетелната дружина има намерение да предаде капиталите на "Ефорията" на българското правителство, с което Търново ще се лиши от важен финансов източник за модернизирание на болницата. Направено е искане Добродетелната дружина да изпълни заветите на родолюбивите възрожденски българи, да бъдат ликвидирани техните имоти в Румъния, а в Търново да бъде създадена "Ефория", която да положи усилия за изграждане и модернизирание на така необходимите обществени заведения⁹⁵.

В тези години Търновската община упорито преследва целта си — изпълнение на завещанията, още повече че през годините след Освобождението Добродетелната дружина успява най-рационално да използва предоставените ѝ имоти и капитали и значително да увеличи техните размери, които нарастват по следния начин:

Година	Приходи	Разходи	Чист капитал
1881	—	—	161 433,05 фр.
1882	36 040,85	10 746	186 727,90 фр.
1883	16 320,30	11 101,50	191 946,70 фр.
1884	16 370	12 851,20	195 465,50 фр.
1885	17 123,90	8 461,50	204 127,90 фр.
1886	10 132,05	9 952	204 307,95 фр.
1887	3 800	926	206 981,95 фр.

За посочените години от направените разходи Добродетелната дружина е отпуснала за Търново следните суми: 1882 — 7 055 фр.; 1883 — 6 138 фр.; 1884 — 4 405 фр.; 1885 — 6 000 фр., и за 1886 — 6 952 фр., или всичко 30 350 франка⁹⁶.

За да се прекратят всякакви по-нататъшни спорове с Търновската община, на 7 март 1886 г. Добродетелната дружина взема решение да ликвидира делата на "Ефорията", свързани с болницата и централното училище в Търново, като наличните 229 300 фр. следва да се преведат по сметка на българското правителство, докато недвижимите имоти останат под бъдещото ѝ управление⁹⁷. Така се поставя край на един проблем, който дълги години е занимавал Търновската община и българската общественост, от една страна, и Добродетелната дружина, от друга.

В епохата на Възраждането, а и в първите години след освобождението на България Добродетелната дружина се оказва организация, която в сравнение с останалите общини, настоятелства и организации има най-големи възможности да даде съществен принос за развитието на здравеопазването в нашите земи. Нейната дейност в тази насока се свързва с решаването на два въпроса — изпращане и

подпомагане на български младежи да учат медицина и изпълнение на заветите на българските дарители за изграждане на болнични заведения. По първия пункт едрата емигрантска буржоазия, обединена около Добродетелната дружина, прави твърде малко. То намира израз във финансирането на няколко стипендианти в руски и западноевропейски учебни заведения. Що се отнася до младежите в един от крупните центрове за подготовка на медицински кадри — Медицинското училище в Букурещ, "старите" се отказват да им дават протекция и финансова помощ, тъй като те били попаднали под вредното влияние на революционната емиграция.

По втория въпрос — изграждане на болнични заведения, Добродетелната дружина не се оказва на висота. Тя не може да разбере и да отговори на нарастващите нужди на здравно осигуряване на българския народ. Издигнала принципа, че завещаните средства трябва да нараснат така, че да могат да решат поставените задачи, Добродетелната дружина не се старее да намери други постъпления, за да увеличи дарението на М. Кифалов. Тя разчита единствено на лихвите от тези средства, но тези капитали трудно биха нараснали така, че да бъде възможно да се изгради болницата в Търново. Наистина "старите" не злоупотребяват с предоставените им средства, както са упреквани постоянно от революционната преса, но и не правят необходимото, за да се осъществи завещанието на М. Кифалов. В отношенията си с Търновската община те подхождат от позициите на недоверие и съмнения за правилното използване на събраните средства. Тази картина определя и мястото на Добродетелната дружина в развитието на здравеопазването в българските земи. Тя не можа да даде онзи принос, който да отговаря на нейните възможности и на нуждите на времето.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Шарова, Кр. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в. — В: Сборник в чест на акад. Хр. Христов. С., 1976, 64—65.

² Боршков, Г. Родолюбието — основа и същност на Богоровото дело. — В: Ив. Богоров. За народна сваяст, добро поминувание и родна реч. С., 1980, с. 11.

³ Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането. С., 1986, 255—256.

⁴ Стамболски, Хр. Автобиография. Дневници. Спомени. 1852—1879, С., 1972, 45—47.

⁵ Документи за българската история. Т. 3. С., 1940, с. 416.

⁶ Кантарев, К. Възрожденски лекари. — В: Национален конгрес по история на медицината в Шумен. Ч. 1. С., 1981, с. 282.

⁷ Стефанов, В. Българската медицина през Възраждането. С., 1980, 63—66.

⁸ Пак там, 63—66.

- ⁹ Михайлов, Х. Завещанието на М. Кифалов-тетевенец. — В: Втори национален конгрес по история на медицината. С., 1985; пак там, Николов, Г. Форми на здравното обслужване в Търново през XIX в.; Панайотова, К. Към историята на здравосъздването във Великотърновски окръг. — В: 1300 г. българска държава и великотърновската червенокръстка организация. С., 1984; пак там, Плетньов, Г. Добродетелната дружина в Букурещ и изграждане на болница в Търново.
- ¹⁰ Харизанов, В. Движение за национална просвета. — В: История на Враца, С., 1976, с. 265.
- ¹¹ Коледаров, П. Неизвестни писма на д-р Н. Пиколо до д-р Протич. — В: д-р Никола Пиколо. С., 1968, с. 283.; Сюпюр, К. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в. С., 1982, с. 193.
- ¹² Стоянов, П. Д-р Карол Давила. — В: Летопис на Българския лекарски съюз, г. XXIII, 1930, кн.10, 559—560.
- ¹³ Константинеску - Яш, П. Българи учени в Румъния от времето на национално-революционните движения. — Известия на института Хр. Ботев. кн. 1, С., 1954, с. 87.
- ¹⁴ Георги Ст. Раковски. Възгледи, дейност и живот. Т. 2. С., 1968, с. 103.
- ¹⁵ Из архивата на Н. Геров. Кн. 1. С., 1911, с. 267.
- ¹⁶ Пак там, с. 290.
- ¹⁷ Пак там, с. 300.
- ¹⁸ Георги Ст. Раковски. Възгледи, дейност и ... Т. 2, с. 103.
- ¹⁹ Жечев, Н. Д-р Карол Давила и българите. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 295.
- ²⁰ Трайков, В. Документи за Г. С. Раковски в български, румънски, гръцки и италиански архиви. — В: Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и ... Т. 2, с. 101.
- ²¹ Из архивата на Н. Геров. Кн. 1, с. 39.
- ²² НБКМ, БИА, II В 9283.
- ²³ НБКМ, БИА, II В 9285, л. 67.
- ²⁴ НБКМ, БИА, II В 9293.
- ²⁵ НБКМ, БИА, II В 9279, л. 76.
- ²⁶ Стефанов, В. Цит. съч., с. 75.
- ²⁷ Цариградски вестник, № 25, 3 март 1851.
- ²⁸ Трайков, В. Г. С. Раковски и балканските народи. С., 1971, с. 262.
- ²⁹ Сюпюр, Ел. Цит. съч., с. 164.
- ³⁰ Из историята на учебното дело в Търново — Училищен преглед, г. IX, 1904, кн. 3, с. 240.
- ³¹ Из архивата на Н. Геров. Кн. 2. С., 1914, с. 402.
- ³² Из архивата на Н. Геров. Кн. 1, с. 209.
- ³³ Пак там, с. 209.
- ³⁴ Цариградски вестник, № 309, 29 дек. 1856.
- ³⁵ Българска дневница, № 5, 24 юли 1857.
- ³⁶ Цариградски вестник, № 363, 28 януари 1858.
- ³⁷ Пак там.
- ³⁸ Златарски, В. Принос към историята на учебното дело в Търново. — В: Юбилейна книга на Великотърновската народна мъжка гимназия "Св. Кирил", Търново, 1933, с. 117.
- ³⁹ Из архивата на Н. Геров. Кн. 1, с. 198.
- ⁴⁰ Велев, С. Документи из архивата на Българската добродетелна дружина в Букурещ — Училищен преглед, г. XII, 1907, 335—336.
- ⁴¹ Пак там, с. 245.
- ⁴² Пак там, с. 244.

- 43 Пак там, с. 247.
- 44 Архив на Г. С. Раковски. Т. 3. С., 1966, 298—299; Дунавски лебед, № 29, 11 апр. 1861.
- 45 Т р а й к о в, В. Документи за Г. С. Раковски в ..., с. 104.
- 46 Пак там, с. 103.
- 47 Т р а й к о в, В. Г. С. Раковски и балканските народи, с. 262.
- 48 В е л е в, С. Цит. съч., 251—252.
- 49 Й о р д а н о в, В. Дарители по народната ни просвета. С., 1911, с. 60.
- 50 В е л е в, С. Цит. съч., с. 251.
- 51 НБКМ, БИА, кол. 17, II А 3379.
- 52 В е л е в, С. Цит. съч., с. 340.
- 53 Пак там, с. 341.
- 54 Пак там, с. 342.
- 55 Народност, № 21, 10 март 1868.
- 56 Народност, № 23, 23 март 1868.
- 57 Отечество, № 10, 26 септ. 1869.
- 58 В е л е в, С. Цит. съч., 255—256.
- 59 Свобода, № 44, 15 апр. 1872.
- 60 НБКМ, БИА, II А 5750.
- 61 Ж е ч е в, Н. Цит. съч., с. 292.
- 62 НБКМ, БИА, II А 5753.
- 63 НБКМ, БИА, х. 7, а. е. 1705, л. 13.
- 64 В е л е в, С. Цит. съч., с. 345.
- 65 Пак там, с. 343.
- 66 НБКМ, БИА, ф. 8, а. е. 2, л. 486—487.
- 67 В е л е в, С. Цит. съч., с. 345.
- 68 Пак там, 344—345.
- 69 Пак там, с. 346.
- 70 НБКМ, БИА, кол. 17, II А 3309.
- 71 В е л е в, С. Цит. съч., с. 357.
- 72 Пак там, с. 346.
- 73 Пак там, с. 347.
- 74 Пак там, с. 347.
- 75 Пак там, с. 342.
- 76 НБКМ, БИА, II В 9297, л. 196.
- 77 Сто години от Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. С., 1979, 198—199.
- 78 НБКМ, БИА, II В 9285, л. 224.
- 79 Сто години от Руско-турската..., с. 146.
- 80 Из архивата на Н. Геров. Кн. 1, с. 98.
- 81 Пак там, 319—320.
- 82 Г е о р г и е в с к и й, А. З., В. М и ц о в. Медицинската общественост и военната медицина в Освободителната война на Балканите през 1877—1878 г. С. 1978, с. 270.
- 83 Д а в и д о в а, В. История на здравеопазването в България. С., 1964, с. 53.
- 84 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 2. 1964, с. 396.
- 85 Пак там, с. 410.
- 86 В е л е в, С. Цит. съч., 348—349.
- 87 Пак там, с. 350.
- 88 Пак там, с. 350.
- 89 Пак там, 252—253.

- ⁹⁰ Училищен преглед, г. III, С., 1898, с. 192.
⁹¹ НЕКМ, БИА, II В 9289, л. 56.
⁹² НЕКМ, БИА, II В 9289, л. 97.
⁹³ В е л е в, С. Цит. съч., с. 468.
⁹⁴ НЕКМ, БИА, II В 9293, л. 24.
⁹⁵ НЕКМ, БИА, II В 9279, л. 27–28.
⁹⁶ НЕКМ, БИА, II А 9192.
⁹⁷ В е л е в, С. Цит. съч., 497–498

ДОБРОДЕТЕЛЬНАЯ ДРУЖИНА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЗДРАВЕОХРАНЕНИЯ В БОЛГАРСКИХ ЗЕМЛЯХ

Георгий ПЛЕТНЕВ

(Резюме)

В эпоху Возрождения болгарская буржуазия понимает нарастающую необходимость развития здравоохранения. Ее усилия направлены в две стороны — к обучению медицинских кадров, которые должны были оказывать помощь населению, с одной стороны, и к сооружению больниц — с другой.

В выполнении этих задач "Добродетельная дружина" играет важную роль. Это объясняется сосредоточием в ее кассе значительных финансовых средств. Эти капиталы дают возможность представителям крупной эмигрантской буржуазии иметь определенный и важный вклад в развитии здравоохранения. "Добродетельная дружина" и созданная "Ефория" исходят из убеждения, что капиталы должны наращивать до такой степени, чтобы они имели возможность выполнить завещание народных дарителей. Это решение становится основной причиной для возникших противоречий с Тырновской общины для выполнения завещания М. Кифалова о построении больницы в Тырнове.

LA DOBRODETELNA DRUZINA ET CERTAINS PROBLEMES DE LA SANTE PUBLIQUE DANS LES REGIONS BULGARES

Georgi PLETNJOV

(R é s u m é)

Pendant l'époque de la Renaissance la bourgeoisie bulgare se rend compte de la grande nécessité du développement de la Sante publique. Ses efforts s'orientent dans deux directions: premièrement, c'est l'enseignement de cadres medicaux qui prêteront une aide medicale qualifiée à la population et, deuxièmement, l'édification dea hôpitaux.

La Dobrodetelna družina joue le rôle essentiel dans la réalisation de ces tâches, ce qui est prouvé par l'accumulation de moyens financiers dans ses caisses. Ces capitaux permettent aux représentans de la grosse bourgeoisie émigrante d'avoir un apport important et détermine pour le développement de la Sante publique. La Dobrodetelna družina et l'Eforia formée partent de la conviction que les capitaux doivent s'accumuler de façon d'être en état de realiser le testament des donateurs du peuple. Cette décision devient la cause principale des contradictions surgies entre ces organisations et la Commune de Tărnovo par égard à l'accomplissement du testament de M. Kefalov de construire un hôpital à Tărnovo.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 25, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1987

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET METHODE"
DE V. TIRNOVO

Tome 25, livre 3

FACULTÉ D'HISTOIRE

1987

БЛАГОТВОРИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ НА РУСКИТЕ
СЛАВЯНСКИ ОБЩЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ПО ВРЕМЕ НА ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА

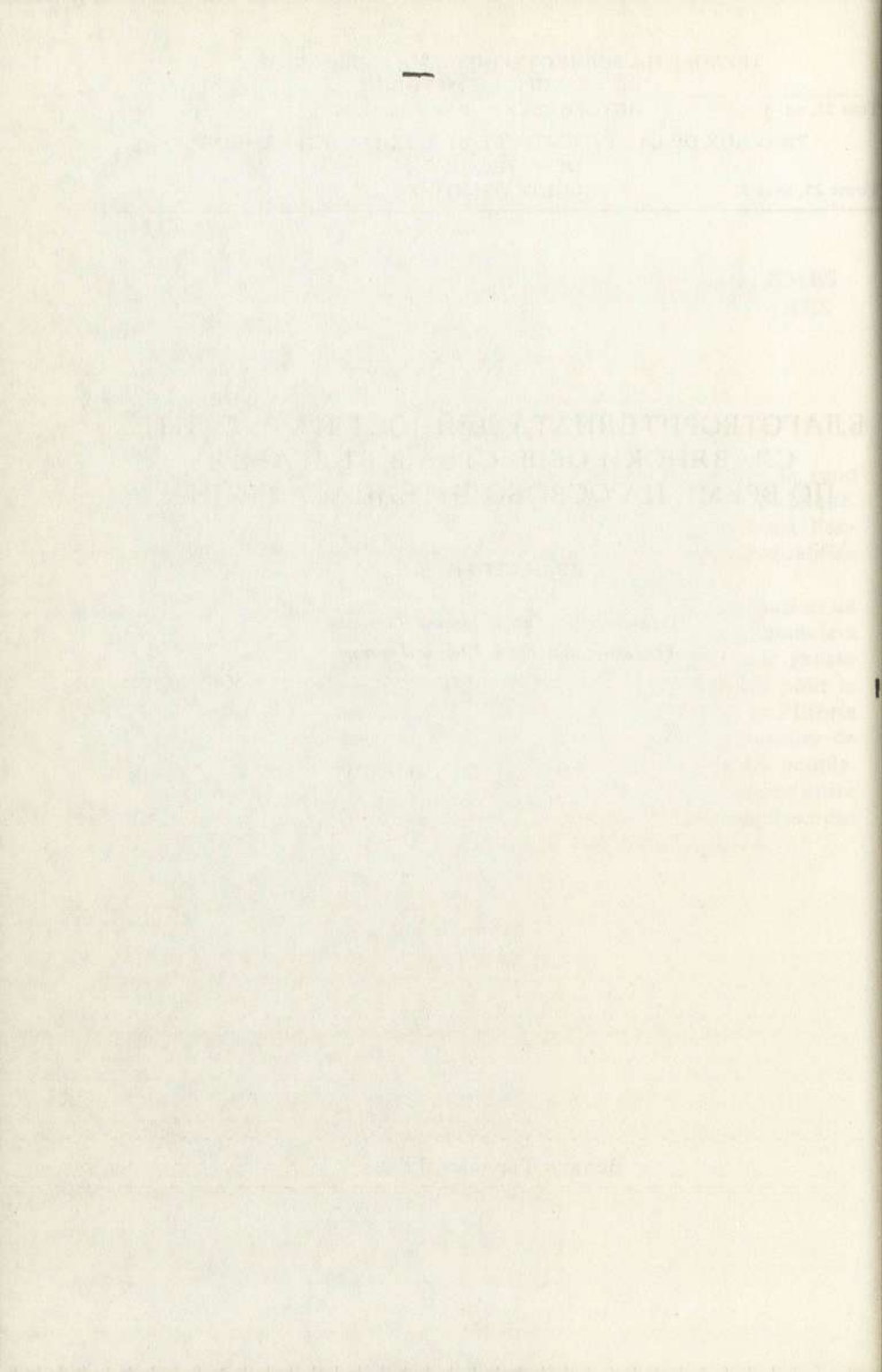
ИВАН СТОЯНОВ

Рецензент: доц. к.и.н. *Георги Плетньов*

Редактор: доц. к.и.н. *Георги Плетньов*

Велико Търново, 1992

Формирането на Московския славянски комитет през 1858 г. съвпада с активизирането на българските буржоазни среди след Кримската война. Стременията на българи, като Н. Геров, С. Филаретов, Н. Палаузов, Х. Даскалов, С. Радулов и др. за сближаване с Русия съответствуват на проектите на определена част от руското общество и на руското правителство за създаване на обществена организация, чиято основна цел е укрепване на връзките между северната империя и покорените славянски народи на Балканския полуостров. Основните пътища за постигане на тази цел са осигуряване на помощи за църквите и училищата в славянските земи и привличане на най-бедните южнославянски младежи и девойки за възпитание и обучение в Русия¹. Подобна е целта и на възникналите по-късно комитети в Петербург, Одеса, Киев.

Историята на Славянските комитети от появата им до 1876 г. е изследвана обстойно². В съществуващата научна литература обаче не е обърнато достатъчно внимание на тяхната благотворителна дейност в българските земи по време на Освободителната война. В почти всички изследвания за войната това се споменава, но се прави мимоходом, без цялостно изясняване на въпроса. Някои автори разглеждат отделни епизоди от тази дейност съобразно необходимостта от постигането на поставените задачи и цели в съответното изследване, но всичко свършва дотук³.

Изясняването на поставения проблем има важно значение, тъй като непосредствено преди започването на Освободителната война и в хода на военните действия благотворителната дейност на комитетите, адресирана към българския народ, се изяснява с пълна сила. За разработването му са използвани най-вече оригинални архивни материали, съхранявани в архивните фондове на Ив. С. Аксаков. Те дават сравнително пълна и явна картина на дейността на разглежданите организации по поддържането и снабдяването със средства на бедстващото българско население. Използувани са още публикувани документи и изследвания, засягащи в някаква степен разглежданите въпроси.

Предварително трябва да се отбележи, че в представената статия не се отделя място на въпросите по закупуването на оръжие и подготовката на дрехи и снаряжение за Българското опълчение. Тази дейност на Московския славянски комитет е разглеждана в отдел-

ни проучвания⁴, а и не може да се определи като благотворителна.

Основната цел на предложеното изследване е да разкрие благотворителната дейност преди всичко на Московския славянски комитет и на Петербургския отдел на Московския славянски комитет, които от 12 април 1877 г. се преименуват в Славянски благотворителни общества⁵. Те играят ръководна роля в тази дейност, събират и изпращат до своите представители в България средствата, предназначени за нуждаещото се българско население. Другите славянски общества имат ограничена дейност и във взаимоотношенията си с българите през разглеждания период използват агентите на организациите в Петербург и Москва

* * *

До есента на 1875 г. Славянските комитети в Русия се намират под ръководството на Азиатския департамент към Министерството на външните работи⁶. Изострянето на Източната криза и прекомерното им активизиране по поддържане революционната борба на южните славяни не съответствува на официалната руска политика. Независимо от това че и правителството, и комитетите се стремят към една и съща цел — разрешаване на Източния въпрос в полза на Русия и освобождаване на славяните от османско владичество, дейността на Славянските комитети излиза извън границите, начертани от руската дипломатия. Стремещът на славянофилите да оказват всеотдайна подкрепа на революционната борба на балканските народи с цел да принудят Русия да обяви война на Турция довежда дотам, че правителството поставя под свой контрол дейността на комитетите и им налага редица ограничения. Още в средата на декември 1875 г. Ив. Аксаков е известен от губернатора на Москва генерал-адютант А. Е. Тимашев, че по нареждане на императора Славянският комитет, заедно с всичките му отдели, преминава на подчинение на Министерството на вътрешните работи. Комитетите са задължени да съставят точни списъци на своите членове и да си изработят устав, регламентиращ дейността им⁷. Окончателното им подчиняване на Министерството на вътрешните работи става през октомври 1876 г.⁸

Независимо от взетото решение и от превръщането на Славянските комитети в чисто благотворителни организации, в навечерието и по време на Освободителната война те правят много в полза на българите. Комитетите, а след 12 април — обществата, играят важна роля и във формирането на определено обществено мнение по Източния въпрос. По повод на това Ив. Аксаков в писмо до княз В. А. Черкасски от 15 юни 1877 г. отбелязва следното: "Славянските коми-

тети (Аксаков все още ги нарича така, но те вече са Славянски общества — б. м. И. С.) са представители на общественото мнение в Русия по Източния въпрос, а в решаването на този въпрос са истински регулатор, с който е необходимо да се съобразява правителството, служи единствено общественото мнение”⁹.

След като през есента на 1876 г. руското правителство започва да се готви за война с Турция, комитетите се включват активно в нейната подготовка. Особено ценна помощ те оказват на учредената Гражданска канцелария с ръководител княз В. А. Черкаски. На 5 декември 1876 г. завеждащият гражданските дела при главнокомандувания действащата армия се обръща чрез А. В. Рачински към Ив. Аксаков с молба по два въпроса: 1. Да телеграфира в Одеса и Кишинев с искане да се намери руско-българският разговорник, който е подготвен за руската войска още през 1853 и 2. Да убеди Р. Жинзифов да се захване незабавно с преписването на прекрасния пътеводител на Македония, който останал у него от покойния К. Миладинов. Този труд бил неocenim. Родолюбивият българин обиколил сам югозападните български земи и записал разстоянията между селищата в часове, отбелязал всички пътища към големите и малките населени места, а също така и броя на населението по народностна принадлежност. В. А. Черкаски твърде много се интересува от предложението на Рачински да се имат предвид църковните нужди на българите и моли Аксаков да му предостави материалите, които има по българския църковен въпрос, тъй като трябва да подготви обзорен материал в срок от 7 дни¹⁰.

В началото на 1877 г. Ив. Аксаков съобщава на княз Черкаски, че Р. Жинзифов съставил българо-руски речник с 4 хил. думи, който обаче следва да се трансформира в руско-български. Това ще направи П. Каравелов, но поради голямата му заетост с частни уроци му е необходим срок от месец и половина. Речникът ще се отпечата в печатницата на Генералния щаб. Освен това видният славянофил препоръчва включването на К. Б. Бонев — лекар по професия, в опълчението. Той има родствени връзки със "старата българска партия" и сам бил в редовете на българските доброволци през 1854 г.¹¹

Сведенията, които членовете на Славянските комитети предоставят на ръководеното от княз Черкаски ведомство, са твърде важни за бъдещата му дейност при изграждането на освободена България. Някои от тях се оказват полезни за руските войски и тяхното командване. По такъв начин продължителните проучвания на българските проблеми, оживените връзки с българите, живеещи и учещи в Русия, взаимоотношенията с различните организации на българската емиграция и известни дейци от вътрешността на страната довежда дотам, че Славянските комитети в някои отношения се оказ-

ват по-информирани по българските работи, отколкото официалните руски власти.

По предложение на княз Черкаски към Главната квартира на руската армия се аташират агенти на Славянските комитети¹². Тяхната дейност се поставя под контрола на завеждащия гражданските дела при главнокомандуващия действащата армия¹³. В писмо с дата 5 април 1877 г. на А. И. Василчиков — председател на Петербургския отдел на Московския славянски комитет, до В. А. Черкаски изрично се подчертава, че агентът ще се ръководи от указанията на Черкаски и ще изпълнява тези поръчения, които ще влизат в обсега на дейността на Славянските комитети¹⁴. За свой представител към Главната квартира Петербургският комитет определя княз А. А. Нарискин, а Московският комитет — Д. А. Хомяков.

В специална инструкция от 17 април 1877 г. се определят основните задачи на агентите на Славянските благотворителни общества в България: "Дейността им, като благотворителна, се насочва преимуществено към поддържане на храмовете и училищата и към облекчаване на учащата на страдащото християнско население, съдействайки по този начин на правителството за обновление в славянските земи, заети от нашите войски, правилен национален живот в битово, църковно, въобще в духовно, нравствено, а така също в материално отношение." В инструкцията се подчертава, че трябва да се избегнат грешките, допуснати при държавното изграждане на Сърбия. Завършилите в Русия българи, заедно с представителите на Славянските общества, трябва да положат при възраждането на "това най-многобройно южнославянско племе" здрава основа на просветата, на гражданския и духовния строй.

Ив. Аксаков, авторът на инструкцията, при даване на указанията излиза извън рамките на благотворителността. Той препоръчва на българите да не се грижат за конституция и европеизъм. Те трябва да знаят, че "без нравствения съюз с Русия, без общия с нея духовен идеал, с други думи във от православната религия като вътрешна основа на общественото битие, като православно и ръководещо начало, невъзможно и немислимо е за славянските племена никакво истинско самостоятелно бъдеще — нито гражданско, нито духовно"¹⁵.

Реакционните възгледи на видния славянофил са известни, но интересното в случая е това, че в цитирания документ Аксаков разкрива своя идеал за държавно устройство — абсолютна монархия, каквато по това време е Русия. Тази форма на държавно управление той препоръчва и за България, като обосновава това с общите черти на славянските народи и с православната религия като "вътрешна основа на общественото битие". Мислите на Аксаков по отношение на православието са близки, а вероятно и повлияни от тези на В. С. Са-

лавъов, който заявява, че "религиозната и църковната идея е длъжна да осъществява ръководна роля на племенните и народните стремежи"¹⁶. Подобни съвети Аксаков дава и по-късно, когато България, тръгнала по самостоятелен път на развитие, преживява някои сътресения¹⁷, но той не взема предвид тежните на българския народ за демократично устройство на освободена България.

В обръщение на Петербургското славянско общество от 26 април 1877 г. благотворителните задачи се конкретизират по следния начин: "... да се възстановят поруганите и разорени православни църкви, да се приютят ограбените и осиротелите, да се изхранят те до първата жътва от свободните поля, да се въдвори мир и ред в запустелите места на плача"¹⁸.

Първоначално дейността на Славянските общества и техните агенти е съсредоточена в Румъния и има за цел да окаже материална подкрепа на нуждаещите се българи, емигрирали тук след Априлското въстание и последвалите го жестокости от страна на турците. Освен това те оказват помощ и на желаещите да постъпят в армията. През май Д.А.Хомяков дава на четирима български младежи в Кишинев по 25 рубли, за да могат да отидат в Букурещ, където се надяват да получат назначение във войската. От своя страна българите, съобразно своите възможности, също оказват помощ на Славянските общества. Хомяков получава съдействието на Др. Цанков, който му помага да освободи наетия склад, където се намират вещите, събрани в полза на българите, и да получи безплатно помещение за съхраняването им. Като се запознава повърхностно с различните течения сред българската емиграция в Румъния, представителят на Московското славянско общество прави интересна, но доста субективна оценка. Според него нито "младите", нито "старите" оказват достатъчно съдействие на делото. "Младите" са по-енергични, но по-второстепенни дейци, докато "старите", макар и с положение, не дават никакви средства. Единствено руското правителство можело да ги накара да отпуснат известни суми, и то при твърде деликатно отношение към тях"¹⁹.

Подобна е и оценката, която прави А. А. Нарискин за членовете на Българското човеколюбиво настоятелство. Според него те, с изключение на Др.Цанков, не трябвало да се смятат за патриоти. "На тези хора родината им е станала толкова чужда, че са забравили нейния език и техните деца едва-едва знаят, че са българи"²⁰.

Цитираните преценки са тенденциозни и неверни. Причината за това трябва да се търси в непознаване същността на българските емигрантски организации в Румъния. Попадали в сложна обстановка, представителите на руските Славянски общества в много случаи не са в състояние да се ориентират правилно. Дейците и от две-

те споменати групировки на емиграцията имат голям принос за освобождението на България, а що се отнася до "старите", те с всяко свое действие преди войната и след нея доказват, че са истински българи.

Една от задачите, които има да изпълнява Гражданската канцелария, е да събере сведения за българи, които могат да бъдат привлечени в руското гражданско управление. През май 1877 г. княз Черкасски се обръща с молба към председателите на Петербургското и Московското славянско общество да му изпратят списъци на завършилите образованието си в Русия българи, които сега живеят в родината си. В списъците трябва да се отбележи мястото на раждане, учебното заведение, в което е получено образованието, възрастта, характерът, способностите, местонахождението и занятието, упражнявано в момента²¹. И А. И. Василчиков, и Ив. Аксаков изпращат исканите сведения²². Аксаков прилага и специален списък на лицата, ползващи се с доверие в България. В него са включени д-р Г. Хаканов от Габрово, архимандрит Методий в Търново (бивш протосингел на митрополит Панарет в Пловдив, назначен от княз Черкасски в Търново и упълномощен да подпомага бежанците от Южна България), Гр. Начович, Г. Бенев, д-р Радославов и Я. Станчев²³. Интерес представлява фактът, че в споменатите списъци фигурират имената на дейци от всички прослойки на българското общество, докато в списъка, представен на княз Черкасски от Одеското българско настоятелство, се отдава предпочитание на представителите на едрата и отчасти на средната българска буржоазия²⁴.

На 10 юни 1877 г. отрядът на ген. А. Е. Цимерман форсира река Дунав при Галац и преминава в Добруджа. Пет дни по-късно основните руски сили преодоляват реката при Свищов и започват операции за освобождаване на България. С началото на бойните действия на юг от Дунав задачите на славянските общества се променят. Тяхната дейност се разпростира върху освободените български земи и цели подпомагане на пострадалото население и на бежанците от намиращите се все още под турска власт области. В докесенията си агентите отбелязват безкрайната радост и признателност на българското население от започналата война. "Очевидци разказват, че българите се смеят и плачат от радост, при среща с руските войници селяните ги прегръщат и целуват, угощават ги с малкото, което им е останало от хищничеството на турците" — съобщава секретарят на Хомяков К. Станишев на ръководителите на Московското славянско общество²⁵.

На 27 юни 1877 г. Ст. Стамболов получава от Д. А. Хомяков в Букурещ 14 денка с дрехи, които са предназначени за нуждаещото се население в Добруджа. Отпуснати са и 600 франка за превоза на дре-

хите. В началото на юли една част от тях са предоставени на градското ръководство в Мачин, а друга — в Тулча, за раздаване²⁶. Според отчета на Стамболов, направен пред А. А. Нарискин, българите в Североизточна България нямат нужда от дрехи, но почти всички се нуждаят от работен добитък, който е отвлечен от турците при тяхното оттегляне. От едно село те заграбили и откарали говеда за 12 хил. лири или за 100 хил. сребърни рубли. Пред това сведение, съобщено от Нарискин, Аксаков поставя голяма въпросителна, но независимо от завишаването на цифрите става ясно, че проблемът работен добитък в този момент е наболял за добруджанското население. Наред с това се появява и един друг, немаловажен въпрос — между селяните постоянно стават дрязги за разпределяне на земите на избягалите турци²⁷. Този проблем е предвиден от Гражданската канцелария. На 29 юни В. А. Черкаски предлага официално на А. А. Непокойчицки — началник-щаб на действащата армия, житото и сеното от земите на избягалите турци да се събира от българските селяни под надзора на старейшините, като две трети от житото и половината от сеното се запазва за "отсъстващите стопани", т. е. за избягалите турци, а останалото се предоставя на селяните, осъществили жътвата, вършитбата и коситбата. При нужда частта, предвидена за избягалите турци, може да се вземе за войската, като на селските старейшини се даде съответен документ²⁸. Междувременно настъпват промени в представителството на Славянските общества при Гражданската канцелария. Отношенията между княз Черкаски и Д. А. Хомяков се изострят дотолкова, че Хомяков е принуден да напусне длъжността си. Опитите на завеждащия гражданското управление да се разпорежда самоволно със средствата на Славянските общества предизвиква много противоречия и по-късно, а предпочитанията му към определени среди от българското общество дава основание на неговия помощник ген. Д. Анучин да направи извода, че по време на войната у него "изчезнал проявяващият се във Варшава демократизъм", който се заменил "със съсловна нетърпимост и убеждения на най-тясно гледащия аристократизъм"²⁹.

На 5 юли 1877 г. А. А. Нарискин съобщава на Ив. Аксаков, че е приел от Хомяков парите на Московското славянско общество в размер на 3914 рубли и 73 копейки и 69 988 франка и 80 сантима³⁰. От този момент Нарискин е представител и на Петербургското, и на Московското славянско общество.

На 24 юли с. г. Нарискин получава нареждане от княз Черкаски да се премести с всички налични средства от Свищов в Търново. Тук той трябва да организира помощта за бежанците, избягали от Казанлък и други селища от Южна България. Тази заповед предизвиква недоволството на княз Нарискин, тъй като според неговите разбира-

ния завеждащият Гражданската канцелария няма право да се разпоглежда с парите на Славянските общества. Като съобщава всичко това на Аксаков, агентът заявява: "Надявам се, че ще намерите практически изход и че аз няма да бъда заставен по необходимост да влизам в спор с този труден човек, за да не кажа нещо друго; за голямо мое съжаление аз се разочаровах от възможността да действуваме заедно с него, но се въздържам да изкажа своето мнение, страхувайки се, че ще предизвикам Вашето недоволство."³¹

Независимо от изказаните съображения Нарешкин се премества в Търново. Действително положението в града се оказва изключително сложно. С отстъплението на руските войски от Южна България и с пристигането на хиляди бежанци сред жителите на старата българска столица настъпва силно вълнение. По думите на княз Черкасски търновчани всеки момент могат да побягнат към Свищов. Административните власти се опитват да подадат оставка. Същото прави и вицегубернаторът М. Балабанов, но Черкасски отказва да приеме тези оставки. За известно нормализиране на положението голяма роля изиграват поп Г. Тилев и П. Р. Славейков, които по молба на завеждащия Гражданската канцелария остават в Търново и съдействуват за успокояване на населението.³²

След преместването си А. А. Нарешкин посещава Дряново, Габрово, Шипка. В Габрово той създава приют за сираци и крайно нуждаещи се, в който от 1 август са настанени 235 човека. Приютът се ръководи от четиричленна комисия, избрана от местния съвет под председателството на А. Манолов.³³ Приют е устроен и в Търново. Княз Нарешкин развива изключително активна дейност и по негова инициатива на 17 август в града е учредено Славянско благотворително дружество (общество). Протоколът от 17 август е подписан от 66 търновци. Между тях са Ст. Стамболов, Ц. Гинчев, д-р Стат Антонов, Ив. Гюзелев, д-р Г. Хаканов, Ил. Шиваров, Л. Каравелов, В. Берон, архимандрит Стефан, М. Балабанов, Дж. Момчев, Г. Живков. На 21 август е утвърден управителен съвет, а на 23 август за председател на обществото е избран архимандрит Стефан, за подпредседател — Л. Каравелов, за касиер — Дж. Момчев, за секретар — Ив. Гюзелев, за помощник-секретар — Ц. Гинчев, за пазител на имота на обществото — П. Бояджиев, и за съветници — д-р Стат Антонов, д-р Г. Хаканов и х. Теодори х. Атанасов. От 26 август почетен председател на обществото е А. А. Нарешкин.³⁴

За създаването на благотворителен фонд се въвежда встъпителна вноска по 3 сребърни рубли или 12 франка за всеки член. В началото на септември членовете са вече почти 100. В обществото влизат всички заможни и образовани жители на града. Дейността му е узаконена от губернатора, а изработеният проект за устав е изпратен

за утвърждаване на княз Черкаски. Целта на обществото е формулирана в устава по следния начин: а) да помага на сирачетата, останали от пострадалите българи; б) да помага на бедните жени от пострадалите по време на войната; в) да помага на болни и ранени от пострадалите; г) да събира изобщо средства за постигане гореспомнатите цели. В бележката, поставена непосредствено след четирите точки, се допълва: "Настоящата цел на обществото с време може да приеме и по-големи размери или да се измени според обстоятелствата и нуждите."³⁵

Интересно е да се отбележи, че идеята за създаването на благотворителни дружества (комитети) в България принадлежи на свищовските граждани. Още през юли 1877 г., когато е в Свищов, представителят на Славянските общества беседва с тамошните първенци. Те заявяват, че парите, които той съхранява, не трябва да се харчат безразборно и предлагат Нарискин да организира благотворителен комитет от местни хора и да ръководи дейността му. Средства за бежанците имало. 1876 г. била много плодородна и старото жито още стояло. И през 1877 г. реколтата била добра и житото все още не било прибрано от полята. Хората трябвало да се организират, храната да се прибере и с това да се издържат бежанците³⁶. Именно тази идея е реализирана от княз Нарискин с формирането на благотворително общество в Търново.

Тези данни опровергават утвърденото становище, че инициатор за създаването на благотворително общество е Л. Каравелов³⁷. Без съмнение дейността на Каравелов, на Стамболов и на други търновски дейци има своето значение за създаването му, но в телеграма до Ив. Аксаков от 24 август княз Нарискин изрично подчертава: "По моя инициатива тук е учредено благотворително общество."³⁸ Разбира се, може да се допусне, че агентът на Петербург и Москва преиначава действителността с цел да постави себе си в центъра на събитията, но редица факти доказват, че казаното от него е истина. Още в писмото си до Аксаков, писано на 24 юли в Свищов, той съобщава, че има предложение на местните жители да се организира благотворителен комитет, който да се грижи за бежанците. Освен това обществото се формира след идването на Нарискин в Търново, а бежанският проблем съществува доста преди това. Неговото задълбочаване и изостряне принуждава княз Черкаски да нареди преместването на агента от Свищов в Търново. След като се конституира ръководният орган на обществото, членовете му уведомяват за това А. А. Нарискин. В протоколната книга на новосъздадената организация на 23 август е записано: "Реша се да се извести писмено днес Г-на Нарискина, представител на Славянските благотворителни общества в Петербург и Москва, че съветът на Славянското благотвори-

телно общество в Търново се нареди и почнува делата си.³⁹ Като аргумент може да се посочи и характеристиката, която А. А. Нарискин прави на Л. Каравелов в писмото си до Ив. Аксаков от 4 септември 1877 г. Едва ли някой от съвременниците на българския политик и общественик е оставил по-положителна оценка за дейността му и за отношението му към Русия. Безкрайните хвалебствия и положителни преценки, отправени по адрес на Л. Каравелов от един действително добре познаващ го и сведущ по политическите проблеми на своето време човек предполага, че Нарискин не би пропуснал да спомене и евентуалната решаваща роля на Каравелов при организирането на благотворителното славянско общество в Търново. Отсъствието на този факт, изложените по-горе съображения, а и дейността на агентите по организирането на благотворителни общества и комитети и в други освободени градове доказват, че именно на Нарискин принадлежи инициативата за това дело.

Дейността на А. А. Нарискин се разпростира и в редица други селища, дали подслон на бежанците от Южна България. С негова помощ е открит приют за 100 души в Дряново, а на окръжния началник в Ловеч подполковник С. С. Спокойски-Францевич са отпуснати средства от фонда на Славянските общества за откриване на такъв при нужда⁴⁰.

Благотворителната дейност се оказва изключително полезна преди всичко за бежанците, които, по сведения на Нарискин, в началото на септември 1877 г. са около 20 хил., а в писмото до А. И. Василчиков той посочва 100 хил.⁴¹, но благотворителността обхваща само една част от тях — тези, които имат нужда от нея. По събрани от агента данни значителна част от бежанците преминават в Северна България с част от добитъка и имуществото си и не се нуждаят от помощ. В писмо до княз А. И. Василчиков Нарискин изтъква: "Бягало е богатото население, вземайки със себе си говедата, част от житото и парите. Сведуци хора ми казаха, че са малко тези семейства, които, бягайки, не са оставили значителни парични суми, зарити в земята в родното си място. Съвършено лишени от средства са тези, които в стремежа си да се спасят от избиване не са успели да вземат нищо от своето имущество⁴². Ежедневно се снабдяват с по 1,5 фунта хляб от 1500 до 2000 души. За да се избегнат безредиците, Търновското славянско общество съставя комисия, която трябва да присъствува при раздаването на хляба. В нея влизат д-р Г. Хаканов, П. Бояджиев и Л. Каравелов⁴³. Останалите бежанци си осигуряват храната самостоятелно. Те използват донесеното от родните места и добитъка или закупуват необходимото от местните жители. Опитите на властите да разселят бежанците по околните села и по домовете на избягалите турци не дават особен резултат. Формираната

за тази цел комисия успява да настани едва 1400 души. Българите от Южна България се надяват, че в най-скоро време руските войски отново ще преминат в настъпление зад Балкана⁴⁴. Като преценява извършеното в полза на бежанците, А. А. Нарिशкин прави следния извод: "Главната и даже единствена работа, с която се наложи да се занимавам в течение на последните три месеца в качеството си на агент на Славянските общества, бяха мерките по настаняване на жителите от Тракия, бягащи след отстъплението на нашите войски от Ст. Загора и търсещи спасение от тази страна на Балкана."⁴⁵

Затягането на военните действия, настъпването на есента и привършването на запасите на бежанците налага приемане на решителни и действени мерки за тяхното осигуряване. В началото на септември 1877 г. за търновски вицегубернатор е назначен Др. Цанков. Той предлага най-правилното решение на въпроса — бежанците да се разселват не в бившите турски села и домове, а в българските села, като разселването трябва задължително да се приеме и от настаняващите се, и от домакините. За да печели време, Др. Цанков не се обръща към Гражданската канцелария, а предлага проекта си на местните власти. На 10 септември Търновският окръжен съвет издава постановление, с което се нарежда настаняване на бежанците по селата, като 5 домакинства се задължават да дадат подслон на едно бежанско семейство⁴⁶. Един месец по-късно е издадена специална инструкция на Др. Цанков, в която вече изрично се уточнява, че във всяко селище трябва да се настанят толкова бежанци, колкото къщи има то. Тъй като във всяко село вече има бежанци, то те не бива да се включват в броя на тези, които е определено да се приемат⁴⁷.

Приетото от Търновския окръжен съвет решение е предложено на Габровския и СевлиеВСкият съвет и те го приемат без изменения. Техният пример е последван и от Търновския градски съвет⁴⁸. На 4 октомври председателят на окръжния съвет в Търново В. Берон изпраща до селските старейшини предписание, с което нарежда да започне приемането на бежанците. Селяните трябвало да ги хранят, а бежанците съответно да работят и помагат на ония, които ги хранят. За тези, които отказват да изпълнят това предписание, се предвиждат строги наказания⁴⁹.

За изпълнение на приетото решение в Търновски, Габровски и СевлиеВСки окръг са назначени 5 агента, предложени от благотворителното общество в Търново и утвърдени от княз Нарिशкин. За около десет дни са настанени 25 хил. души⁵⁰. В Търново обаче настаняването на бежанците се оказва доста трудна работа. В протоколната книга на местното общество не са отбелязани причините за това, но от определените 1500 души до 7 ноември са устроени едва 200 човека. Това налага избирането на специална комисия, утвърдена от бла-

готворителното общество, чиято задача е да помага на мухтарите в Търново при настаняването на бежанците⁵¹. Тъй като продължават да прииждат бежанци, а Търновски, Габровски и СевлиеВСки окръг вече не могат да ги приемат, Наришкин и благотворителното общество се обръщат към Търновския губернатор ген. Домонтович с молба да ги настанят в Свищовска губерния и в Русенски окръг. Това искане обаче не е доложено от княз Черкаски на главнокомандващия Н. Николаевич под предлог, че има правителствено разпореждане за настаняване на бежанците в турските домове и села. Поведението на завеждащия Гражданската канцелария предизвиква справедливото недоволство на княз Наришкин и благотворителното общество в Търново. В писмото си до А. И. Василчиков агентът заявява, че настаняването на бежанците в домовете на избягалите турци предполага заемането на българските жилища от турците в Южна България. Тази замяна е доста неизгодна за жителите от Долината на розите. Излиза, че се води война за изменение на политическото положение само в Северна България, "а Тракия, да не говорим вече за Македония, е длъжна завинаги да остане турска провинция". Ако се предреша такъв изход, то никой от бежанците няма да остане на север от Балкана. Всички те, заключава Наришкин, още при първия намек на турското правителство ще се върнат по родните си места, макар след сключването на мира земята им да остане под османска власт⁵².

Разсъжденията на агента на Славянските общества се оказват далновидни, но в случая по-важното е това, че българските административни власти предлагат и осъществяват много по-разумни и резултатни мерки по настаняване на бежанците от руското командване. Временното заселване на българите от Южна България в домовете на жителите от Търновско, Габровско и СевлиеВСко и регулирането на отношенията между тях е правилен ход на младата българска администрация. Изключително богатата реколта през 1876 и 1877 г. дава възможност за изхранването на бежанското население. Освен това почти отсъствуват случаи на неразбирателство между домакини и настанени, което говори за висока съзнателност и политическа зрялост на българския народ.

През октомври 1877 г. по инициатива на агента на Славянските общества всичките деца от Габровския приют са преместени в Търново. Търновският приют първоначално се помещава в една къща, но след това са взети още две къщи на избягали турци, като в едната са настанени момичетата, в другата момчетата, а в третата — болните деца. За поправка на къщите, за бельо и дрехи на децата са изразходвани 6 хил. франка от средствата на Славянските общества. Броят на приютените в Търново деца е 420, в Дряново — 60, а в Ловеч — около 100. А. А. Наришкин планира прехвърляне и на децата от Дряно-

во в Търново, където условията са по-добри. За издръжката на Търновския приют, наричан в протоколите сиропиталище, се отпускат по 5 хил. франка месечно. За 300 от децата дава средства агентът на Славянските общества, а 120 са на издръжка на държавната хазна, което става с разрешението на губернатора ген. Домонтович. Той прави всичко за облекчаване участието на децата, но новият губернатор Щербински "не поемал". Уставът на благотворителното общество, изпратен още през август на Черкасски, е върнат едва през октомври на Домонтович, но до този момент новият губернатор все още не го е утвърдил — донася Нарискин на Аксаков⁵³.

Първоначално благотворителите полагат грижи само за храната и облеклото, но когато разбират, че децата ще останат през цялата зима в приюта, се решава да се търсят възпитатели и учители. След като в продължение на два месеца в Търновския приют се сменят двама учители-надзиратели — даскал Ат. Иванов от Ст. Загора и Р. Х. Паскалев, на 17 октомври за иконом е назначен дядо Рашо от Търново, а за директор — "бившият шуменски учител" Д. Войников⁵⁴. Докато месечната заплата на Ат. Иванов е 10 сребърни рубли, то заплата на Д. Войников е доста по-висока — десет руски полуимпериала (1030 гроша)⁵⁵.

Създаването на приюти за деца в Търново, Габрово, Дряново и Ловеч се оказва полезно и навременно мероприятие, тъй като след турските зверства през 1876 г. и след отстъплението на Предния отряд от Южна България много деца остават сираци. Тук те получават подслон, облекло, храна, медицинска помощ. През август агентът на Славянските общества съобщава на Аксаков, че в най-скоро време ще изпрати група момичета в Русия. Вероятно става въпрос за българчета, които отиват да продължат образованието си⁵⁶. По-късно Нарискин ходатайства пред Ив. Аксаков да бъдат приети в Москва Мария Иванова от Панагюрище — 15-годишна, чиито родители били убити, и 11-годишният Михаил Василев от Ст. Загора. В отчета си от 10 ноември агентът заявява, че при него идват много младежи и девойки с молба да заминат за Русия. На способните да носят оръжие той препоръчва да влязат в опълчението, но най-ученолюбивите българчета следва да бъдат изпратени в Москва, където в продължение на няколко месеца да изучават руски език, да се попълват пропуските в техните знания, а след това да постъпват в съответното учебно заведение⁵⁷.

Наред с положителните страни на благотворителната си дейност Славянските общества и техните представители правят опити да прокарват някои идеи, които са в ущърб на българите. Княз Нарискин заявява на Аксаков, че не трябва да се допуска откриването на висши училища и педагогически семинарии в България, а по възмож-

ност да се привличат повече кандидати за учители в руските учебни заведения. "Нищо не облагородява българина така, както училището на руския живот. Каравелов (Любен — б. м. И. С.), на когото вие толкова не вярвате, е неизчерпаем на тази тема и не може да се примири с българите, възпитани на Запад."⁵⁸ Подобни разсъждения са в унисон с реакционната програма на славянофилите за ръководната роля на Русия по отношение на другите славянски народи⁵⁹. Агентът на Славянските общества се занимава и с чисто политически задачи. На 26 август княз А. И. Василчиков изпраща специална програма на А. А. Нарискин, в която му нарежда да се запознава с известни хора, да поддържа оживени връзки с тях, да събира сведения за живота на българите и т. н. На 25 септември агентът получава програмата и в ответното писмо заявява, че изпълнява стриктно нейните предписания⁶⁰.

Друг основен въпрос, с който се занимава княз Нарискин в Търново, е поддържането и възстановяването на църквите. След като се запознава с положението в освободените райони на север от Балкана, той известява Ив. Аксаков, че повредите в църковните сгради са незначителни и за тях не трябва да се харчат парите на Славянските общества. Пожертвованията на вярващите са достатъчни за тяхното отстраняване. "Тези българи са толкова заможни, че е несправедливо да се хвърлят руски пари за тези техни нужди, които те сами съзнават."⁶¹ Средствата могат да се пазят за възстановяване и построяване на църкви в Южна България. В писмото си до Аксаков от 10 ноември Нарискин съобщава, че долината на Тунджа е съвсем обезлюдена. Така било и по-нататък. Той предлага да направи сметка на необходимите средства за възстановяване на църквите в пострадалите райони на юг от Стара планина и да се отпрати специално възвание за събиране на пожертвования⁶².

Княз А. А. Нарискин обръща специално внимание на църквата "Св. 40 мъченици" в Търново. Като обяснява кога и от кого е построена, той отбелязва, че е превърната в джамия, но българите я почитат като светиня. Мисълта за възстановяването ѝ се приема възторжено. Нарискин пояснява, че тази църква е една от най-древните сред оцелелите от преди падането на България под османска власт — запазени са старите стени, четирите мраморни колони, на една от които съвсем ясно се чете публикуваният от Раковски надпис. Капителите били свалени и поставени под дървените колони на външната галерия. Съхранени са основите на олтара, но своדותе са разрушени и заменени с тесен таван. На едната стена вследствие падането на част от новата мазилка се открива сцената "Успение Богородично". Възстановяването на църквата ще струва, според Нарискин, около 4 хил. рубли, а иконостасът трябва да се направи в Мос-

ква. Агентът подчертава, че вместо да се пилеят пари за незначителни ремонти на 15-20 църкви, по-добре е да се възстанови тази светиня за българите. Разбира се, най-добре би било да се изпрати архитект от Русия, а самото възстановяване да се извърши след края на войната⁶³.

Картината, която представя агентът на Славянските общества, красноречиво показва, че в икономическо отношение българите пре-възхождат господстващата турска народност и със своето състояние правят силно впечатление не само на обикновените руски войници, но и на представителите на руската аристокрация. Борбата на българите за свобода и независимост се обяснява най-вече със стремежа към отхвърляне на чуждото национално и политическо господство, което спъва просперитета на консолидираната българска нация във всяко отношение.

А. А. Нарискин се оказва далновидна личност и много от неговите предвиждания се осъществяват. В писмо до А. И. Василчиков той засяга въпроса за бъдещата столица на освободена България. Според него, ако е съдено на България да се обедини в своите етнографски граници, столица трябва да бъде не Търново, а Пловдив⁶⁴. В случая агентът има предвид, че Пловдив се явява естествен център на целокупна България. Това мнение е изказано на 25 октомври 1877 г., т. е. в хода на военните действия, но решенията на Берлинския конгрес през 1878 г. дават нова насока в избора на българска престолнина.

Междувременно конфликтът между представителя на Славянските общества и завеждащия Гражданската канцелария се задълбочава все повече и повече. В почти всяко писмо до Петербург А. А. Нарискин настоява да му се намери приемник. Това искане се поставя още през лятото на 1877 г. и не се пропуска в нито един отчет до Ив. Аксаков и княз А. И. Василчиков. Като основна причина за възникналите недоразумения се изтъква опитът на княз Черкаски да постави в пълно подчинение агентите и средствата на Славянските общества. В отчета си до Ив. Аксаков от 10 ноември Нарискин изрично подчертава, че княз Черкаски се намесва грубо в работите на Славянските общества. Стига се дотам, че той нарежда от една новопристигнала партида с дрехи да се раздадат 10 денка в Свищов, а останалите 20 денка да се предадат на поп Г. Тилев за раздаване. Всичко това става без дори да се иска мнението на Нарискин и без да се държи сметка, че имуществото е собственост на Славянските общества⁶⁵. Неправилното изразходване на държавните средства, отпуснати за осигуряването на бежанците, също нагорещява атмосферата между двамата князе. Консерватизмът на Черкаски и ярко изразеното различно отношение към различните слоеве в българското

общество допринася много за конфронтацията и за желанието на Наршкин да напусне заемания пост. По повод нареждането на завеждащия Гражданската канцелария да се наблюдават членовете на "Българската омладина" и ако такива се окажат между служещите във войската незабавно да се донася за тях на войсковото началство, Наршкин пише: "Тук и в такава минута (това беше написано непосредствено след стълването на русите върху българска земя) това е толкова смешно, че ми стана срамно за Черкаски. И ако е нужно в България да се създава малко III отделение, то защо трябва да се печата това за всеобщо сведение?"⁶⁶

В същото време агентът на Славянските общества се опитва да прокара самостоятелна благотворителна политика, а в цитираната инструкция изрично се подчертава, че той трябва да бъде на разположение на завеждащия Гражданската канцелария и да изпълнява неговите разпоредби. Явно чисто благотворителната и подчинена дейност, наложена на Славянските комитети през 1876 г., не се възприема от изявените им членове и те се стремят да прокарат своя линия на поведение, така както това става до промяната в статута им.

Първоначалните намерения са заместник на А. Наршкин да бъде българинът Петър Тодоров Мусевич-Бобриков, който е в тесни връзки с Московското славянско общество, а през 1876 г. е негов представител в Сърбия. В телеграма до Ив. Аксаков от 24 август 1877 г. Наршкин заявява, че тази кандидатура не е удачна, тъй като Мусевич има лоша слава⁶⁷. От своя страна Мусевич, който се намира в България, макар и по-тактично, изказва недоволството си от дейността на Наршкин. В преписката си с Аксаков той заявява, че когато бил в Сърбия, се грижел за 14 хил. сърби и българи, които получавали достатъчно хляб, сол, два пъти седмично месо, два пъти фасул, свещи, сапун, дърва за отопление, медицинска помощ и т. н. и всичко това струвало по 4 копейки на човек в денонощие. В организираните приюти Наршкин отпуснал по 16 копейки на човек, но това буди недоумение, тъй като 12 копейки били напълно достатъчни⁶⁸. "Загрижеността" на Мусевич има определена цел, но тя не е постигната. Още през октомври 1877 г. Петербургското славянско общество определя за свой агент към Гражданската канцелария П. В. Алабин⁶⁹. На 9 ноември той изпраща телеграма, с която уведомява княз Наршкин, че след като се представи на В. А. Черкаски в Бохот, ще пристигне в Търново около 20 ноември⁷⁰. В действителност той пристига в града на 28 ноември. Това се вижда от писмото до Аксаков, в което се казва: "Заедно с мене в Търново долетя и вестта за падането на Плевен."⁷¹ Така от ноември 1877 г. длъжността главен агент на Петербургското и Московското славянско общество към Гражданската канцелария се изпълнява от П. В. Алабин. В съ-

щото време княз А. А. Нарешкин съобщава на Аксаков, че остава да се занимава с благотворителна дейност в България до края на войната⁷².

П. В. Алабин престоява в Търново само три дни. По това време той отпуска 1000 франка на Еленския окръжен началник поручик Рудановски. Тези пари са предназначени за жителите на град Елена, който е превзет временно от войските на Сюлейман паша. Според агента еленските бежанци не се нуждаят от повече средства, тъй като те щели да бъдат снабдявани с такива от сумата, отпуснатата от Търновския губернатор за подпомагане на бежанците в цялата губерния. Тази сума възлизала на 20 хил. рубли в месец, но до този момент не била използвана⁷³. Съставен е специален комитет под председателството на губернатора, който трябва да разпредели средствата и да контролира използването им. В комитета е включен и агентът на Славянските общества. В писмото си до Аксаков Алабин добавя още, че еленското население не се нуждае от допълнителна материална подкрепа, тъй като градът е отново в руски ръце и еленчани се настаняват в домовете си. Изгорени са едва около 40 къщи⁷⁴.

В началото на декември агентът на Славянските общества посещава Плевен. По негови сведения турските войски не са ограбвали и не са притеснявали българите нито по време на обсадата, нито при отстъплението си. Но петмесечната обсада се отразила зле върху населението. От 1600-те семейства, живеещи в града, 100 семейства се оказват без каквито и да е средства за живот. Освен това около 2000 селски семейства, намерили подслон в града по време на боевете, също са лишени от средства, тъй като една част от техните домове се оказва разрушена от турците, а друга — от румънските и руските войски. На първо време агентът осигурява на нуждаещите се хляб и дърва. Освен това с негова помощ се формира благотворителен комитет под председателството на местния свещеник. Комитетът има за цел да събира средства, предназначени за нуждаещите се семейства. П. Алабин предоставя в негово разпореждане 2 хил. франка⁷⁵.

Около 10 декември княз Черкасски предлага на П. Алабин да заеме поста Софийски губернатор, независимо от това, че София все още не е освободена. Агентът се съгласява и в писмото си от 14 декември уведомява Ив. Аксаков, че трябва да му се изпрати заместник, тъй като Черкасски наредил да замине незабавно за Главната квартира, а оттам в Орхание (Ботевград), за да учреди и открие гражданското управление⁷⁶. И завеждащият Гражданската канцелария изпраща на 14 декември специална телеграма до председателя на Московското славянско общество, в която настоява да се намери и изпрати приемник на Алабин⁷⁷. Въпреки тези предложения Алабин остава представител на Славянските общества в България до края на

октомври 1878 г. В същото време той изпълнява и длъжността Софийски губернатор.

На 15 декември 1877 г. П. Алабин и княз А. Нарискин присъствуват на заседание на благотворителното общество в Търново. Касиерът прави отчет за финансовите разходи за периода от 29 септември до 12 октомври. Освен това търновските благотворители се обръщат с молба към Алабин да отпусне средства за издръжка на приюта през следващите три месеца — общо 28 500 франка⁷⁸. Отпускането на значителни средства от страна на руското правителство за нуждите на бежанците обаче дава основание на агента да прехвърли детския приют на държавна издръжка, а със средствата на Славянските общества продължават да се субсидират създадените от Нарискин в Търново родилен дом и старчески приют⁷⁹. Това вероятно е направено под въздействието на бившия главен агент, който в отчета си до Аксаков от 10 ноември настоява Търновският приют да се прехвърли на държавна издръжка, тъй като за това са отпуснати значителни средства. В противен случай чиновниците щели да използват тези средства за други цели или щели да ги включат в раздел "Икономии". "Всичко това е жалка карикатура на Петербургските канцеларии, на които не достига нито рутинна, нито изящество в започнатото дело" — заключава Нарискин⁸⁰.

В своята дейност П. Алабин явно се намира под влиянието на своя предшественик, тъй като един от основните въпроси, с които се занимава по време на краткия си престой в Търново, е възстановяването на църквата "Св. 40 мъченици". За тази цел той отпуска на вицегубернатора 760 франка. Събират се средства и от местните граждани. За кратко време църквата се преустройва и на 9 март 1878 г. "след тържествено освещаване се извърши богослужение за обща радост на православните жители на Търново". В отчета си до княз Василчиков агентът подчертава, че за пълното ѝ възстановяване са нужни все още значителни средства⁸¹.

Преди да заеме длъжността Софийски губернатор, П. Алабин по заповед на Великия княз Николай Николаевич посещава Пловдив непосредствено след освобождението му. Още по пътя към града той оказва помощ на няколко пловдивски семейства, а след пристигането си отправя призив към населението за създаване на благотворителен комитет. Комитетът е формиран под председателството на архимандрит Синесий. Агентът на Славянските общества му отпуска 350 франка⁸².

След установяването си в София П. Алабин проучва какви са щетите, нанесени на българските църкви и училища и какви средства са необходими за тяхното възстановяване. За целта той използва сведения, предоставени му от българи — висши администратори в ръ-

ководеното от княз Черкасски ведомство. Оказва се, че в Пловдивска губерния щетите възлизат на 25 млн. франка, а общо за цяла България тази сума е 50 млн. франка. Тъй като средствата, с които разполага Алабин, са твърде ограничени, той решава да отпусне помощ преди всичко на тези църкви, които населението ще възстанови незабавно. Освен това агентът прави един много далновиден ход — дава суми предимно за тези църкви, които според Берлинския договор не влизат в границите на Българското княжество. За Алабин е ясно, че в освободените български земи бъдещата администрация ще направи необходимото по отношение на църквите и училищата, докато в другите части на разпокъсана България отношението към тях ще бъде съвсем различно.

П. Алабин оказва помощ на 46 църкви, като отпуска от сумите на Московското славянско общество 4281 франка и 10 сантима, а от сумите на Петербургското общество — 2595 франка и 40 сантима. На образуваното по негова инициатива в Пловдив Общество за подпомагане на църквите, с председател екзарх Йосиф, са отпуснати от Петербургското общество 4004 франка, а от Московското — 3057 франка. Освен това агентът изпраща на Адрианополската (Одринската) епархия 103 франка. Така общата сума, предоставена на българските църкви с благотворителна цел чрез Алабин, е 15 430 франка⁸³. Агентът предава на българските църкви и много книги, свещенически дрехи, кръстове, евангелия и т. н. Съзнавайки скромните размери на помощта съобразно огромните нужди, в отчета си до А. И. Василчиков П. Алабин подчертава, че обяснявал на българите предназначението на тази помощ — тя била само начало на свящото дело по възстановяване на църквите, което са длъжни да продължат самите вярващи. За записване на получените помощи в храмовете, подкрепени материално от Славянските общества, П. Алабин въвежда специални книги, а в Софийска губерния учредява и църковни настоятелства, които трябва да събират средства и да ги изразходват по предназначение, но под контрола на Окръжния началник⁸⁴.

Вторият основен въпрос, на който обръща внимание Алабин като агент на Славянските общества в България, е състоянието на училищата. В доклада си до княз Василчиков той го представя по следния начин: "Училищата, особено зад Балкана (на юг от Балкана — б. м. И. С.), всичките са затворени, учителите или са загинали, или са принудени да се захванат с друга професия, за да осигурят насъщния си хляб; оцелелите от погрома училищни сгради са превърнати в болници и лазарети, голяма част от училищното имущество е раз-

грабено или унищожено". Всичко това налага цялата училищна система да се организира наново, но възстановяването ѝ изисква огромни средства. Тъй като парите на Славянските общества не достигат, П. Алабин дава отделни суми на най-нуждаещите се училища и лица. На Охридския митрополит са отпуснати 2040 франка за възстановяване на българското училище в Солун. 360 франка са изпратени за възстановяване на разрушените училища в Бебровска околия. За 140 франка са закупени книги, предназначени за откритото в София училище. Подкрепени са материално отделни българи, желаещи да постъпят в курсовете за изучаване на руски език в Пловдив. Общата сума, изразходвана за училищата до лятото на 1878 г., е 2828 франка⁸⁵.

Прави впечатление фактът, че след края на войната представителят на Славянските общества в България обръща най-голямо внимание на църквите и училищата, които остават извън пределите на Българското княжество и Източна Румелия. Въпреки че описва бедственото положение на училищата в Южна България, П. Алабин всъщност отпуска най-голяма сума не за тях, а за българското училище в Солун. Далновидната политика на агента безспорно се определя както от указанията на представяните от него организации, така и от правилното разбиране за ролята на училищата и църквите в живота на българите. За него е напълно ясно, че и в Източна Румелия българските власти и населението ще направят необходимото за своите училища, но много по-важно значение за бъдещото обединение на разпокъсаната българска нация ще играят училищата и църквите, останали под чуждо политическо господство. Поради тази причина съвсем справедливо значителна част от средствата се насочват към тях.

Благотворителната дейност на Славянските общества засяга и българските опълченци, които след войната са демобилизирани. Много от тях са без средства. Най-нуждаещи се са тези от югозападните български земи, които остават под османска власт. За техните действия по време на войната Алабин се изказва най-положително: "Най-нуждаещи се от средства се оказаха македонците, които нямат възможност да се върнат в семейните си огнища, тъй като земята им и досега е заета от турците. Между другото е известно, че македонците бяха най-добрите бойци в дружините, удивляващи със своята самоотверженост и мъжество в боя дори нашите стари войници." На тези бивши опълченци агентът отпуска 894 франка, а 235 франка са дадени на български семейства, напуснали родните си места при оттеглянето на руските войски от Сан Стефано⁸⁶.

П. Алабин се включва и в дейността по изграждането на памет-

ника на В. Левски. Тук той действа и като Софийски губернатор, и като агент на Славянските общества. От името на Московските благотворители за изграждането на паметника той дава 489 франка, а от името на Петербургските — 78 франка⁸⁷.

И още една забележителна инициатива принадлежи на Славянските общества и е реализирана от П. Алабин. Решава се в София да се открие обществена библиотека с безплатна читалня, като книгите в нея трябва да са преди всичко на български и руски език. За целта е учредено специално Общество, което следва да се занимава с устрояването, развитието и управлението на библиотеката и читалнята. Предвижда се издръжката да се осигурява чрез доброволни пожертвувания, годишни вноски на членовете на Обществото и абонаментна такса за правото да се вземат книги за прочит вкъщи. Освен това, за да се увеличат средствата на библиотеката, предвижда се към нея да се открият книжарница и магазин за църковни принадлежности, като част от печалбата им се заделя за създаване на фонд за подпомагане на желаещи да продължат образованието си в Русия. За приспособяване на първоначално наетата сграда за библиотека П. Алабин отпуска от сумите на Славянските общества 1147 франка.

Докладът до княз А. И. Василчиков, от който са взети използваните данни, е с дата 28 октомври 1878 г. и в него се отчита основната благотворителна дейност на П. Алабин за една година като представител на Славянските общества. В заключението му агентът подчертава, че прекратява тази дейност поради изчерпване на средствата, които са му отпуснати с благотворителна цел от Петербург и Москва⁸⁸.

Необходимо е да се отбележи, че освен агентите на Славянските общества много българи влизат в директна преписка най-вече с Ив. Аксаков и излагат направо своите искания, свързани с възстановяването на църкви и училища, с учредяване на градски читални и т. н. В писмо до П. Н. Батюшков видният славянофил съобщава, че е получил известие от "един от нашите българи в Свищов". След като описва възторга от получената свобода, българинът отправя две молби: 1. Да се изпратят камбани от Москва за свищовската църква, където императорът, заедно с българите, още в първия ден на свободата слушал благодарствен молебен и 2. Да се изпратят портрети на Александър II, тъй като всеки искал да постави такъв в собствения си дом. Ив. Аксаков поръчва 1000 екземпляра, но моли Батюшков сам да се заеме с тази работа, като подчертава, че "това е добър път за пропаганда"⁸⁹. Известни са и лични пожертвувания в полза на българите, каквото е случаят с княгиня Е. А. Черкаска, вдовицата на княз Черкаски, която изпраща разнообразни принадлежности за църквите в Търново⁹⁰.

* * *

Благотворителната дейност на Славянските общества по време на Освободителната война има важно значение за укрепване на връзките между двата славянски народа. През този период тя е насочена най-вече към българските църкви и училища, но в хода на военните действия агентите на тези общества правят много за бежанците от Южна България. Те първи оказват помощ на бедстващите българи, учредяват приюти за деца и възрастни, формират благотворителни общества и комитети, раздават храна и средства на нуждаещите се. Особено активна дейност в това направление развива представителят на Петербургското славянско общество, по-късно представител и на Московското общество, княз А. А. Нарискин. Независимо от острите сблъсъци със завеждащия Гражданската канцелария княз В. А. Черкасски агентът оказва помощ в най-трудните моменти, които преживяват руската армия и българското население, напуснало родните си места. Дейността на Славянските общества до края на 1877 г. се разпростира най-вече в Свищовско, Габровско, Търновско, Ловешко, където се съсредоточава основната маса бежанци. След превземането на Плевен агентът на благотворителните общества и тук оказва бърза и навременна помощ. Инициативата на А. А. Нарискин и П. Алабин за формиране на местни комитети с благотворителна цел се оказва полезна, тъй като създадените организации поемат грижата за задоволяване потребностите на най-нуждаещите се.

След преминаването на руската армия на юг от Стара планина дейността на Славянските общества обхваща и Южна България, а тук тя се оказва изключително необходима, тъй като тези български земи изпитват в пълна степен варварщината на турските редовни и нередовни войски през 1876 и 1877 г. Новият агент П. Алабин, който за разлика от Д. А. Хомяков и А. А. Нарискин е в добри отношения с княз Черкасски, развива полезна дейност, но тя е ограничена до известна степен от задълженията му на Софийски губернатор. През този период особено ярко се проявява далновидността на Славянските общества и на техния представител. Средствата им са насочени най-вече към онези църкви и училища, които се намират в селищата, останали извън пределите на освободените български земи. Тази политика има за цел укрепване на институциите, които най-много допринасят за запазване на националното съзнание, за съхраняване на българщината и за поддържане на стремежите към обединение с освободената родина.

Българският народ посреща с признателност дейността на Славянските общества. По данни на П. Алабин в България няма селище, където да не знаят за съществуването им и помощта, която те

оказват. Българите изказват своята благодарност за свободата преди всичко на император Александър II, на руския народ и на Славянските общества, които те продължават да наричат Славянски комитети⁹¹.

Така независимо от реакционността във възгледите и идеологията на славянофилските водачи, независимо от панславистките им мечти и възжелания, дейността на ръководените от тях общества по време на войната се оказва положителна и задълбочава още повече връзките между двата народа.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Институт русской литературы (Пушкинский дом) — Рукописный отдел (попнатък ИРЛИ (Пушкинский дом) — РО), ф. 3, оп. 5, ед. хр. № 21, л. 1—2, А. Горчаков до Е. П. Ковалевски, 25 ян. 1858; оп. 2, ед. хр. № 3, л. 6—11, Ив. С. Аксаков до П. Н. Батюшков, 26 февр. 1879; П о п о в, Н. Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди славян. Вып. 1, СПб., 1871, с. 127.

² Н и к и т и н, С. А. Славянские комитеты в России в 1858—1876 годах. М., 1960. Вж. посочената литература на с. 4, 5, 6.

³ К о з м е н к о, И. В. Переписка И. С. Аксакова с кн. В. А. Черкасским (1875—1878 г.) — В: Славянский сборник. М., 1948; П л о ч е в, Т. Д. Първото благотворително славянско общество в Търново. — Истор. преглед, 1955, № 6, 78—86; Т о д о р о в, Г. Д. Временното руско управление в България 1877—1879 г. С., 1958; Я к о в л е в, Н. Н. Народната помощ за освобождението на балканските славяни. — В: Освобождението на България. С., 1970; Г е н о в, Ц. Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858—1878). С., 1986, 161—196 и др.

⁴ С т о я н о в, Ив. Дейността на Московския славянски комитет по обмундирането на Българското опълчение. Военноисторически сборник, 1987, № 3, 52—60; Закупуване и доставяне на оръжието за Българското опълчение. — Истор. преглед, 1987, № 10, 47—61.

⁵ И с т о м и н, Е. М. Краткий очерк деятельности С. Петербургского благотворительного общества за 25 лет его существования 1868—1893 г. СПб., 1893, с. 31.

⁶ ИРЛИ (Пушкинский дом) — РО, ф. 3, оп. 5, ед. хр. № 21, л. 2.

⁷ Пак там, оп. 2, ед. хр. № 3, л. 2, Ив. С. Аксаков до П. Н. Батюшков, 17 дек. 1875.

⁸ Ц и м б а е в, Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. М., 1978, с. 235.

⁹ Освобождение Болгарии от турецкого ига (документы в трех томах). Т. 2. М., 1964, с. 178.

¹⁰ Отдел рукописи Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова — Шchedрина (по-нататък ОРГПБСШ), ф. 14, ед. хр. № 290, л. 1—2.

¹¹ ИРЛИ (Пушкинский дом). — РО, ф. 3, оп. 2, ед. хр. № 67, л. 19.

¹² Пак там, ед. хр. № 36, л. 7, Ив. С. Аксаков до Н. Х. Палаузов, 6 март 1878.

¹³ О в с я н и й, Н. Р. Русское управление в Болгарии 1877—78—79 г. Т. 1, СПб., 1906, 206—207.

- ¹⁴ Освобождение Болгарии... Т. 1, М., 1961, с. 639.
- ¹⁵ А к с а к о в, И. С. Сочинения. Т. 1. Славянский вопрос 1860—1886. М., 1886, 260—261.
- ¹⁶ Д љ я к о в, В. А. Славянский вопрос в пореформенной России. — Вопросы истории, 1986, № 1, 46—47.
- ¹⁷ Русь, № 4, 2 ян. 1882; А к с а к о в, И. С. Цит. съч., 407—408.
- ¹⁸ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 54.
- ¹⁹ Пак там, с. 96.
- ²⁰ ОРГПБСЦ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 4, А. А. Нариншкин до А. И. Василчиков, 19 юли 1877.
- ²¹ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 106.
- ²² Государственный исторический архив Ленинградской области (по-нататък ГИАЛО), ф. 400, оп. 1, ед. хр. № 247, л. 27; Освобождение Болгарии... Т. 2, 118—119.
- ²³ ОРГПБСЦ, ф. 14, ед. хр. № 456, л. 1.
- ²⁴ Центральный государственный военноисторический архив (по-нататък ЦГВИА), ф. ВУА, д. 8788, л. 77; д. 8802, л. 71—78.
- ²⁵ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 127.
- ²⁶ Пак там, с. 150, 159, 169; Вж. и Т о н е в, В. Временното руско управление в Добруджа (1877—1879). — Истор. преглед, 1982, № 6, с. 20.
- ²⁷ ИРЛИ (Пушкинский дом) — РО, ф. 3, оп. 4, ед. хр. № 415, л. 1, А. А. Нариншкин до Ив. Аксаков, 14 юли 1877; ОРГПБСЦ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 4, А. А. Нариншкин до А. И. Василчиков, 19 юли 1877.
- ²⁸ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 146.
- ²⁹ А н у ч и н, Д. Княз Вл. А. Черкасский и гражданское управление в Болгарии в 1877—1878 г. — Русская старина, 1895, № 5, с. 33.
- ³⁰ ИРЛИ (Пушкинский дом) — РО, ф. 3, оп. 4 ед. хр. № 415, л. 2.
- ³¹ Пак там, л. 5.
- ³² Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 197.
- ³³ Пак там, с. 228.
- ³⁴ Окръжен държавен архив — Велико Търново (по-нататък ОДА — В. Търново), ф. 805 ап. 1, а. е. 15 (Протоколна книга на Славянското благотворително дружество (общество), основано на 17 август 1877 год. в гр. Търново), л. 2, л. 8.
- ³⁵ Пак там, л. 5.
- ³⁶ ИРЛИ (Пушкинский дом). — РО, ф. 3 оп. 4, ед. хр. № 415, л. 5.
- ³⁷ П л о ч е в, Т. Д. Цит. съч., с. 77; Р а д е в, Ив. Столица на оцелелите. С., 1984, с. 79.
- ³⁸ ОРГПБСЦ, ф. 14, ед. хр. № 234, л. 31.
- ³⁹ ОДА — В. Търново, ф. 805, оп. 1, а. е. 15, л. 7.
- ⁴⁰ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 262.
- ⁴¹ Според Н. Р. Овсяный бежанците са 200 хил., вж. цит. съч., с. 176; Г. Д. Тодоров твърди, че броят им е 100 хил., вж. Дейността на временното руско управление в България по уреждане на аграрния и бежанския въпрос през 1877—1879 г. — Истор. преглед, 1955, № 6, с. 28; Според П. Мусевич бежанците са около 40 хил. — вж. Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 276.
- ⁴² ОРГПБСЦ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 1, 25 окт. 1877.
- ⁴³ ОДА — В. Търново, ф. 805, оп. 1, а. е. 15, л. 8.
- ⁴⁴ Освобождение Болгарии... Т. 2, 261—262.
- ⁴⁵ ОРГПБСЦ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 1.
- ⁴⁶ Пак там, л. 14—15.
- ⁴⁷ Освобождение Болгарии... Т. 2, 295—296.
- ⁴⁸ ОРГПБСЦ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 15.
- ⁴⁹ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 292.
- ⁵⁰ Според Нариншкин настанените са 4000 семейства или около 25 хил. души. В

протокол № 10 от 28 септември на Търновското благотворително общество е отбелязано, че до този момент са настанени 3320 фамилии. — ОДА — В. Търново, ф. 805, оп. 1, а. е. 15, л. 10.

- ⁵¹ Пак там, л. 12.
- ⁵² ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 16.
- ⁵³ Пак там, ед. хр. № 234, л. 84.
- ⁵⁴ Пак там, ед. хр. № 595, л. 18.
- ⁵⁵ ОДА — В. Търново, ф. 805, оп. 1, а. е. 15, л. 12.
- ⁵⁶ ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 234, л. 31.
- ⁵⁷ Пак там, л. 85.
- ⁵⁸ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 268.
- ⁵⁹ Н и к и т и н, С. А. Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX в. — В: Ученые записки Института славяноведения. Т. 6. М., 1952, с. 90.
- ⁶⁰ ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 19.
- ⁶¹ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 268.
- ⁶² ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 234, л. 81.
- ⁶³ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 269.
- ⁶⁴ ОРГПБСЩ, ф. 14 ед. хр. № 595, л. 18—19.
- ⁶⁵ Пак там, ед. хр. № 234, л. 80—81.
- ⁶⁶ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 268; За отношението на руското и българското общество към тези действия на княз Черкасски вж. Б у ж а ш к и, Е. Възникването на буржоазната политическа система в България. — В: България 1300. Институции и държавни традиции. С., 1981, 667—670.
- ⁶⁷ ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 234, л. 31.
- ⁶⁸ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 276.
- ⁶⁹ ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 21—22; ед. хр. № 234, л. 84.
- ⁷⁰ Пак там.
- ⁷¹ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 373.
- ⁷² ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 21—22; ед. хр. № 234, л. 84.
- ⁷³ По сведения на А. А. Нариншкин отпуснатите за месец октомври 20 хил. рубли били разпределени от Др. Цанков по следния начин: 500 рубли за болниците в Габрово, Търново и Севлиево; по 1000 рубли за приютите и по 30 рубли допълнително възнаграждение за петимата агенти по настаняването на бежанците. Останалите пари отиват във фонд "Икономии". В писмото си до А. И. Василчиков Нариншкин заявява, че предвидените 150 хил. рубли за бежанците през зимата нямало да отидат по предназначение, ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 595, л. 16—17.
- ⁷⁴ Освобождение Болгарии... Т. 2, с. 374.
- ⁷⁵ Пак там.
- ⁷⁶ Пак там, с. 375.
- ⁷⁷ ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 386, л. 1.
- ⁷⁸ П л о ч е в, Т. Д. Цит. съм., с. 82.
- ⁷⁹ Освобождение Болгарии от турецкого иго. Т. 3. М., 1967, с. 294; В. Давидова твърди, че в края на юни 1877 г. в Търново се открива болница с 200 легла. Средствата за нея са били отпуснати от Московския славянски комитет (разбирай благотворително общество — б. м. И. С.) и в нея се лекували бежанците от Южна България, вж. Д а в и д о в а, В. История на здравеопазването в България. С., 1956, с. 53. Това че е вярно, тъй като в края на юни в Търново, а и изобщо на север от Балкана все още няма бежанци, а княз Нариншкин пристига в града едва в края на юли. Освен това в нито един негов отчет не се споменава за откриване на болница със средствата на Московското славянско общество. Болницата, за която споменава Давидова, вероятно е военна.
- ⁸⁰ ОРГПБСЩ, ф. 14, ед. хр. № 234, л. 82—83.

- ⁸¹ Освобождение Болгарии... Т. 3, 294—295.
⁸² Пак там, с. 294.
⁸³ Пак там, с. 295.
⁸⁴ Освобождение Болгарии... Т. 3, с. 296.
⁸⁵ Пак там.
⁸⁶ Пак там.
⁸⁷ Пак там, 296—297.
⁸⁸ Пак там, с. 297.
⁸⁹ ИРЛИ (Пушкинский дом). — РО, ф. 3, оп. 2, ед. хр. № 3, л. 4, 12 юли 1877.
⁹⁰ Пак там, ед. хр. № 65, л. 22.
⁹¹ Освобождение Болгарии... Т. 3, с. 298.

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РУССКИХ СЛАВЯНСКИХ ОБЩЕСТВ В БОЛГАРИИ ВО ВРЕМЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ

Иван СТОЯНОВ

(Резюме)

В конце 1876 г. Славянские комитеты в России подчинены Министерству внутренних дел и превращены в благотворительные организации. С 12ого апреля 1877 г. их стали называть Славянскими благотворительными обществами. Во время Освободительной войны эти организации оказывают значительную помощь бедствующему болгарскому населению. Их агенты Д. А. Хомяков, А. А. Нарышкин, П. В. Алабин устраивают приют для детей и взрослых, раздают пищу и средств наиболее нуждающимся. Особенно полезными являются их заботы о беженцах из Южной Болгарии, которые нашли защиту от турецкого варварства к северу от Балкана. По инициативе Нарышкина и Алабина в некоторых больших городах сформировали благотворительные общества и комитеты.

Другой важный вопрос, с чем связана деятельность Славянских обществ — проблема о восстановлении церквей и школ. Особенное внимание уделяют тем из них, которые после Берлинского договора остаются вне пределов Княжества Болгарии и Восточный Румелии.

Отдельные моменты деятельности агентов Славянских обществ не были в интересе болгар и в них проявляются некоторые ретроградные и панславистские поползновения, но в целом их помощь во время войны проводит к укреплению связей между болгарскими и русскими.

L'ACTIVITE DE BIENFAISANCE DES COMMUNAUTES SLAVES DE RUSSIE EN BULGARIE PENDANT LA GUERRE DE LIBERATION

Ivan STOJANOV

(Résumé)

A la fin de 1876 les Comites Slaves en Russie sont soumis au Ministère de l'Intérieur et sont transformés en organisations purement bienfaitantes. Dès le 12 avril 1877 on leur a donné le nom de Communautés Slaves de bienfaisance. Pendant la guerre de libération ces organisations prêtent une aide importante à la population bulgare qui était dans la misère. Leurs agents D. A. Chomjakov, A. A. Narichkin et P. V. Alabin fondent des hospices d'enfants et d'adultes, donnent des provisions et des moyens à ceux qui en avaient le plus grand besoin. Particulièrement utiles s'avèrent leurs soins pour les réfugiés de la Bulgarie de Sud, qui avaient trouvé une sauvegarde de la barbarie turque au Nord des Balkans. A l'initiative de Narichkin et Alabin dans certaines grandes villes se forment des communautés et des comités de bienfaisance.

Une autre question, aussi importante, avec laquelle s'occupent les Communautés Slaves, c'est la restitution des églises et des écoles. On prête une attention particulière à ces écoles et églises qui restent, d'après le Traité de Berlin, hors des limites de la Principauté bulgare et de la Roumélie Orientale.

Certains aspects de l'activité des agents des Communautés Slaves ne sont pas dans l'intérêt des Bulgares et on y voit se manifester certaines aspirations rétrogrades et panslavistes, mais, en somme, leur aide pendant la guerre contribue à la consolidation des relations entre Bulgares et Russes.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 25, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1987

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET METHODE"
DE V. TIRNOVO

Tome 25, livre 3

FAKULTÉ D'HISTOIRE

1987

ДОБРУДЖАНСКАТА НЕЛЕГАЛНА
НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА АВТОНОМИСТКА
ОРГАНИЗАЦИЯ (1919 – 1923)*

ПЕТЪР ТОДОРОВ

Рецензент: доц. *Людмила Спасов*

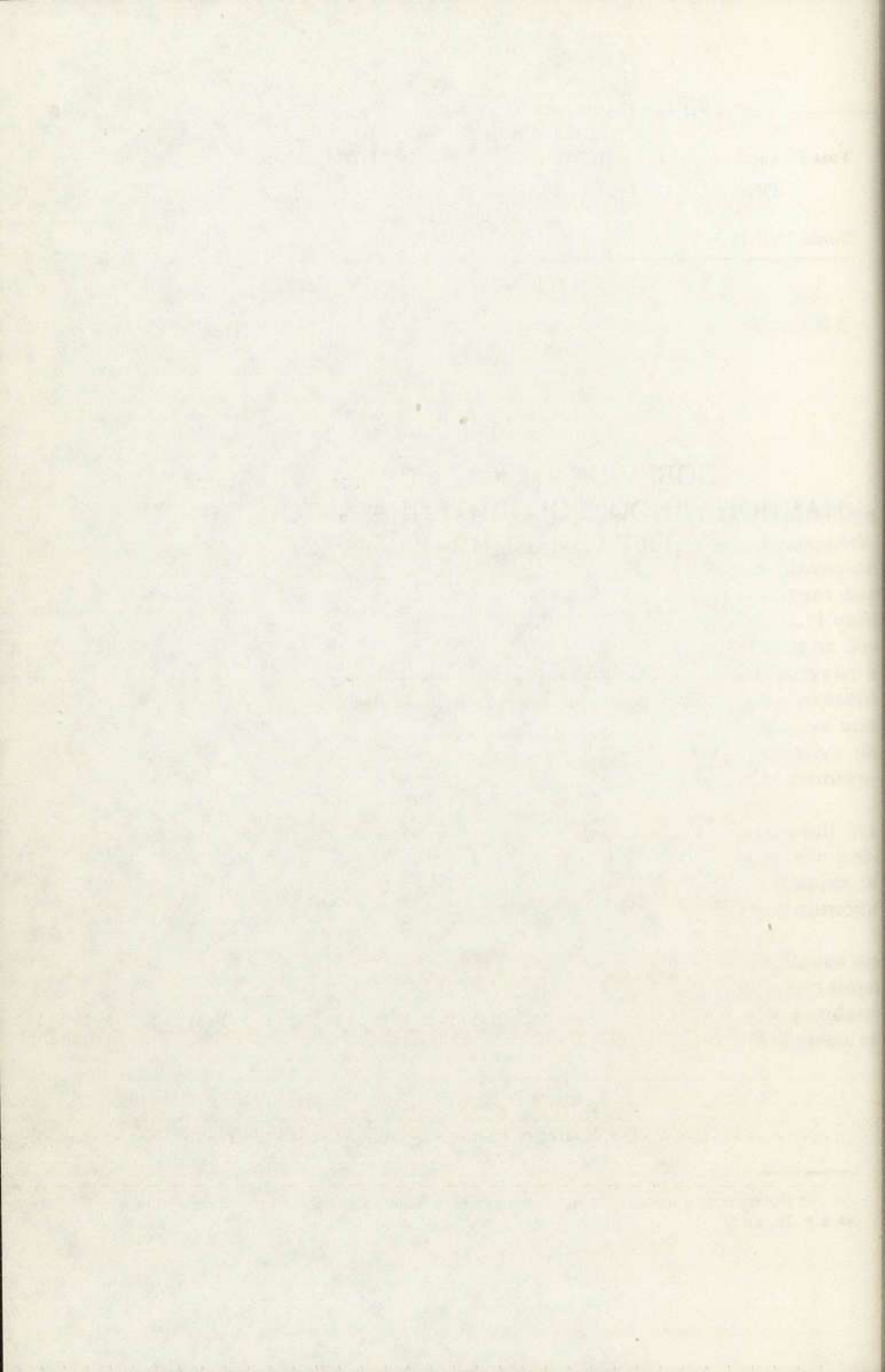
Редактор: гл. ас. к.и.н. *Косьо Пенчиков*

Велико Търново, 1992

---

* Поместена е началната част от студията. Следващата част ще бъде отпечатана в т. 26, кн. 3

Националноосвободителното движение на българското добруджанско население възниква през 1878 г. като отпор срещу несправедливото решение на великите сили за предаване на Северна Добруджа на Румъния. През следващите шест десетилетия до 1940 г., когато с принудителното изселване на севернодобруджанските българи и възвръщането по мирен път на Южна Добруджа към България добруджанският въпрос получава окончателно разрешаване, движението минава дълъг път на развитие. То се изявява като важна част от борбите на българския народ за национално обединение, съдържа главното от същността им, но акумулира и много специфични черти.

Един от най-динамичните и вътрешнопротиворечиви периоди от неговото развитие обхваща годините на следвоенната криза.

По време на Първата световна война Добруджа — както южната ѝ част, анексирана от Румъния през 1913 г., така и северната ѝ част — е освободена. Излизането на България от войната заварва добруджанското националноосвободително движение в момент на още незатихнала борба срещу кондоминиума на Северна Добруджа и продължаващата там грабителска и противобългарска дейност на вече евакуиращите се германски войски. Подчинена на крайната цел — възвръщане на цяла Добруджа към България — тази борба дава живот на ръководената от Централния добруджански народен съвет (ЦДНС) масова вътрешна Добруджанска организация, наброяваща около 10 000 членове. Продължава дейността си и формираната през 1913—1915 г. емигрантска Добруджанска организация, но предимно в лицето на своя Върховен управителен комитет (ВУК), тъй като преобладаващата част от членовете ѝ са в армията. До края на войната ЦДНС и ВУК действуват съгласувано за постигане на посочената цел.

Втората национална катастрофа идва за Добруджа с установяване на съглашенско-румънски окупационен режим — трагичен предвестник на предстоящото ѝ заграбване от Румъния. Надеждата, че поне част от областта ще бъде оставена на България, не се оправдава. Ньойският договор слага край на илюзиите.

През периода на следвоенната криза в добруджанското националноосвободително движение се формират няколко идейни групировки и течения. Всяко от тях се стреми да си създаде организаци-

онна формация и да наложи своите концепции относно стратегията и тактиката на движението.

С установяването на съглашенско-румънския окупационен режим центърът на движението се пренася от Добруджа в "Стара България" сред многохилядната емиграция. ЦДНС се евакуира от Бабадаг във Варна и продължава да съгласува дейността си с българските управляващи среди. Сред дейците на ВУК, който засилва позициите си, под ръководството на д-р Петър Вичев се формира нова организация около която постепенно се обединява мнозинството от участниците в движението. От пролетта на 1919 г. силно влияние в нея започва да оказва и комунистическото движение. Преобладаващата част от членовете и съмишлениците на ЦДНС и някои от дейците на ВУК както и преди това действуват за присъединяване на Добруджа или на част от нея към България. Когато към май 1919 г. ръководената от д-р Вичев организация отчита, че тази цел за момента е непостижима, и тя се ориентира към искане за автономия на цяла Добруджа като наложен от обстоятелствата етап до бъдещото възвръщане на областта към България.

Комунистите, които през пролетта и лятото на 1919 г. създават своя организация, ръководена от Добруджанския вътрешен централен революционен комитет (ДВЦРК) с доста голям брой местни комитети в Добруджа и сред емиграцията, се обявяват също за автономия на Добруджа, но като самостоятелна република в проектираната балканска федеративна съветска социалистическа република (БФССР).

В Добруджа част от буржоазията се ориентира към създаване на легално движение за запазване на непосредствените имотни, политически, религиозни и културно-просветни права и свободи на населението на основание на Договора за покровителство на малцинствата, грубо потъпкван от реакционните сили в Румъния.

Посочените три групировки си дават решителна среща на Великия добруджански събор (21—25 ноември 1919 г.). Привържениците на автономиската стратегия и тактика завоюват доминиращи позиции. Провъзгласява се обединение на всички сили на движението в една Добруджанска организация (Съюзът "Добруджа"), която става приемник и продължител на предишните две организации. Въпреки че за известен период надмощие имат автономистките, прокламираното обединение се оказва само добро пожелание: продължава самостоятелната дейност на ръководената от ДВЦРК организация, като същевременно и т. нар. десница, и комунистите-федералисти отстояват собствените си позиции в Съюза "Добруджа".

Вътрешните борби в движението имат твърде динамичен и за-

плетен ход, който през пролетта на 1923 г. довежда до създаване на Вътрешната добруджанска революционна организация (ВДРО).

В изворите, отнасящи се до развитието на движението през 1919—1923 г., има данни за съществуването на "комитети" ("революционни комитети"), които не са комитети на ръководената от ДВЦРК организация. Както ще се види от по-нататъшното изложение, тяхната дейност е свързана и с минаващи в Добруджа нелегални въоръжени групи (чети) — едно явление, което съпътства живота на добруджанци още от края на 1918 г. чак до лятото 1940 г.

За четничеството през интересувания ни период има доста публикации още в тогавашната българска и чужда (най-вече румънска) периодика. Румънският печат непрекъснато алармира обществеността за български въоръжени набези в Добруджа. Те са поставени под общия знаменател на "бандитизма" и много рядко на "комитаджийството", но и то е разглеждано като разновидност на "бандитизма". В публикациите в българската периодика от онова време се проявява по-обективен и диференциран подход. Посочва се върлуването на румънски бандитски групи и на организирани от румънски отговорни фактори контрачети, които не водят борба с румънските и българските бандитски групи, а са използвани за провокации и погроми с цел обезбългаряване на областта. Обяснява се, че първопричината за възникването на "бандитизма" и "комитаджийството" е практикуваният режим на жесток терор, грабежи и асимилация. Разграничават се стихийно възникналите групи от бежанци, които, лишени от румънско гражданство, са принудени да отиват нелегално до родните си места, за да се срещат със свои близки, от малкия брой групи лумпенизирани, минаващи за грабеж. През следващите години при изясняване на някои моменти от дейността на четническия апарат на ВДРО и на Добруджанската революционна организация (ДРО), както и на бандитските групи на колонизираното румънско население публикациите се увеличават.

Много години по-късно до някои от тези въпроси пръв се докосва Иван Георгиев в мемоарния си труд "Добруджа в борбата за свобода". Според него през 1919—1920 г. нелегални групи в Добруджа са изпращани от варненския Добруджански революционен комитет (има предвид ДВЦРК). Авторът посочва появяването и на "други въоръжени групи, възникнали стихийно из средата на гладната и безработна добруджанска емиграция". Част от тези групи са "използвани от някои националистически първенци в България за нечисти цели. Прикрити под декларацията, че работят за националното дело, някои от тези групи се превръщат в банди, които вършат грабежи над населението в Добруджа, уж за издръжка на Добруджанската организация в България; ограбеното те делат с някои местни власти-

ци". Такива мисли са изказани и във връзка с "аферата Рашенов" (вж. по-нататък). И. Георгиев отбелязва и съществуването на сформирани от румънските власти бандитски чети².

Във връзка с тези твърдения трябва да се отбележи следното. Макар че не се изяснява кои са "националистическите първенци", очевидно се визират дейци на Съюза "Добруджа". Както ще посочим по-нататък, до създаването на ВДРО през 1923 г. въоръжени групи организирано са изпращани само от д-р Вичев и негови сподвижници, но няма данни за превръщането им в "банди". Констатациите на И. Георгиев изхождат от общата характеристика, дадена още навремето от БКП и ДРО на четническата дейност на ВДРО след 1925—1926 г., която се пренася механично като валидна и за периода 1919—1923 г. Тази характеристика за "разбойническия" характер на ВДРО и на четническата ѝ дейност въобще подлежи на прецизиране, нещо, върху което обръща внимание още навремето Г. Димитров. Освен това И. Георгиев не отбелязва съществуването на интересоващите ни комитети.

Идентични схващания за четничеството има Гани Ганев. В неговата студия "Развитието на добруджанското националноосвободително движение през периода 1919—1925 г.", написана с използване на значителен документален материал, са отделени няколко параграфа за споменатите комитети. "През годините 1919—1920 се създават множество нови организации и комитети — пише той — както в Добруджа, така и сред добруджанската емиграция в България. Организираните се информационни пунктове за събиране на най-подробни сведения от цялата територия на Добруджа. Създава се редовна куриерска връзка през границата за пренасяне на материали и прехвърляне на хора, разгръща се широка акция за снабдяване на организациите с оръжие, платнища, одеала и други материали, необходими за водене на въоръжена борба, за каквато много от местните комитети се подготвят." В следващия абзац е отбелязано: "На места се издигат гласове за незабавно започване на въоръжена борба в Добруджа." Приведени са два примера: 18 май 1920 г. 50 души от Бръшлявската организация полагат клетва да се броят с оръжие в ръка за освобождението на Добруджа; проведено на 4 юли 1920 г. съвещание в гората край Исперих, на което "се обсъжда въпросът за организиране на комитети и чети за водене на въоръжена борба в Добруджа и за тяхното ръководство. До пълно единодушие по тези въпроси не се стига поради съпротивата на участвувалите в съвещанието партийни членове (на БКП — б. м., П. Т.), които обявяват направените предложения за авантюристични. Тази идея за незабавно започване на въоръжена борба не среща подкрепа и от ръководството на Съюза "Добруджа", което в този период насочва усилията си за ут-

върждаване на новата тактика на движението, формулирана в решението на Великия събор".

По-нататък авторът посочва, че на 22 юли 1922 г. на тайно съвещание в Русе на "местни ръководители" се решава да се създаде организацията "Черна ръка" като "тайно поделение на ВДС (Висшия добруджански съвет на Съюза "Добруджа" — б. м., П. Т.) за борба с разбойничеството на румънските и българските банди в Добруджа". Не се уточнява дали проектираната организация е създадена, но се твърди, че "Така се слага началото на борбата с разбойничеството в Добруджа..." Преди това, като пише за усилията на южнодобруджанските комунистически организации да активизират дейността си през 1922 г., авторът посочва, че те се затрудняват твърде много, тъй като "Посредством провокатора Александър Рашенов на властта се удава възможност да арестува стотици хора, заподозрени в нелегална революционна дейност и в поддържане на връзки с Добруджанската организация в България"³.

Това са всички пасажи от труда на Г. Ганев, предадени почти изцяло в цитат, в които се разказва за комитетите и тяхната дейност. Както се вижда, голяма негова заслуга е, че за пръв път използва документален материал. Установените от автора конкретни факти обаче не са обвързани с общия ход на събитията и не са обяснени.

В изследвания на румънски автори по проблеми от историята на Добруджа между двете световни войни добруджанското националноосвободително движение изобщо не е обект на внимание. Акцентът пада върху политическите борби между различните румънски буржоазни партии и на проблеми от развитието на работническото и комунистическото движение. Такава е изходната позиция и на Йон Битоляну, автор на раздели от издадената на румънски език през 1979 г. кратка история на Добруджа. В нея са използвани няколко документа от архивния фонд на тогавашната Кюстенджанска префектура (Arhivele statului, Constanta, fond Prefectura Constanta, dosae I/1919). Цитирани са: заповед до Префектурата за борба срещу "революционните организации, които съществуват на територията на Добруджа" (цитатът е от заповедта) и една телеграма от Министъра на вътрешните работи до Префекта на окръга за обявяване на обсадно положение във връзка с "опитите за революционна и болшевишка пропаганда" (цитатът е също от документа) сред френските окупационни части. Въпреки взетите мерки, посочва авторът, в Добруджа продължава разпространяването на "много манифести на румънски, български и турски език", "призоваващи за интернационална солидарност с руската революция". "Така група работници комунисти с един патетичен манифест призовават френските войници да се откажат да бъдат оръдия на интервенцията."⁴ Авторът не уточня-

¹⁰ Трудове на ВТУ, т. 25, кн. 3

ва, но очевидно става дума за комунистическите организации и за комитети на ДВЦРК.

Въпросът за четничеството и за съществуването на различни комитети е засегнат епизодично и в някои наши публикации. Изложени са няколко нови постановки: а) за двойния организационен състав на добруджанските комунистически организации до поставянето на Румънската комунистическа партия (РКП) извън законите през 1924 г., а именно — легален, съставен от известни на властта дейци, и нелегален, организиран в тройки (комитети); б) за съществуването през 1919—1921 г. на нелегална комунистическо-федералистка националноосвободителна организация, ръководена от ДВЦРК, с революционни комитети в Добруджа (в техния състав тук влизат нелегалните комунистически комитети и изпълняват ръководна роля) и сред емиграцията; в) за взаимовръзка в дейността на другите нелегални комитети с дейността на автономистите от Съюза "Добруджа" до юни 1923 г. Последните два пункта са изложени повече тезисно и от фактологична гледна точка не са обосновани подробно. Специално по въпроса за интересуващите ни в случая нелегални комитети и дейността на автономистите не е разработена цялостна концепция, която да дава приемливо обяснение на известните дотогава факти.

Конкретните въпроси, които възникват в случая, са: как се създават посочените комитети и каква дейност развиват; имат ли общ ръководен център; кои са политическите сили, ангажирани с дейността им; поддържана ли е определена стратегия и тактика; какви са постигнатите резултати. Следва да се обърне внимание и на такива въпроси: как се формира идеята за автономия на Добруджа; действително ли е извършена подготовка за въстание в Добруджа и от кои сили; какво е отношението на различните буржоазни политически фактори към борбите на добруджанци; каква роля играят в тази борба БКП, РКП, Балканската комунистическа федерация (БКФ), Комунистическият интернационал (КИ) и Съветска Русия (СССР). Трябва да се обърне внимание и на някои по-специални въпроси от историята на Съюза "Добруджа" (тя също не е изследвана самостоятелно и цялостно), тъй като, както се посочи, през разглеждания период ръководна роля в него играят автономистите. Това е важно, понеже дейността на Съюза се извършва съобразно тактиката на легалните борби, но не се изключват и някои форми на нелегалната дейност.

Изясняването на тези въпроси изисква използването на много широка източникова база, какъвто е и нашият стремеж. Трябва да отбележим със съжаление, че за целите на настоящата разработка не са оползотворени някои документи, съхранявани в чужди архивохра-

нилища, главно поради тяхната недостъпност. Важно е да се посочи също, че документите, свързани с дейността на автономистката организация, не са много. От останалия източников материал твърде важно значение имат някои документи, сред които и едно обстойно изложение на д-р Вичев, направено при арестуването му през март 1927 г.⁶ То съдържа доста подробно описание на развитието на движението още от 1913 г. Целта на д-р Вичев е да отхвърли обвиненията в прокомунистическа дейност, като същевременно прокара решението на ДРО (д-р Вичев заявява, че не знае за нейното съществуване, макар да е член на ЦК на организацията) за прекратяване на каквато и да е четническа дейност. Затова д-р Вичев на няколко пъти декларира, че винаги е бил противник на четничеството и избягва да говори за съществуващия четнически апарат до 1923 г., в чието формиране и използване самият той играе първостепенна роля.

1. ОСНОВНИ ПРЕДПОСТАВКИ И ФАКТОРИ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА

Предпоставките и факторите, които довеждат до формирането на добруджанската нелегална националноосвободителна автономистка организация, имат широкообхватен социален, политически, идеологически, вътрешнодобруджански и международен характер. Ще се спрем специално само на три от тях, които по наша преценка имат определяща роля: 1) терористичният и грабителски националноугнетителен характер на съглашенско-румънския окупационен режим; 2) формирането на автономистка концепция за разрешаване на добруджанския въпрос и налагането ѝ като стратегия и тактика на Добруджанската организация (Съюзът "Добруджа"); 3) засилването на борбите след Първата световна война и курсът за пролетарска революция в страните от балкано-дунавския регион.

След края на Първата световна война обстановката в Добруджа става още по-напрегната и тревожна, тъй като Съглашението скоро нарушава Солунското примирие, по силата на което България има право да държи две дивизии за отбрана на източната си граница и Добруджа. На 19, 24 и 28 ноември 1918 г. командването на Източните армии и съглашенските мисии в София и Букурещ изискват изтегляне на българските войски от Добруджа до границата от 1913 г. Запазва се временно българската администрация, но областта подлежи на окупация от съглашенски войски. Въпреки уверенията, че "от тази окупация няма да бъдат в никаква зависимост решенията на конференцията на мира по участта на Добруджа", опитът за предпоставяне на добруджанския въпрос става очевиден. В знак на протест Ал. Малинов подава оставката на правителството. При ежеднев-

вен контрол от съглашенските мисии се форсира евакуацията на българските войски и приключва към началото на декември с. г.⁸ Въпреки молбите на новия министър-председател Т. Теодоров на 1 декември се получава нареждане за евакуация и на администрацията. Тази евакуация се извършва също в кратки срокове.

Междувременно от началото на ноември 1918 г. съглашенски пратеници кръстосват Добруджа и събират информации доколко този район може да се използва като база за антисъветска интервенция. От втората половина на ноември докъм средата на декември с. г. областта е окупирана от съглашенски войски. След известни размествания в Северна Добруджа са настанени френски, а в Южна Добруджа — британски окупационни части, подсилени по-късно с италиански части. Окупаторите слагат ръка на имуществата на българските войски; те ограбват и последните налични количества продоволствие от населението, което изпада в още по-мизерно положение¹⁰.

Още преди пълното изтегляне на българските войски и администрация от Румъния започва преминаване на цивилно преоблечени румънски военни и жандармерийски поделения, последвани и от формена стража. До 22 ноември 1918 г. тя заема добруджанския дунавски бряг от Силистра до Черна вода. Под нейно прикритие и със съдействието главно на френските окупационни войски започва прехвърляне и на големи, понякога наброяващи до 800 души, въоръжени румънски банди. Те нападат местното население, разграбват имуществото му, извършват масови репресии, а на някои места и убийства¹¹. Към средата на декември започва настаняване на румънска администрация, полиция, жандармерия, учители и свещеници най-напред в Северна, а след това и в Южна Добруджа. Там където с брутална помощ на съглашенските окупатори успяват да се настанят и представителите на Румъния се отдават на грабежи и репресии¹².

При тези условия част от населението започва да бяга към вътрешността на България. Обхванала най-напред Северна Добруджа, бежанската вълна се разпростира скоро и в Южна Добруджа. По това време бежанците са предимно активни членове на вътрешната Добруджанска организация, представители на органите на местното самоуправление, учители, свещеници, а също демобилизирани от българската армия войници и бивши бегълци от румънската армия, чийто брой е внушителен (румънските власти ги третират като врагове и ги издирват с помощта на френските окупатори)¹³. На някои места съглашенски окупационни органи изискват изселване на цялото население, а това внася още по-голяма несигурност и създава паника. Английският комендант на Силистра полк. Матюс (на 1 декември 1918 г. в града е настанена една дружина от 500 войника) със спе-

циален манифест нарежда цялото население на града и околията да се изсели. Изселването е предотвратено след постъпки на българското правителство пред съглашенската мисия в София¹⁴.

Подхвърлено на тежки изпитания, заплашващи самото му съществуване, огромната част от населението се организира за самозащита. Още при оттеглянето на германските етапни части, за да се ограничат грабежите им, в много села от района Черна вода — Кюстанджа се образуват доброволчески отряди. Със започването на грабителските и терористични набези на румънските банди и още при първите опити за настаняване на оторизирани румънски представители, в почти всички селища се формират "граждански" ("стражеви") комитети и доброволчески отряди ("гражданска гвардия", "цивилна полиция"). На някои места създаването на комитети и отряди има моралната подкрепа на български коменданти до евакуирането им, другаде инициативата принадлежи на местните комитети на вътрешната Добруджанска организация, но в повечето селища определянето на новите комитети и на отрядите става на спонтанни общи събрания и митинги. Важна роля в развилите се събития играят завърналите се след демобилизацията военнослужащи и особено тесните социалисти, под чието влияние някои села се обявяват за "комуни". Доброволческите отряди пазят селата, водят престрелки с румънски банди, не допускат настаняване на представители на румънската власт. Постепенно се формират районни центрове на съпротивата. Тя е особено упорита в Еникьой и Конгас, Тулчанско, Черна — Мачинско, Юнашчешме и Армутлий — Бабадашко, а в Южна Добруджа — в Дуранкулак, Шабла, Българево, Видно, Оброчище, Тервел, Карапелит, Бабук, Алфатар, Кайнарджа и много други. Изпълнявайки жандармската си роля, съглашенските окупационни части кръстосват областта, увещават, заплашват, а на някои места прибегват и към репресии. Настаняваните с тяхна помощ румънска администрация, жандарми, учители и др. след оттегляне на опекуните им са прогонвани наново. В някои селища това става по 3—4 и повече пъти¹⁵.

Активните съпротивителни борби на населението продължават около два месеца. Те имат масов характер, обаче се развиват стихийно, тъй като не се създава общ ръководен център. ЦДНС, който преди това декларира на няколко пъти, че ще организира въоръжена борба на населението срещу всеки опит за анексия на Добруджа, въпреки някои инициативи всъщност остава настрана от борбата.

За постепенното притъпяване на съпротивителното движение от значение са не само дейността на съглашенските фактори и насилията на увеличаващата се румънска жандармерия, полиция, администрация и многобройни банди. Важно значение има също позицията на българското правителство. Съглашенските мисии в България и

Румъния го държат отговорно за "броженията в Добруджа" и заплашват, че като контрамярка ще изпратят редовни румънски войски. Правителството на Теодоров проявява пълно послушание, а в определен момент се поставя и в услуга на съглашенските представители.

През декември 1918 г. в Добруджа е изпратен министър Н. Мушанов. В телеграмите си до министър-председателя Теодоров от 11 и 15 декември той го уведомява, че заедно с някои съглашенски офицери уж бил поуспокоил населението¹⁶. Със същата цел в началото на февруари 1919 г. в Балчишко е министър Станчев. На 8 януари Теодоров нарежда телеграфически на Варненския окръжен управител Кр. Мирски активно да съдействува добруджанското население да се подчинява на заповедите на съглашенските офицери относно настаняването на румънска жандармерия. От Варна Мирски и Станчев искат Теодоров да даде подробни наставления и на д-р Иван Огнянов, председателят на ЦДНС. Това е направено няколко дни по-късно. На 11 януари 1919 г. в Балчишко пристигат пратеници на Мирски и Станчев. В едно от донесенията им се съобщава, че се срещнали с делегати от 40 села, на които дали съответните разяснения и указания. Делегатите обаче отговорили "категорически, че по никой начин няма доброволно да допуснат в селата си румънски жандарми". На 14 януари 1919 г. с бърза телеграма до Мирски Теодоров го приканва: "Повторно да употребите всички авторитет на българската власт", "щото нашите българи от каварненско и другаде [в] добричко да не правят безполезно упорство против настаняването [на] румънска жандармерия [в] селата, защото инак то може да докара румънските войски в Добруджа и ще има най-лоши последствия за нашата народна кауза там"¹⁷.

Огромната част от добруджанското население обаче продължава своето "упорство". Освен на собствените си сили и на българската общественост то разчита още на подкрепа било на някои съглашенски държави (в тази връзка и обещанията на Т. Уилсън), било на революционна Русия. Тази увереност е най-добре изразена в телеграмата на Мирски до Теодоров от 13 януари. В нея се съобщава, че "жителят на с. Калайджи дере (дн. Твърдица), Балчишко, Тиню Петров Тинев, сестрин син на Кръстю Раковски, е заявил на нашите пратеници, че те за един ден развалили това, що било от българите извършено за 20 дни — полковник Стоюарт бил дал уверения, че селските общини щели да останат непокътнати"¹⁸.

Ясно е, че позициите на българските отговорни фактори се преценяват като пораженски и предателски. За добруджанци това е още един повод за нарастване на озлоблението към "програмаджийските" партии и за пълното им дискредитиране.

От втората половина на януари 1919 г. и през следващите месеци румънското присъствие в Добруджа се засилва все повече. Докананата администрация, полиция, жандармерия и многобройните агенти на Сигуранцата (Държавна сигурност) със съдействието на съглашенските окупатори предприемат акция за изземване на оръжието от населението. Тя е използвана като повод за разпра с водачите на съпротивителното движение и въобще с всички по-влиятелни местни жители. Стотици са арестуваните, има убити, а някои от малтретираните, за да се спасят от нечовешки мъчения, се самоубиват¹⁹.

Акцията цели да сплши населението, да прогони част от него и да го застави да подписва декларации, че уж желае присъединяване към Румъния. По сведения на окръжните управители в Русе и Варна това се прави явно или най-често с измама, напр. събиране на подписи върху бели листа под претекст за съставяне на списъци на ошегените материално през войната²⁰. Не спират и грабежите. Насъсквани от администрацията, от Румъния се прехвърлят изгладнели гълпи селяни, които правят лъжливи декларации за откраднат преди това добитък, и с помощта на жандармерията и някои съглашенски военни части заграбват добитъка на местните селяни. Като пример могат да се посочат грабежите в селата Ветрен, Полина, Гарван, Айдемир и др.²¹. Преоблечени румънски жандарми, заедно с други декласирани елементи, формират банди, обграждат села и задигат храни, дрехи, покъщнина, едър и дребен добитък. За да заставят мъжете, голяма част от които се разбягват по горите и в свободна България, да се завърнат, румънските жандарми арестуват и откарват откъд Дунава жени и деца. Необосновано от никакви международни правни норми, те обявяват не едновременно по райони обща военна мобилизация, изискват явяване на мъжете заедно с коли и добитък. Явилите се са изпращани в Стара Румъния и използвани безплатно за работа в стопанствата на мошиерите²². Всички български църкви, училища и културни институти или са затворени, или тези, които са румънизирани, бездействуват, защото населението не ги посещава²³.

Характерни са усилията на Румъния да проведе парламентарни избори в Добруджа преди подписването на мирните договори, за да използва фалшифицираните им резултати на Парижката мирна конференция. Изборите са насрочени на три пъти — за края на февруари, за средата на март и за края на май 1919 г. но не са проведени поради силната съпротива на населението и на добруджанските организации, на българската общественост и на правителството, а и поради възражения на някои съглашенски фактори. Подготовката за тези избори дава нови поводи за засилване на репресиите. Румънските власти не включват в избирателните списъци противниците на ру-

мънското господство в Добруджа, а за да заставят останалите, които на желаят изобщо да участвуват в избори, да изпълняват нарежданията им, провеждат масови арести, налагат хиляди несъстоятелни глоби, събират многократно увеличени данъци и за времето от 1916 до 1918 г. налагат големи реквизиции, разкарват ежедневно хиляди мъже по ангари и т. н.²⁴ Междувременно в началото на април става т. нар. афера "граф Порчия". Чрез свой агент, представил се за италиански журналист, от председателя на ЦДНС д-р И. Огнянов румънското разузнаване се добира до някои сведения за дейността на вътрешната Добруджанска организация през периода 1916—1918 г. Това е повод за нови масови репресии²⁵.

Системни са усилията на Румъния за въвеждане в Добруджа на своя редовна войска преди подписването на мирните договори. С посредничеството на френските окупатори в Северна Добруджа са превърнати няколко поделения редовна войска още през втората половина на декември 1918 г.²⁶ Настаняването на румънски войски в Южна Добруджа обаче се натъква на трудности от вътрешен и международен характер. Ето защо се прибегва до други средства. До средата на август 1919 г. тук са изпращани отделни групи военнослужащи под формата на различни "охранителни" команди към Министерството на финансите за борба с контрабандизма. От наличните документи се установява, че военнослужащите, подсилвани с полицаи, жандармеристи и др., сформират разбойнически банди. Те тероризират и ограбват населението на цели села, извършват и убийства. Нерядко минават и отвъд границата, като нападат работещи на полето селяни и водят престрелки с българската малочислена погранична стража (заповед за заемане на постове по старата граница от 1913 г. от български гранични войски е издадена чак на 22 септември 1919 г.). Главната им цел е да се провокира стихийно нахлуване на струпаните край границата бежанци в Добруджа, което да се използва като предлог за настаняване на редовна войска. За да се прикрие румънският бандитизъм някои "охранителни" чети действуват уж неlegalно от румънските власти, облечени в български военни униформи или с облеклото на българското цивилно население. Обвиненията за нападения на български групи контрабандисти и комитаджии, раздухвани от румънската преса до крайност, се използват за оправдаване на масовите репресии и за ново увеличаване на военnojандармерийския контингент в областта²⁷.

Под този несъстоятелен претекст на 22 август 1919 г. съгласенското командване разрешава заемането на южнодобруджанската граница от румънски войски. Тяхното настаняване в началото на септември е съпроводено с много инциденти с българските гранични стражи и със засилване на реквизициите и ангариите. Под заплаха от

военен съд е рекрутирана нова многочислена група добруджанци и заедно с конете и каруците им е изпратена в Стара Румъния²⁸.

Приведените факти ясно показват, че съглашенско-румънският режим в Добруджа се превръща в кървав валяк, който премазва стотици и изхвърля из родните им огнища над 15 000 души, главно мъже.

За Съглашението този развой на събитията е свързан главно със стремежа да се използва Добруджа като изходна база на интервенцията срещу Съветска Русия. Не са без значение и съзряващите вече замисли за превръщане на следвоенна "Велика Румъния" в звено от "санитарния кордон" срещу "болшевишката опасност".

За румънските управляващи среди, които се стремят към заграбване на цяла Добруджа, посоченият режим е само елемент от една всеобща практика, прилагана не само в новозавзетите области, но и спрямо румънския народ.

Междувременно в хода на Парижката мирна конференция румънската делегация, водена от министър-председателя Й. Брътиану, действа настойчиво за анексиране на Добруджа. Правят се спекулации с антикомунизма и контрареволуционната роля на буржоазно-мошиерска Румъния. Изнудваческите хитрини на Брътиану, както и невероятните фалшификации на историческото минало на Добруджа, доведени до явна българофобия в дирижираната румънска периодика и в десетки издания, са предназначени за външния свят. Маркар че румънските пратеници са удовлетворени, с цената на оставката на правителството Брътиану отказва в договора за мир с България да се включат текстове, задължаващи Румъния да зачита правата на българското население, намиращо се на нейна територия. Той отхвърля по принцип и Договора за покровителство на малцинствата под претекст, че прилагането му би нарушило суверенитета на Румъния. Пратеник на новото румънско правителство подписва този договор, но нито то, нито следващите правителства се съобразяват с неговите клаузи. Така българското население в Румъния, наброяващо около един милион души, фактически остава и без онази илюзорна международна правна защита, която дава този договор²⁹.

Съглашенско-румънският окупационен режим има много идентични и сходни черти с режима, който Германия упражнява в контролираната от Германското етапно управление (ГЕУ) зона в Северна Добруджа още от края на 1916 г. Обявеният с Букурещкия мирен договор от 7 май 1918 г. кондоминиум на Северна Добруджа не променя съществено този режим. Най-ранните варианти на идеята за автономия на Добруджа са свързани с борбата за премахване на ГЕУ и на кондоминиума.

За пръв път тази идея възниква по време на преговорите в

Брест—Литовск през 1918 г. В работата на българската делегация тук взема участие и д-р Милан Марков — адвокат, професор в Софийския университет и Военната академия, военен прокурор, редактор на юридическия седмичник в. "Право", излизал от 1911 до 1921 г. Доверено лице на министър-председателя В. Радославов, по това време той е назначен към Генералния щаб на Действащата армия като главен координатор на дейността на правителството, ГЩ и ЦДНС (той е негов съосновател и виден ръководител) по добруджанския въпрос. Има сведения, че по внушения от членове на делегацията на Съветска Русия (свързват се косвено с името на Кр. Раковски, с когото, като добруджанци, д-р Марков се познава още от довоенния период преди екстернирането и на двамата от Румъния) д-р Марков възприема идеята за временно обявяване на Добруджа за автономна област като наложена от обстоятелствата мярка за премахване на ГЕУ. Тази идея е съгласувана с офицери от ГЩ на Действащата армия (вероятно и с главнокомандувачия ген. Жеков), които предвид на изострянето на "вътрешния фронт" между българските и германските войски в Добруджа, се съгласяват да се даде ход на тази инициатива. Изработва се план, според който ЦДНС трябва да се обяви за временно правителство, а намиращата се на Северния фронт III-а българска армия — да се обяви за "добруджанска" армия и да прогони малочислените германски етапни части от областта. От Брест-Литовск д-р Марков телеграфически уведомява членовете на постоянното присъствие на ЦДНС за този план. Те получават телеграма с подобно съдържание и от ГЩ. Планът обаче остава неизпълнен, той като крайните германофили, които играят определяща роля при формирането на правителствената политика, са противници на евентуален разрыв с Германия. "Вероятно германците — пише покъсно д-р Вичев — са подушили тая възможност и чрез давлението върху д-р Радославова наложили отзоваването на М. Маркова."³⁰

След обявяването на кондоминиума ЦДНС прави постъпки пред ген. Жеков и други отговорни фактори за засилване на автономността на вътрешната Добруджанска организация, обаче идеята за автономия на Добруджа става предмет на публично обсъждане едва на Втория добруджански народен събор в Бабадаг (22 и 23 септември 1918 г.). По същото време (20—23 септември) в Кюстенджа се водят преговорите между представители на България, Германия, Австро-Унгария и Турция, завършили с решение за премахване на кондоминиума и предаване на цяла Добруджа на България. Областта влиза официално в нейно владение на 28 септември с. г.

На Втория народен събор присъствуват около 300 делегати включително и представителни групи на мюсюлманското, руско-липованското, румънското, немското и еврейско население. В разис

кванията вземат участие и няколко социалдемократи. В приетата резолюция се подчертава искането за присъединяване на цяла Добруджа към България и отново, както в резолюцията на Първия народен събор от 16—17 декември 1917 г., се декларира, че населението ще се вдигне на въоръжена борба, ако областта бъде анексирана от Румъния. Освен това съборът се обявява против "всячки проекти за създаване от Добруджа на отделна държава". С оглед на бъдещ плебисцит обаче той се провъзгласява за Първо добруджанско областно събрание и избира Изпълнителна комисия (в състава ѝ са включени 22 българи, 3 мюсюлмани, 3 липовани, 2 немци и един евреин), която заедно с ЦДНС да действа в духа на взетите решения³¹: Очевидно е, че на този събор идеята за автономия става предмет на открита дискусия, но вече автономията се разглежда не като средство за премахване на германските аспирации и кондоминиума, а като една предвидливост с оглед на следвоенни неблагоприятни обстоятелства.

Както се вижда, възникването на идеята за автономия на Добруджа стои в пряка връзка с недоволството от недалновидната политика на управляващите среди в България и с нарастващото недоверие в техните възможности за справедливо и трайно разрешаване на добруджанския въпрос. Естествено е поради това да се усвои и пропагандира принципът за свободно самоопределяне на народите, още повече че населението на областта с радост и надежда за просперитет, не само декларативно на съборите, но и фактически се самоопределя чрез активното си включване в стопанския, политическия и духовния живот на България. Следователно възникването на идеята за автономия на Добруджа има политико-конюнктурни причини и цели; такива са и схващанията на нейните по-видни пропагандатори, дейци на ЦДНС и ВУК. Към есента на 1918 г., когато в движението се включват и някои социалдемократи, се появява ново тълкуване на тази идея. Като изхождат от пропагандирания от БРСДП (т. с.) лозунг за създаване на балканска федеративна демократическа република, те се обявяват за обособяване на Добруджа в отделна република, влизаща в състава на проектираната федерация. Тези възгледи са пропагандирани и на Втория народен събор, но са отхвърлени решително.

Така в навечерието на втората национална катастрофа в добруджанското националноосвободително движение са оформени три концепции: а) за незабавно присъединяване на цяла Добруджа към България; б) ако обстоятелствата наложат, обявяване на областта временно за автономна и присъединяването ѝ впоследствие към България; в) за създаване от Добруджа на отделна държава, влизаща в състава на бъдещата Балканска федеративна демократическа република.

лика. Първите две концепции визират една и съща стратегическа цел, докато третата концепция е най-ранният вариант на пролетарски подход за уреждане на добруджанския въпрос.

Първите прояви, които показват търсене на нов подход, съобразен със следвоенните условия, са свързани с установяването на съглашенско-румънската окупация. На 27 ноември 1918 г. по повод нареждането за евакуация на българската администрация и от Южна Добруджа, ЦДНС уведомява министър-председателя Ал. Малинов, че има готовност да поеме управлението на Добруджа, но тази идея е отхвърлена като неизпълнима³². Малко по-късно, на 12 декември, за да се прекрати прехвърлянето отсам Дунав на румънски военно жандармерийски части и цивилно население, ЦДНС и ВУК се обръщат с молба към английските представители от съглашенската мисия в София за поставяне на областта под "формален протекторат на Англия"³³. Търсенето на нейното покровителство се основава на уверения, правени по това време от различни отговорни английски служители и политически лица, че е възможно Южна Добруджа да бъде оставена на България, като не се допусне тероризиране на добруджанското население³⁴.

Предприемането на тези стъпки, от една страна, а от друга — отношението на ЦДНС, а и на ВУК, към възникналото съпротивително движение на населението в Добруджа свидетелствуват за настъпилата паника и дезорганизация сред ръководните среди на националноосвободителното движение. Осъзнавайки, че съществуването на два ръководни центъра не способства за разрастване на движението, д-р Вичев взема инициативата за обединяване на всички негови сили. През декември 1918 г. — март 1919 г. се провеждат заседания и специални срещи за обсъждане на тези въпроси, но не се стига до единомислие³⁵. Групата на д-р Вичев, която постепенно заема доминиращи позиции във ВУК (на 3 март 1919 г. той е избран за негов председател), настоява за разпускане на ЦДНС. Членовете на съвета обаче не се съгласяват: мотивът е, че ЦДНС има по-друго предназначение от ВУК, още повече че населението възлагало всичките си надежди на ръководената от него организация.

В началото на март на свое заседание, при несъгласие на част от членовете му, ЦДНС се ориентира към ново становище — допуска като възможен вариант за уреждане на добруджанския въпрос да се иска изселване на севернодобруджанските българи в Южна Добруджа и нейното присъединяване към България. Това решение става известно на ВУК. В заседанието му от 9 март, на което присъствуват недоволните от решението на ЦДНС негови членове и други представители на емиграцията, то е отхвърлено. Същия ден се провежда и общо събрание на емиграцията в присъствието на специално изви-

кани преди това представители на населението от Силистренска, Тутраканска, Добричка, Балчишка околия. Тук от името на ВУК д-р Вичев развива схващането, че Добруджа е единна и неделима, че комитетът е против нейното обезбългаряване и се бори за завръщане на всички бежанци по родните им места. Приема се резолюция, която е изпратена до всички представители на великите сили в София. В нея се настоява населението на Добруджа само да си избере администрацията, учителите и свещениците. Подхвърля се и заплахата, че то, поставено фактически извън закона, ще се принуди да вземе оръжие, а да защити потъпканите си права и свободи³⁶.

На 29 март 1919 г. ВУК обсъжда проектомемоара на българското правителство до Парижката мирна конференция и констатира, че добруджанският въпрос не е представен убедително. Иска коригирането на мемоара и настоява да се пледира за включване на този въпрос в дневния ред на конференцията, на която да се допусне и отделна добруджанска делегация³⁷. В устната и печатната пропаганда, подхваната след това, се критикува недостатъчната активност на правителството. Това способствува за по-нататъшното отслабване на влиянието на официалните български фактори върху движението.

В началото на април става споменатата афера "граф Порчия". Тя подбива силно авторитета на ЦДНС и компрометира един от най-дейните му членове, неговия председател И. Огнянов, който на 16 май напуска този пост³⁸. В отговор на обвиненията за подготвяне в Добруджа насилия, бунтове и болшевишка революция, идващи все по-често от страна на различни румънски и съглашенски фактори, ЦДНС публикува специално съобщение. В него се декларира, че организацията на добруджанци е строго легална и че ЦДНС не само осъжда революционните методи на борба, но е и против всякакви опити да се предизвикват размирици. Осъжда се поведението на румънските фактори, което създава предпоставки за вълнения. Настоява се за безпристрастна анкета на положението в Добруджа, като се разчита на "справедливостта" на великите сили от Съглашението³⁹. Така докато ВУК, подобно на ЦДНС през 1918 г., допуска въоръжени форми на борба, сега ЦДНС заема отрицателно отношение към тях, като същевременно се изказва рязко и против болшевизма.

Към началото на май 1919 г. ВУК отново поема инициативата на обединяване на всички фактори на движението под своя егида. В заседанието си от 11 май той взема решение да се насрочи обща конференция, на която освен представители на местните емигрантски дружества да присъствуват и членовете на ЦДНС. ЦДНС обаче допуска участие в конференцията само на своя представител в София, който има право на мнение, но не трябва да ангажира ЦДНС с взетите решения.

Конференцията се провежда на 23, 24 и 25 май 1919 г. в София. Приети са две резолюции. В първата са изложени максималните искания на добруджанци. Тя е публикувана и поднесена на българското правителство и на съгласенските представители. "Добруджа е единна и неразделна и добруджанци решително се противопоставят на всякакво изкуствено деление на добруджанското тяло. Добруджанското население високо заявява, че не може да служи като разменна монета в политиката на империалистическите домогвания на която и да е държава". По-нататък в тази резолюция се настоява за присъединяване на Добруджа към България. Във втората резолюция са изложени минималните искания, тя е тайна и запазена "като крайно искане, което трябваше да предявяваме в последния момент" — пише по-късно д-р Вичев. В тази резолюция се иска създаване от Добруджа на автономна област⁴⁰.

Тридневните дискусии на конференцията са по два основни въпроса: за автономията на Добруджа и за нейната неделимост. В отчета си пред Великия добруджански народен събор д-р Вичев изрично отбелязва: "Тук на конференцията именно надълго и обстоятелствено се обсъди идеята за автономия на Добруджа (б. м, П. Т.), която напълно се усвои (б. м, П. Т.) и легна в основата на бъдещата ни директива, като програма, в която по-късно строго се придържахме"⁴¹.

"Усвояването" на идеята за автономия на Добруджа е дело преди всички на групата на д-р Вичев. Това става в остри разногласия с част от делегатите и с някои членове на ВУК, тъй като в тази идея, от една страна, се влага различно съдържание, а от друга — или въобще се отхвърля, или се свързва с разпокъсване на областта. Застъпени са четири концепции, широко обсъждани от цялата емиграция: 1) на групата на д-р Вичев — неделимост на Добруджа и устройването ѝ в автономна област с демократично управление като временна държавна формация, създавана, за да се предотврати анексията на областта от Румъния; 2) на комунистите — комунистическо-федералистско тълкуване на автономията, искана за цяла Добруджа (по-нататък се спираме специално на тези възгледи); 3) на група буржоазни дейци с по-дясна политическа ориентация — против автономията и разпокъсването на Добруджа, за присъединяването ѝ към България; 4) на мнозинството от членовете на ЦДНС и на негови съмишленици — за присъединяване на Добруджа към България или присъединяване на южната ѝ част и автономия на северната ѝ част.

Отчасти променено, становището си ЦДНС излага по-подробно в резолюция, приета на организирано от него специално разширено заседание, което се провежда на 30 май 1919 г. във Варна. Докато на организираната от ВУК конференция присъствуват само българи, предимно южнодобруджанци, на това заседание присъствуват пре-

димно севернодобруджанци (18 души специално повикани от Тулчански и Кюстенджански окръг и 31 души емигранти, от които 7 мюсюлмани, 6 немци, 6 евреи, 3 румънци). В приетата резолюция се напомня многократно изразеното желание на добруджанци за присъединяване на областта към България и протестите им "против всяко решение, което би оставило отново каквото и да е част от Добруджа под владичеството на Румъния". Предвид на актуалните в момента планове за евентуална подялба на Добруджа между България и Румъния в резолюцията се отстоява схващането, че "въпросът за бъдещата политическа съдба на Северна Добруджа, съгласно желанието на нейното население, може да бъде разрешен справедливо и задоволително по два начина: или като се присъедини тая провинция към България, или като се създаде от нея и Дунавската делта автономна държава под протектората на Лигата на народите". В този случай стопанските интереси на Румъния, въз основа на които тя претендира за областта, да бъдат запазени, "като се обявят градовете Кюстенджа и Сулина за свободни градове и се интернационализира цялото долно течение на Дунав с всичките му ръкави"⁴².

Известен за резолюцията, ВУК настоява категорично тя да не се връчва на български и чужди политически фактори и да не се публикува, но ЦДНС не се съобразява с неговото становище⁴³. Това дава нов тласък на взаимните им борби.

Въпросът за евентуалната подялба на Добруджа излиза на преден план във връзка с предприятията от съглашенските сили тактически ход за подsigуряване тила на Румъния при изпълнението на нейната контрареволуционна мисия в Унгария. Направените от някои отговорни представители на Съглашението внушения пред българското правителство за преки преговори с Румъния относно бъдещето на Добруджа и новото лансиране на възможността Южна Добруджа или поне час от нея да бъде оставена на Българи, подхранват определени илюзии не само у правителството — министър-председателят Теодоров декларира пред делегация добруджанци, че ще иска Южна Добруджа с ректификация на границата до линията на с. Кубанин⁴⁴. Те вдъхват надежди и у много добруджанци, чийто изразител става предимно ЦДНС.

Докато румънското правителство не дава никакви признаци, че знае за тези планове и има намерение да ги обсъжда, дирижирани от него сили провеждат разгърнатата антибългарска кампания. Важен момент от нея е проведеният в Кюстенджа на 29 май 1919 г. "турски" събор, който завършва с обръщение до Парижката мирна конференция за анексиране на Добруджа от Румъния⁴⁵.

При това положение по настояване на д-р Вичев, който започва да се отнася с подозрение към посочените инициативи на отделни

съгласенски фактори, в заседанието си от 29 юни ВУК решава да се свика през юли общ добруджански събор в Разград.

Решението за свикване на добруджански събор предизвиква "голяма буря и негодувание" от страна на съгласненските представители в София и румънското правителство, от някои официални български фактори, а също и от повечето от членовете на ЦДНС и техните привърженици. ВУК провежда широка пропаганда, като негови представители се срещат няколко пъти с български и съгласненски отговорни представители. На 9 юни се провежда среща с министър-председателя Теодоров. Той дава съгласие за провеждане на събора, но иска с резолюцията, която ще се приеме на него, "главно да се утвърди вярата в нашата справедлива кауза" и да се внесе успокоение сред населението. На другия ден е взето и съгласието на ген. Кре-тиен⁴⁶.

Разградският събор се провежда на 12 и 13 юли 1919 г. На него присъствуват 207 делегати от почти всички емигрантски дружества, членове на ВУК, представители от Добруджа, някои членове на ЦДНС и час от делегатите на Втория народен събор. Останалата част от делегатите на Втория народен събор, повечето от членовете на ЦДНС и други техни съмишленици, макар и поканени, се опитват да бойкотират събора, но това не им се удава. Ето защо на него се събират предимно представители на оформящата се около групата на д-р Вичев "левица". Поради това възгледите на тази група за стратегията и тактиката на движението не срещат сериозна съпротива. Заедно с неизбежните критики и разобличения на режима в Добруджа, с искане да се разреши завръщане на бежанците и др. съборът: "1. Подчертава, че Добруджа е една — единна и неделима; 2. Отхвърля всички замисли от където и да идат те, насочени против неделимостта на Добруджа; 3. Противопоставя се на всички търговски комбинации за сметка на добруджанското население и на неговото единство и настоява за автономия на цяла Добруджа". По време на разискванията и в заключителната реч на д-р Вичев се декларира увереността на добруджанци не само в правотата, но и в "тържеството на тяхната кауза" на Парижката мирна конференция. Това се прави, макар и в духа на внушенията на Теодоров, не толкова като израз на съгласие с неговите позиции, колкото за да се подчертае, че съборът "демонстративно отхвърля всички ония интриги, клевети и подозрения" за подготвяне на "някакви движения и безредия" в Добруджа. Явно е, че и групата на д-р Вичев е повлияна в известна степен от надеждите, които се гласуват все още на "миротворците" в Париж. Съборът избира ново ръководство на Добруджанската организация — Висш добруджански съвет (ВДС) от 36 души и негов изпълнителен орган, наречен Върховен добруджански комитет (ВДК) с

председател д-р Вичев. ВДС се обявяват за единствен законен ръководен орган на движението⁴⁷.

След Разградския събор отношенията между ВДК и ЦДНС се изострят още повече. ВДК засилва пропагандата на идеята за автономия на цяла Добруджа. На 5 август той решава да издава свой печатен орган в. "Автономна Добруджа", но съответните държавни органи не разрешават издание с такова наименование. На заседанието на ВДК от същия ден се решава емиграцията да не участва в насрочените парламентарни избори⁴⁸. На 11 август излиза първият брой на в. "Добруджански глас". От този момент в. "Добруджа" остава орган само на ЦДНС. В програмната статия на "Добруджански глас" се обосновава искането за автономия на Добруджа. Тук е публикувана и статията на д-р Вичев "Добруджа за добруджанци".

Този лозунг е издигнат за пръв път от д-р Вичев на Разградския събор, визира автономията на Добруджа и цели сплотяване на "левицата", поради което е формулиран, както ще видим по-нататък, на компромисна основа. Съдържанието, което д-р Вичев влага в него по това време, може да се установи от една негова паметна бележка за срещата му на 16 август 1919 г. с Уилсон, управляващ легацията на САЩ в София, с когото имат няколко срещи. Уилсон съобщава на д-р Вичев, че добруджанският въпрос няма да се обсъжда на Парижката мирна конференция и че съдбата на Северна Добруджа е напълно предрешена — тя ще се даде на Румъния по съображения от стопански характер. "Но как така, отговорих аз, нали ще се зачита волята на самото население — основата в програмата на американския президент Уилсон. Защо да не се намери друго решение, да се съгласуват етническият с икономическият принцип. Така напр. ние искаме автономна Добруджа, за да не се смята, че България ще стане много голяма и да застрашава своите съседи и после да бъде (автономна Добруджа — б. м., П. Т.) поставена под протектората на Америка или Англия, като се гарантира на Румъния изход на морето. За целта да се неутрализира една зона по цялото протежение на [линията] Черна вода — Кюстенджа". Отговорът е повторна декларация, че Парижката мирна конференция няма да се занимава с добруджанския въпрос и че САЩ няма да поемат никакъв мандат на Балканите и Близкия изток, освен над Армения, но че и това не било сигурно. "Напразни ще бъдат всичките ви усилия" — заключава Уилсон⁴⁹.

От приведените цитат се вижда, че в тълкуването на идеята за автономия на Добруджа няма принципна разлика в схващанията на групата на д-р Вичев и на привържениците на ЦДНС. В дадения момент обаче от политическа гледна точка като тактика различията между тях са много съществени. ЦДНС преценява, че подходът, прилаган от д-р Вичев, поставя под съмнение възможността да се върне поне

Южна Добруджа на България. Ето защо на 25 август ЦДНС оторизира двама свои представители да посетят министрите и други отговорни фактори в София, да сондират мнението им по идеята за автономия на цяла Добруджа и ако не я одобряват, да вземат мерки срещу нейните пропагандатори⁵⁰. На 13 септември ЦДНС изпраща до всички емигрантски дружества поверително окръжно, което цели да опровергае отправки към него обвинения. В окръжното е застъпена тезата, че вътрешната ("народната") организация начело с ЦДНС и емигрантската Добруджанска организация имат "ясно определени задачи", "съобразно различните условия, при които са поставени да работят". Емигрантската организация трябва да "има свой поверителен дълг да подкрепя организираното добруджанско население (в Добруджа — б. м., П. Т.) в неговите усилия, стремежи и борби". Тази правилна постановка за спомагателната роля на емиграцията за съжаление в момента не може да се приложи, тъй като, както ще се посочи по-нататък, вътрешната Добруджанска организация е напълно разстроена. Следва кратък отчет за досегашната дейност на ЦДНС, след което се посочва, че д-р Вичев, Др. Пачев и съмишленниците им извършват пакостна дейност. "В редовете на двете организации се създаде смут, ежби и недоверие. В дружествата и народните комитети вече се играе пакостната някогашна македонска игра на "върховисти" и "централисти", на "вътрешни" и "външни", което вреди на добруджанската кауза". ЦДНС "иска свикването на трети редовен добруджански народен събор" (той не признава законността на "водевилния" Разградски събор), а дотогава трябва да се отстояват с всички сили програмните искания, приети на съборите в Бабадаг⁵¹.

На 19 септември 1919 г. е връчен проектодоговорът за мир с България. На 26 септември ВДК публикува специална декларация, с която изразява покрусата на добруджанци, предлага настойчиво провеждане на плебисцит и заявява: "Ако въпреки очакването това не стане, В. Д. Комитет счита, че е изпльнил до края своя дълг и ще постави бъдещата съдба на мира в Добруджа в ръцете на самото население". На заседание на ВДС, проведено на 23 и 24 септември, се приема нова декларация. В нея се посочва, че "мирът на Балканите може да се гарантира само от справедливото решение на редица национални въпроси...", един от които е и добруджанският въпрос. Настоява се пак за плебисцит и за създаване на "единна и неделима автономна Добруджа (к. м. — П. Т.) под закрилата на силите покровителки"⁵². На това заседание на ВДС са поканени да присъствуват и членовете на ЦДНС, но те отказват. Нещо повече, ЦДНС смята, че посочените декларации са подстрекателство за размирици. На 30 септември той изпраща телеграма с подобно съдържание до в. "Мир",

публикувана в броя от 7 октомври. На 8 октомври в "Добруджа" помещава съобщение на ЦДНС, който "най-остро осъжда и порицава всеки опит за бунтове и размирици в Добруджа", той като "добруджанското население е чуждо на мисълта чрез въстание да се бори за своята потъпкана свобода". По-нататък се заявява: "Уповани на великите хуманитарни принципи, прокламирани през тази война от Съглашението, добруджанци ще се борят напълно с легални средства да се приложат тези принципи от Конференцията на мира при определяне бъдещата съдба на тяхната родина"⁵³.

Няколко дни по-късно ВДК излиза с опровержение, декларирайки, че действа "строго легално" и че автономията е искане на всички добруджанци. "Пред невъзможността щото Добруджа, дори и южната ѝ част, да бъде присъединена към България — заявява ВДК — добруджанци предпочитат автономията пред румънското робство, което ги очаква, и те ще се борят за тази автономия." Отправят се остри нападки срещу "триото" от ЦДНС — от 16 негови членове, избрани на Втория народен събор в Бабадаг, били останали само трима, другите си подали оставката и част от последните били сега членове на ВДС и ВДК. Това ръководство "не се справи с нуждите на момента и не представлява от себе си освен неотговорни лица", които извършват "провокаторски действия"⁵⁴. От този момент нататък в "Добруджански глас" започва да публикува редовно материали, насочени открито против ЦДНС. Едновременно с това започва отпечатване и на материали, разобличаващи съглашенските империалисти-лъжемиротворци, а свободата на Добруджа се свързва с "мощния ропот на народните маси", на "обезправените и потиснатите", които чертаят "контурите на новия живот" (изразите са заети предимно от статии на д-р Вичев).

С всеки изминат ден става все по-ясно, че няма никакви възможности да се остави на България дори някаква част от Южна Добруджа. С това въпросът за разделянето на Добруджа губи актуалност, а това обективно съдейства за укрепване позициите на ВДК. Сега ЦДНС поема инициатива за обединение и за свикване на нов събор. ВДК се съгласява да се свика велик добруджански събор. В заседанието си от 15 октомври ВДК изработва платформата на обединението, като до свикването на събора ВДК и ЦДНС продължат дейността си, без да влизат в публични спорове по различията от принципен характер. Представителите на ЦДНС се принуждават да отстъпят от предвидените първоначално позиции, докато ВДК предявява своите искания в "ултимативна форма"⁵⁵. Пропада и опит да се създаде временен Изпълнителен комитет, който да представява ВДК и ЦДНС до събора. На 28 октомври ВДК и ЦДНС разпрачат окръжни, с ко-

ито уведомяват дружествата, че на 21 ноември се насрочва Велик добруджански събор.

До откриването на събора в печатните органи на ВДК и ЦДНС са поместени много материали, посветени на неговите цели и задачи. Основната идея, която се прокарва и в броя на "Добруджански глас", издаден в деня на събора, е, че новите условия изискват да се издигнат "по-други лозунги, лозунги на новото време". На следващия ден излиза и последният брой на в. "Добруджа". В уводната му статия, написана предния ден от Матей Бончев (през пролетта на с. г. като член на ВДК той се изказва за разтурване на ЦДНС, но след това минава на негова страна и става редактор на вестника), са критикувани Др. Пачев и д-р Вичев, защото още с Разградския събор, който "нанесе повече пакости", оформят "атентата" против ЦДНС. Те забравят, обвинява ги М. Бончев не без основание, "че ако добруджанският въпрос престане да бъде български въпрос, движението ще изгуби смисъл и значение". Очевидно авторът визира лозунгите "Добруджа за добруджанци" и "Единна, свободна и независима Добруджа", които намират място на страниците на в. "Добруджански глас".

Формирането на автономистката стратегия и тактика и нейното окончателно утвърждаване на Великия добруджански събор стои в тясна връзка със засилването на борбите след края на Първата световна война. Тук ще се спрем накратко главно на ролята на различните фактори на комунистическото движение в развитието на революционния процес в Добруджа от интересувания ни аспект — като предпоставка и фактор за създаване на нелегална националноосвободителна автономистка организация.

В годините на войната добруджанските социалдемократи не водят организационен живот поради мобилизирането им било в българската, било в румънската армия. Като военнослужащи те участвуват в борбите на войнишките маси и възприемат някои идеи на болшевиизма.

Възобновяването на организационния живот на тесните социалисти в Южна Добруджа и на членовете на РСДП (през ноември 1918 г. тя е преименувана в Румънска социалистическа партия) в Северна Добруджа става в края на 1918 — началото на 1919 г. Организациите от Тулчански и Кюстенджански окръг съставляват отделни секции към РСРП, а от Силистренско и Добричко първоначално образуват две окръжни организации. След съответни преговори към края на февруари те се присъединяват към РСРП обединени организационно в обща секция "Кадрилатер" (Южна Добруджа). В нея членуват само българи.

Както дотогава, така и след присъединяването им към РСР, южнодобруджанските организации продължават да поддържат много тесни връзки с ЦК на БРСДП (т. с.) — БКП (т. с.) (по-нататък ще именуваме БКП), а и с партийните ръководства в Русе и Варна. Това им позволява да вървят в крак с болшевиизацията на БКП. Докато този процес в БКП протича без вътрешни сътресения, в РСР той се натъква на сериозни трудности. В нея се оформят три крила. "Левицата" е за преустройство на РСР в комунистическа партия и за присъединяване към Коминтерна. "Десноопортюнистическото" крило, подпомагано по главните въпроси от центрлистите, саботира болшевиизацията на партията. Така през май 1919 г. се стига до ревизиране на приетата през декември 1918 г. "Декларация на принципите" — в нея заляга идеята за диктатура на пролетариата, която сега фактически се отхвърля.

Вътрешната слабост на РСР не ѝ позволява да заема единна позиция по основни въпроси от развитието на борбите на румънския пролетариат, по наболелите проблеми на аграрно-селското движение и по националния въпрос. По времето когато селячеството води упорити борби за ликвидиране на мошиерското земевладение и за снабдяване със своя земя (тези борби стават едни от главните фактори за провеждането на аграрната реформа от 1921 г.) сред РСР се разпространяват твърде противоречиви схващания. Дори "левицата" не успява да се ориентира в същността на аграрния проблем и най-често пропагандира различни варианти на искане за национализация на земята. Тази постановка заляга и в първата аграрна програма на РКП⁵⁶.

Противоречиви становища са заети и по националния въпрос. Радостта от постигнатото национално обединение на румънския народ подхранва и някои националистически увлечения, които не държат сметка за включването във Велика Румъния на чужди области, населени компактно с инородно население. Така през февруари 1919 г., като одобрява националното обединение, РСР "отминава с мълчаливи факта по окупацията на Бесарабия и някои други територии"⁵⁷, една от които е и Добруджа. В проектопрограмата по националния въпрос, която трябвало да се приеме на Учредителния конгрес на РКП (май 1921 г.), не се споменава нищо за правото на населението от националнопотиснатите области на самоопределение до отделение от Румъния. За сметка на това е отделено много място на разсъждения за отношението на партията към организациите на националните малцинства. Всъщност взето е отношение към онези от тях, които в рамките на международните договори действуват за защита на културните права на угнетените малцинства. Допуска се участието на комунистите в тези организации, обаче с оглед на борбата за културна автономия, от една страна, а от друга — за да не се позволи

тези организации да станат обединителни средища на всички слоеве на малцинствата при ръководната роля на тяхната буржоазия⁵⁸.

Всички членове на РСП от Южна Добруджа и значителна част от партийните членове в Северна Добруджа, сред които има и доста българи, се приобщават към "левицата" и играят важна роля през всичките етапи на борбата за създаване на РКП. Тяхната дейност е зорко следена и често забранявана. Тя протича в тясна връзка с БКП не само с оглед на развитието на работническото и комунистическото движение в Добруджа. Налице са още няколко важни мотива.

Първият мотив се определя от отговорните интернационални задачи, които БКП посма във връзка с борбата за създаване на партии от болшевишки тип в останалите балкански страни. Развивайки значителна дейност в подкрепа на "левицата" на РСП, тя използва добруджанските комунисти не само като необходима трансмисия, но и като надежден активен вътрешен елемент в борбите на "левицата" за създаване на РКП.

Вторият мотив е във връзка с провеждания от края на 1918 г. до есента на 1920 г. курс на непосредствена подготовка за пролетарска революция в България. Съгласно тогавашните схващания, тя трябва задължително да се "комбинира" с пролетарските революции преди всичко в другите балкански страни (от януари 1920 г. със създаването на Балканската комунистическа федерация ще се визират страните от балкано-дунавския район).

Този курс за общобалканска революция е в пряка връзка с борбата срещу интервенцията в Съветска Русия и с широко приетото в коминтерновските ръководни среди разбиране за общеевропейска (всесветска)⁵⁹ пролетарска революция, която може да започне всеки момент.

Ориентацията на БКП за провеждане на общобалканска революция изисква да се определят бъдещата форма на държавна власт (тя се взема от съществуващия образец — съветска власт) и бъдещите междудържавни отношения в този регион, което означава да се вземе отношение и по националния въпрос на Балканите. БКП изоставя дотогавашния си лозунг за балканска демократическа федеративна република (от ноември 1918 г. — и като етап към пролетарска революция) и през януари 1919 г. започва да пропагандира лозунга за създаване на балканска федеративна съветска социалистическа република (БФСР). Той е потвърден от Първия конгрес на БКП с изрично уточняване, че тази федерация "ще включва в себе си и съветските републики на Македония, Добруджа и др."⁶⁰

Като се основава на идеята за свободно самоопределяне на народите и за мир без анексии, партийната постановка по националния въпрос по това време се изразява в схващането, че той може да се

разрешава справедливо и трайно чрез създаване на БФСР. Това ще рече, че разрешаването на националния въпрос се поставя в пълна зависимост от победата на пролетарската революция и като последица от нея. Освен това се предрешава и въпросът за териториалната принадлежност на "Македония, Добруджа и др." — фактически тяхното население се лишава от право на самоопределение и евентуално обединение с България, а се препоръчва неговото самостоятелно държавно съществуване.

Тези неправилни постановки сковават дейността на БКП в националноосвободителните движения. На този етап се взема решение за изграждане към местните организации на самостоятелни партийни групи от бежанците комунисти. Към ЦК на БКП се създава Централна комисия на емигрантските комунистически групи (ЦЕК). На ЦЕК и на групите се възлага задачата да издигат класовото съзнание на бежанците и да ги привличат в редовете на БКП, да улесняват партията при осъществяване на "по-близки идейни отношения с комунистическото движение в Македония, Тракия и Добруджа", както и нейното сближаване с "балканските комунистически партии"⁶¹.

Независимо от това че ръководството на БКП подценява значението на националния въпрос и има nihilистично отношение към съществуващите националноосвободителни организации по принцип, в ежедневната си практическа дейност местните партийни организации, особено от районите, прилежащи към националнопотиснатите български области, им отделят все по-голямо внимание. Това става не само под влияние на емигрантските комунистически групи, а и във връзка с директивата за подготовка на общобалканска революция. Тъкмо поради това по места се извършва засилена пропагандна и организационна дейност и в националноосвободителните организации: от една страна — по линия на ЦЕК, а от друга — чрез емигрантските комунисти, мнозинството от които членуват в тях.

Третият мотив, който ориентира БКП към активна нелегална дейност сред добруджанци, се свързва с ролята, която се определя на Добруджа при организирането и поддържането на редовни връзки със съветското партийно и държавно ръководство и Коминтерна. Географското положение на Добруджа позволява на ЦК на БКП да организира свой нелегален канал през нея още през ноември 1918 г. На добруджанци се възлагат важни задачи и при поддържането на нелегалните канали по море. Не без значение са и усилията за революционизиране на съглашенските окупационни войски като важно условие за победата на проектираната революция и начин за оказване на помощ в защита на Съветска Русия⁶².

За засилване на революционните борби изобщо и в частност на

Балканите значителна роля имат несъмнено Съветска Русия и Коминтернът.

Победоносният поход на Червената армия срещу Деникин през пролетта на 1919 г. и героичните борби на народните маси в Молдавия (особено в Бесарабия⁶³) срещу румънските и съглашенските окупатори и белогвардейските войски пренасят огъня на революцията в непосредствена близост до Балканите. Във връзка и с бурните революционни борби на пролетариата от централноевропейските страни идеята за общобалканска революция придобива все по-актуално значение. Важна роля в плановете за нейното започване се определя на Добруджа. Чрез въоръжено въстание в нея, което да се съгласува с въстаническите борби в Бесарабия и с похода на Червената армия, се проектира тя да се превърна в коридор и свързващо звено при избухването на общобалканска революция.

Проектът за организиране на въстание в Добруджа, в която обективно съществува революционна ситуация, заема значително място в дейността на Централното бюро на българските комунистически групи (ЦБ на БКГ) при ЦК на РКП (б). ЦБ на БКГ е учредено на 16—18 януари 1919 г. в Москва в присъствието на Кр. Раковски, който произнася неколкочасова директивна реч⁶⁴. След кратко пребиваване в Киев, на 20 април ЦБ на БКГ се установява в Одеса. То поддържа тесни връзки със Совнаркома на УССР, с Южнославянската група при Централната федерация на чуждестранните комунистически групи при ЦК на РКП (б) и с българския отдел при Народния комисариат по националните въпроси. В Одеса се създават още: местна българска емигрантска комунистическа група, Български съвет на работническите и войнишки депутати, Революционен комитет "Добруджа" (Добруджански революционен комитет — ДРК), Добруджански отряд (полк). Започва издаването и на в. "Комуна" (бр. 1 от 1 май), който излиза на български език. В него е отделено много място за пропаганда на идеята за поход през Бесарабия и Добруджа към България и за въстание в Добруджа. След заемането на Одеса от Деникиновите войски през август 1919 г. ДРК остава тук да действа нелегално. Трябва да се посочи, че ЦК на БКП е в течение на дейността на възникналите през октомври 1918 г. български емигрантски групи и на ЦБ на БКГ, чрез които се извършва значителна работа по поддържането на нелегалните канали. Главната задача на формирания в края на април или най-късно в началото на май 1919 г. Одески ДРК е организиране на въстание в Добруджа. Ясно е, че той ще се стреми да установи преки връзки с комунистите от Добруджа.

Наличната документация свидетелства за съществуването на още един добруджански революционен комитет, изпълняващ ролята на централен комитет. Той се именува "Добруджански вътрешен цен-

трален революционен комитет" (ДВЦРК), "Добруджански централен вътрешен революционен комитет" или "Вътрешен добруджански революционен комитет".

В съществуващата литература и в спомените на някои дейци са изказани различни мнения относно времето, когато е създаден ДВЦРК, за връзките му с одеския ДРК и с ЦК на БКП, а също и за неговия характер⁶⁵. Тук ще изложим само нашата теза, без да навлизаме в доказателствената ѝ материя.

През втората половина на февруари 1919 г., т. е. по времето, когато в района на Тулча са дислоцирани значителни части от Деникиновата армия, във Варна е формиран Добруджански революционен комитет. Това става вероятно по указание и във връзка с дейността на ЦБ на БКГ, а също със знанието и съдействието на ЦК на БКП (има сведения, че на учредителната сбирка присъства и Г. Димитров, който изнася реферат по националния въпрос). Учредителите на комитета са комунисти — добруджанци, и някои представители на БКП от Варна. Комитетът установява връзка с разузнавателни групи на Червената армия най-късно към началото на април, когато тя настъпва в посока Одеса — Днестър и се подготвя да освободи и Бесарабия. Голяма дейност в това отношение развива Бесарабският съветски полк, съставен предимно от българи, командувани от Райнов. След формирането на Одеския ДРК се установява връзка и с него, като варненският комитет започва да играе роля на вътрешен централен комитет и вероятно от това време се именува ДВЦРК. Установено е, че на 11 юли ЦБ на БКГ командирова от Одеса в Добруджа, Варна и Бургас "нова група български интернационалисти", снабдени с "болшевишки вестници, позиви и прокламации". "След два дни" са "отправени за Добруджа още две делегации". През август във Варна пристигат Стоян Джоров (председател на ЦБ на БКГ и на Одеския ДРК) и К. Кисанов. Те се срещат с дейци на БКП и на ДВЦРК. През есента тук идва отново Ст. Джоров и т. н.⁶⁶

ДВЦРК подпомага обслужването на нелегалните партийни канали и изгражда първоначалното ядро на известната Варненска революционна интернационална база. С оглед на това, но главно във връзка с дейността си в Добруджа, ДВЦРК изгражда своя организационна мрежа от местни поделения, наричани "добруджански местни революционни комитети" и "нелегални тройки". Установено е, че за кратко време такива поделения на ДВЦРК са създадени в Балчик, Каварна, Добрич, Силистра, Тутракан, Русе, Шумен и др. градове. Образувани са също и 39 селски комитети, свързани със съответните градски комитети. Мрежа от комитети се създава и в Северна Добруджа.

Всички открити досега печатни материали, издадени от името на ДВЦРК, са отпечатани в Одеса. Пропагандираните в тях идеи могат да се сведат до следното:

— Добруджа е разорена и хвърлена в лапите на жестоки тирани.
 — "... всички мирови проблеми, както и добруджанският въпрос се разрешават не от империалистите в Париж, а от всесветска социална революция. Само пролетарската революция ще донесе политическо и икономическо освобождение на всички народи, следователно и на вас, добруджанци".

— "...целокупния добруджански работен народ" (това наименование се среща за първи път) се състои от българи, румънци, турци, руси, немци и др.

— Правителствата на Румъния ("развратната олигархия и шепата мушери в Букурещ") и на България ("продажните политикани от София") "всякога са гледали на вашата родна земя като на плячка, предназначена за подялба" (косвено се отрича принадлежността на Добруджа към България).

— "Всемирната революция достигна до нашите граници. Червените полкове на свободата настъпват. Стройте съвети, бийте в тила, организирайте бойни дружини без разлика на народност и вяра... Да подадем братската си ръка на червените другари зад Дунава"; "...образувайте навсякъде революционни комитети, въоръжавайте се..."

— По-важни лозунги: "Добруджанска съветска социалистическа република в нейните сегашни граници" (т. е. за цяла Добруджа), "Братство и равенство между всички народности" в Добруджа; национализация на фабриките и чокойските стопанства; национализация и на земята, която да се даде на трудовото селячество; справедливо разпределение на всички материални блага между трудещите се; безплатно и задължително образование и широк достъп до всички духовни ценности; "Братски съюз с всички Съветски социалистически републики"; "Да живее Балканската федеративна съветска социалистическа република"; "Да живее Всемирната федеративна съветска социалистическа република"⁶⁷.

Общият извод е, че наред с изпълнението на важни интернационални задачи и във връзка с това ДВЦРК формира добруджанска националноосвободителна комунистическо-федералистка организация. Тя възниква през пролетта на 1919 г. и съществува докъм края на 1920 — началото на 1921 г., но и след това отделни нейни местни подразделения продължават дейността си. Съгласувано с БКП, РКП (б), КИ и някои органи на РСФСР и УССР, а навярно и с бесарабските комунисти, тя извършва значителна дейност за подготовка на въстание в Добруджа. Тук основно място в нейния организационен апарат заема нелегалният състав на местните комунистически организации. За дейността ѝ вероятно са осведомени някои от водачите на "левата" в РСР.

2. ФОРМИРАНЕ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА И ПРИОБЩАВАНЕТО ѝ КЪМ АВТОНОМИСТКАТА СТРАТЕГИЯ И ТАКТИКА

След евакуацията си във Варна през ноември 1918 г. ЦДНС участва активно в борбите на емиграцията като постепенно губи ръководните си позиции и приключва дейността си на Великия добруджански събор през 1919 г. Каква е обаче съдбата на ръководената преди това от него масова вътрешна Добруджанска организация. Изясняването накратко на този въпрос, който изобщо не е изследван, тук е наложително.

Отбелязано бе, че членовете на организацията вземат активно участие в съпротивителното движение срещу установяването на съглашенско-румънската окупация. На много места селските, градските и околийските ръководства на организацията стават инициатори за създаване на гражданските (стражеви) комитети и отряди и оглавяват дейността им. Капитулантските позиции на евакуирания се ЦДНС създава първата сериозна пукнатина, която води към изолацията му от народните комитети (първичните местни поделения на организацията). Потушаването на съпротивата и продължаващите преследвания принуждават значителна част и от активистите на организацията да емигрират. Това става причина за обезглавяване на много народни комитети и за прекратяване на дейността им. ЦДНС не се опитва да сплоти емигриралите членове на организацията, които навлизат в емигрантските дружества, и да ги използва както за укрепване на влиянието си изобщо сред емиграцията, така и за поддържане на връзки с останалите да действат нелегално народни комитети. ЦДНС не взема необходимите мерки за преустройство на организацията съобразно новите условия. Това би означавало да се мине изцяло към нелегални форми на борба, а Съветът е противник на такъв начин на действие, особено на въоръжената борба. Въпреки това много обстоятелства го заставят да използва и някои нелегални форми в своята дейност.

Първата цел на ЦДНС е събиране на достоверна информация за положението в Добруджа и особено за злодеянията на румънските официални и неофициални фактори с оглед на разобличаването им. Наред с това ЦДНС изпълнява и определени задачи, възложени му от българското правителство, което го оторизира със значителни пълномощия при подпомагането на пристигащите бежанци, като за целта се отпускат неголеми парични средства. В Добруджа продължава явно или тайно дейността на още непрогонени български учители и свещеници, а и на отделни лица от разтурените органи на властта и на други институти — почти всички все още водени на щатни длъжности и разчитащи на заплата и материално подпомагане от

България. От друга страна, областта фактически отпада от обсега на дейността на българското правителство и за да изпълни посочените си задължения неофициално, тайно от съглашенските органи, то прибегва до помощта на ЦДНС. Така ЦДНС се ангажира и с дейност в услуга на българското правителство.

Всичко това застава ЦДНС да формира свой нелегален куриерски апарат, използван и за поддържане на организационни контакти с някои от оцелелите народни комитети. През лятото на 1919 г. се прави опит за разширяване на този апарат и подобряване на контактите. В заседанието си от 3 август ЦДНС се занимава специално с уреждане на комитетите за подпомагане на бежанците в Русенски окръг. Решава се да се формират една окръжна (в Русе) и две участъкови комисии (в Кубрат и Исперих).

В протокола е отбелязано, че на окръжната комисия се възлага "ръководството на организационната и информационна служба на Съвета в окупираната част от Русенски окръг — в Тутраканско, Силистренско и Аккадънларско" (Тервелско). "Всички суми за подпомагане на бежанците и за организационна и информационна служба в Русенски окръг ще се отпускат на съответната комисия, която ще ги разпределя както намери за добре между съответните участъкови комисии и между народните комитети [в] реокупираните [селища] на окръга." Отпуска се аванс от 20 000 лв., които ще се отчитат по реда, посочен от Централната комисия за подпомагане на бежанците в София⁶⁸. На свое заседание от 9 август 1919 г. Русенската окръжна комисия за подпомагане на бежанците конституира участъковите комисии в Кубрат и Исперих в състав пак от привърженици на ЦДНС. Членовете на окръжната комисия също са свързани с ЦДНС. В протокола от това заседание е отбелязано още, че се отпускат 20 000 лева за организационни цели в гр. Тутракан, които да бъдат изпратени на куриерите на Тутраканското околийско управление в Балбунар (Кубрат)⁶⁹. На 25 август с. г. се провежда друго заседание на същата окръжна комисия. На него се решава "за сега да се назначат само двама куриери — един от Силистренска околия и един от Тутраканска околия". Назначава се само един куриер, понеже липсва подходящо второ лице. Същият ще се подчинява на председателя на съответната участъкова комисия. Събраните сведения да се изпращат на ЦДНС, а ония, които трябва да бъдат изнесени в печата — на редакцията на в. "Добруджа". Направено е и едно важно уточнение — средствата, предвидени за оказване на организационна помощ на комитетите от Силистренско и Тутраканско за момента няма да се използват, тъй като някои членове на тези комитети "емигрираха, а някои се намират арестувани в Румъния"⁷⁰. Тази мотивировка не е пълна, понеже не се посочва всъщност най-важното съображе-

ние — нежеланието да се дават средства на комитетите, които вече са скъсали с ЦДНС и са преминали към ВУК — ВДК. В конкретния случай е налице и изрично свидетелство от д-р Вичев, който пише: "Така Тутраканският окол [ийски] комитет, който имаше седалището си в с. Юнузлар (Прелез), Балбунарско (Кубратско) и Силистренският [комитет] със седалище в Кеманлар (Исперих) преминаха към ВУК" (т. е. най-късно до 10 юли 1919 г., докато съществува ВУК, заменен след това от избрания на Разградския събор ВДК)⁷¹.

Приведените данни свидетелствуват за усилията на ЦДНС да поддържа връзки с някои бивши активисти на вътрешната организация чрез своя куриерски апарат, използван главно за събиране на информация. Извършваната организационна работа е незначителна, понеже членовете на комитета все повече избягват да контактуват с ЦДНС. Наред с причини от идейно-политически характер важно значение имат и последиците от споменатата афера "граф Порчия". Тя показва, че членовете на ЦДНС нямат елементарна представа за конспиративна дейност, поради което през април — май 1919 г. Румънската полиция се саморазправя по най-жесток начин с десетки активисти на вътрешната организация. Опитът на ЦДНС да подобри организационните си контакти с някои от оцелелите и преустроени народни комитети и да укрепи своя куриерски апарат през август завършва без резултат. Важна причина за това е обстоятелството, че през септември българското правителство преустановява подкрепата си за ЦДНС и спира отпускането на парични помощи. Лишен от функциите, които дотогава му дават някои предимства пред ВУК — ВДК, и останал фактически ръководен щаб без своя организация, ЦДНС отстъпва пред искането за обединение и се саморазпуска.

Тук е необходимо да се обърне внимание върху още един проблем. Куриерският апарат на ЦДНС е формиран със знанието на български държавни органи и е финансово издържан от тях. До поемането на граничната охрана от редовни гранични войски в края на септември 1919 г. малочислената гранична стража е принудена в борбата с бандитизма на румънските чети да търси съдействието на емигрантски въоръжени групи. Така с помощта на граничната стража и на някои местни държавни органи се сформират няколко емигрантски чети. Отначало в тях са включени лица от посочения куриерски апарат, предимно бивши стражари в Добруджа. Към тях се присъединяват и други емигранти, готови на всякакъв риск, движени главно от патриотични подбуди. Така се създава например четата на Петър Енчев, запасен поручик от Алфатар, който като емигрант живее в Исперих. "Първоначално — отбелязва за него д-р Вичев — той беше в услуга на граничните военни власти с четата си да [ги] подпомага при случай на нападение, каквито често предприемаха румънс-

ките банди отсам [границата]... Възлагани му са и разузнавателни функции" [във вътрешността на Добруджа]. "Много пъти сме искали да бъде в услуга на организацията... ", но той отказва⁷². Последното твърдение на д-р Вичев не отговаря на истината: самият П. Енчев потвърждава обратното⁷³.

Макар че участниците в тези чети са по правило членове на съответните местни добруджански дружества и че някои от четите или пък отделни четници са използвани за едни или други цели на движението, формирането и дейността на тези чети, не може да се смята за дело нито на ЦДНС, нито на ВУК — ВДК. През есента на 1919 г. паричното подпомагане за четите е спряно. Част от тях се разпадат, други — реорганизирани, се поставят, както ще видим по-нататък, в услуга на автономистката организация, а трети извършват отделни бандитски нападения в Добруджа и отсам границата.

Необходимо е да се отбележи още, че през зимата на 1918 — 1919 г. и ВУК се ползва от услугите на куриерския апарат на ЦДНС, а през пролетта на 1919 г. — и на някои от четите, формирани със съдействието на българските власти. С нарастване на противоречията между ВУК и ЦДНС това се затруднява все повече и идва моментът, когато ВУК започва да създава свой куриерски апарат. Различията между него и този на ЦДНС могат да се сведат до два пункта: 1) главната задача на т. нар. куриерски апарат на ВУК — ВДК не е събиране на информация, а извършване на организационна, "апостолска", както я нарича д-р Вичев, дейност с оглед преди всичко на обхващането, преустройството и пренасочването на дейността на оцелелите бивши народни комитети на вътрешната Добруджанска организация и основаване на нови комитети; 2) издръжката на този апарат се набира главно от доброволни пожертвувания. Тъкмо във връзка с това се формира легендата за "фондоядците" от ЦДНС, използвана от групата на д-р Вичев и от комунистите в борбата им с тях. Че получаването на субсидии е свързано пряко или косвено с оказване на политическо давление — по това не може да има никакъв спор. Няма обаче данни малките парични помощи, давани на ЦДНС, както и на фонд "Добруджа", да са користо използвани. Макар че още от лятото на 1919 г. автономистите все по-упорито настояват за еманципиране на движението от отговорните български фактори, и сега, както и през следващите години, и те прехвърлят цялото бреме по настаняването и устройването на бежанците върху българската държава и развиват значителна посредническа дейност в това направление. И в това няма нищо неправомерно: българската държава има морални и материални задължения към бежанците от всички останали под чужда власт области и тя ги изпълнява според налични-

те възможности. Следователно "фондожданството" е само един пропаганден лозунг, роден от вътрешните борби в движението.

Нелегалната дейност на някои от бившите народни комитети след потушаването на съпротивителното движение изисква преустройство им на нова организационна основа. Предвид позициите на ЦДНС все по-остро се поставя и въпросът за създаване на нов общ ръководен орган. Това се свързва с усилията на някои емигрантски среди, склонни към по-решителни действия както за запазване на елементарните човешки права на населението, така и за оказване на давление при уреждането на добруджанския въпрос. При стеклите се обстоятелства от обективен и субективен характер емиграцията има възможност да налага свои инициативи и да играе доминираща роля и в това отношение.

Първите сведения за опити да се обхване организационно и да се канализира дейността на съответните нелегални комитети хронологически се отнася към месеците март — април 1919 г. Опираме се на няколко документа.

Първият документ е една телеграма, с която се съобщава: румънските власти са издали заповед всички младежи с храна за 4 дни да отидат в общините, откъдето ги откарват в Стара Румъния; с втора заповед се нарежда всички мъже с каруци и храна за 7 дни да се явят, като от почти всички общини от Силистренско и някои от Добричко и други околии "вчера" (т. е. 18 март) хората с каруците им са откарани в Стара Румъния. На много места стават потресавачи драми — румънски банди обграждат села и задигат храни, брашно, дрехи, покъщнина, едър и дребен добитък, а за да накарат разбягалите се мъже да се завърнат, откарват и жени. Банда преоблечени румънски стражари са устроили погром над жителите на с. Владимирово, Добричко. Телеграмата е подадена на 19 март 1919 г. до министър-председателя и до началника на Генералния щаб на армията. Препратена е до Министерството на външните работи очевидно за да се направят съответни постъпки. Подателят е означен така: "в гара Оборище за Ангел Янев секретар при центра. участв.: добруджански революционен к-т в село Карамурат (дн. Златия — б. м., П. Т.) Добричко при центр. революционен к-т Янев"⁷⁴.

От тази телеграма става ясно, че към 19 март 1919 г. съществува Централен революционен комитет, че местният комитет в с. Златия, откъдето постъпва информацията, се именува Добруджански революционен комитет и че има формирани организационни райони — участъци, а вероятно и подучастъци като райони на съответни ръководни тела (вероятно също комитети). Секретар на такъв комитет е Ангел Янев. Обстоятелството, че телеграмата се изпраща открито от името на посочените комитети до най-отговорни български дър-

жавни органи е доказателство, че по това време съществуването на такива комитети не се пази в тайна от тях. Наименованието "участък" се покрива с наименованието на съответните гранични райони — участъци, което не би могло да бъде случайно. То навежда на мисълта за ролята на наличната малочислена гранична стража в дейността на комитетите, което в светлината на описаните вече обстоятелства, е напълно правдоподобно. Възниква и въпросът, дали не става дума за основания през февруари 1919 г. варненски ДРК и за един от неговите местни революционни комитети. Макар че А. Янев не е комунист (малко по-късно той се изявява като активист от групата на автономистите), тази възможност не е малка. Един от пратениците на ЦДНС в Добруджа още по времето, когато се разгръща съпротивителното движение, в доклада си специално подчертава: "Лица, които минават за авторитетни и със завидно даже материално състояние, са готови днес със своите синове да влязат и в болшевишки отряд даже, ако само чрез такива ще могат да се справят с положението, наложено от румънската власт, ако това движение се наложи като последно средство."⁷⁵ Тази възможност обаче отпада по съображения, произтичащи от съдържанието на следващия документ.

Този втори документ е "Бюджет на Добруджанския революционен комитет. 1919 година — Теке Демир Баба. За времето от 1 април 1919 г. до 1 април 1920 година". Към приходите са означени 300 000 лв. от "пожертвувания" и 100 000 лв. "случайни". Разходите са разпределени: 7200 лв. — годишна "заплата на касиер"; 180 000 лв. — годишно по 6000 лв. за 30 "куриери"; 190 000 лв. — "за снабдяване с оръжие и медикаменти и пренасянето им"; 40 000 лв. — "премии и за специални задачи"; 10 000 лв. — за "канцеларски" и 40 000 лв. за "непредвидени (случайни)". Документът е оригинален, ръкопис, с подписи на 21 души. Попада в полицията от личния архив на д-р Вичев⁷⁶.

Този документ недвусмислено свидетелствува за съществуването на Добруджански революционен комитет, който изпълнява ролята на общ ръководен орган (Централен комитет). Бюджетът е приет на заседание в (при) Теке Демир баба, известен култов комплекс, отстоящ на десетина км западно от Исперих, при с. Свещари. Впечатлява предвиденият брой куриери — 30 души, а също и определянето на 1/2 от бюджетните средства за закупуване на оръжие и медикаменти. Това предполага ако не вече извършвана, то планирана за извършване подготовка за въоръжена борба. Събраните или определени за събиране "пожертвувания" могат да се набавят от заможни лица. Важно е несъмнено разчитането на подписите, тъй като съответните лица следва да са членове на този комитет, а също и по-точно датирани на документа (датата на заседанието за приемане на бю-

джета). Затова е необходимо да се спрем и на други сведения. Ще приведем два пасажа от споменатите показания на д-р Вичев.

Като посочва някои моменти от развитието на движението през пролетта и лятото на 1919 г., той отбелязва: "Между това ние се събрахме в околността на Кеманлар (т. е. Исперих) на Демир баба теке и там основахме така наречения Конвент от всички членове на Висшия съвет. Разпределихме пунктовете и съобразно решенията, решихме да поддържаме тоя куриерски институт за чисто апостолска и информационна служба. Като център на информационната служба определихме Кеманлар за Силистрейска околия, службата ще изпълняват Д. Боев и П. Чернев...; Балбунар — с. Юнузлар (т. е. Кубрат — Прелез) с обект Тутраканска околия. Ще информират свещ. Бянов, Д. Чернев и Ст. Бенчев. За Добричка околия нямахме, защото там имаше друга организация, която действуваше начело с Г. Мандовски, които по-късно се обединиха с нас. Като информатор на цялата тая служба бе назначен Сл. Алексиев." Малко по-нататък Сл. Алексиев е наречен "инспектора", т. е. той осъществява общо ръководство на куриерския институт. На допълнително поставен въпрос от следователя — дали "Конвентът" от 1919 г. не е прикрито първоначално поделение на бъдеща ВДРО, д-р Вичев казва, че "Конвентът" е основан през септември 1919 г. и че в неговия състав влизат членове на избрания на Разградския събор (12—13 юли) ВДС. Той уточнява още, че целта е била "разузнаване и повдигане духа", че "групово четиническо движение в точния смисъл на думата нямаше" и че "всичко беше централизирано в създадения Конвент"⁷⁷.

От приведените пасажи личи, че д-р Вичев или не отбелязва съществуването на комитета, който приема бюджета, или че за него този комитет и Конвентът са едно и също централно ръководно тяло. Освен това от начина на изложението му проличава, че първо е проведен Разградският събор, който избира ВДК, а впоследствие негови членове формират нелегалния Конвент. Следователно открива се възможност да се съпоставят лицата, подписали бюджета, които са членове на комитета, с членовете на ВДС (28 души)⁷⁸. Някои от подписите се разчитат много добре, а останалите — трудно или изобщо не могат да се идентифицират. Според нашето разчитане се установява: 10 души — Г/ено/ Мандовски, А/игел/ Янев, Б/ойчо/ Стефанов, В/ълчо/ Тодоров, Т/одор/ Жендов, С/лави/ Алексие, Д/очко/ Боев, Т/одор/ Саулев, и И/лия/ Велчев — са подписали бюджета и са със сигурност членове на ВДС; пет души — Калчо Добрев, Димитър Русев и останалите, чиито подписи се разчитат отчасти (само инициали или фамилни имена) не са членове на ВДС, а за останалите шест лица (подписи) не може да се каже нищо определено. Сигурно е още, че липсва подписът на д-р Вичев, който е твърде характе-

рен и винаги може да се идентифицира. Нашето заключение е, че сведенията на д-р Вичев не са точни. Трябва да се приеме, че посоченият Добруджански революционен комитет е основан преди провеждането на Разградския събор (12 и 13 юли) и че възможността бюджетът да е приет по-късно от 1 април, но да визираща означената от него бюджетна година, отпада. Д-р Вичев не е точен и когато посочва времето на основаването на Конвента — септември 1919 г., тъй като първият открит от нас документ, в който се свидетелства за неговото съществуване, е от 2 август 1919 г. Това е една информация, изпратена до ВДК от "Информационна секция при Р[еволюционния] Д[обруджански] Конвент, Русе"⁷⁹. Посочените факти и съображения ни карат да се придържаме към схемата: централният Добруджански комитет е основан през март 1919 г., а Конвентът — не-⁸⁰посредствено след Разградския събор към средата на юли 1919 г.

Заслужава внимание твърдението на д-р Вичев за съществуването на организация в Добричко (това означава и във Варненско), която отначало действа самостоятелно под ръководството на Г. Мандовски, а по-късно се обединява с организацията, ръководена от Конвента. Установихме обаче, че Г. Мандовски (също и А. Янев, чийто район на действие обхваща част от Добричко) присъествува на заседанието на Централния добруджански революционен комитет при приемането на бюджета му. От това следва, че ако твърдението на д-р Вичев е вярно, то организацията в Добричко съществува още преди април 1919 г. и че обединението ѝ под ръководството на този комитет е станало най-късно до края на същия месец. Има един документ, който не е датиран и липсват данни за съставителите му, но той може да се третира като доказателство за съществуването на такава организация в Добричко и Варненско през ранните пролетни месеци на 1919 г. Това е проект-чернова за организиране на куриерска служба за връзка на селищата от Балчишка и Добричка околия с някакъв център във Варна. Състои се от кратко текстово описание и схема на нелегалните канали. Те са три: 1) през района на пограничния пункт Осеново — Екрене за Балчик — Каварна — Българево с разклонения до всички съседни села, като изрично е отбелязано, че "пощата" за селата от община Оброчище ще се изпраща от Екрене; 2) през района на пограничния пункт Климентово — Църква за Храброво — Карвуна — Гьоре — Шабла и съответните околни села и 3) през същия пограничен пункт — за Карвуна и оттам — за селата от района на Карapelит⁸¹.

Приведените данни показват, че през пролетта на 1919 г. започва формирането на нова нелегална националноосвободителна организация, която има свое общо ръководство (посоченият Централен добруджански революционен комитет) и известен брой мести коми-

тети в Добруджа и сред емиграцията. Нейната главна цел е свързана с борбата за предотвратяване на румънска окупация на областта (съответно — недопускане на анексията ѝ), както и за защита на населението от грабежите и издевателствата на навлезлите румънски окупатори. Върху нейната идейно-политическа платформа все по-голямо влияние започват да оказват дейците от групата на д-р Вичев. Постепенното ориентиране на тази група към автономистката стратегия и тактика, която не само допуска, но и предполага използване на нелегални форми на борба, включително и въоръжени, засилва позициите ѝ сред все по-олевяващото и бунтарски настроеното добруджанско население. Това улеснява установяването и разширяването на организационните контакти между групата на д-р Вичев и дейците на изгражданата нелегална организация. Тази организация подкрепя ВУК в борбата му срещу ЦДНС. Подпомогнат и от емигрантите комунисти, особено след обиколката на д-р Вичев към средата на юни в бежанските центрове, ВУК се утвърждава като главен ръководен център на емиграцията. По най-категоричен начин това е демонстрирано на Разградския събор, на който се прокламира официално искането за създаване на автономна Добруджа в нейните географски граници. Избраните на събора ръководни органи на легалната емигрантска Добруджанска организация — ВДС и неговия ВДК, започват да осъществяват и политическото ръководство на нелегалната националноосвободителна организация, която сега окончателно се ориентира също към автономистката стратегия и тактика. Нейното непосредствено организационно ръководство обаче се осъществява от нелегалния Конвент, който следва да е формиран само от част от членовете на ВДС начело с д-р Вичев.

Един важен въпрос, който не бива да се отминава с оглед на дейността на изгражданата нелегална автономистка националноосвободителна организация, е: извършвани ли са четнически акции и по-широки приготовления за въстание?

Преди да отговорим на този въпрос, трябва отново да припомним за провеждания курс за подготовка на общобалканска пролетарска революция, който тъкмо към лятото на 1919 г. навлиза в по-активна фаза особено с оглед на въстание в Добруджа, организирано от ДВЦРК. Освен това трябва да се държи сметка и за още едно важно обстоятелство от международен характер.

През пролетта и лятото на 1919 г. върху освободителните борби на добруджанското население силно влияние оказват събитията в Унгария. Както е известно, с разпадането на Австро-Унгария, в резултат на Октомврийската буржоазнодемократична революция (1918 г.) се създава Унгарската република. На 21 март 1919 г. управляващата Унгарска социалдемократическа партия и Унгарската комунисти-

ческа партия се обединяват в Унгарска социалистическа партия, която същия ден прогласява Унгария за съветска република⁸². Жестокото потушаване на героичните борби на унгарските трудещи се (в тях участвуват и известен брой българи — градинари⁸³) е показателно за начина, по който "миротворците" са принудени да налагат анексоистичните си домогвания. Тези борби са добре известни и на добруджанското население не само от широкото им отразяване в печата⁸⁴. Търсейки спасение от саморазправа, дейци на Унгарската съветска република успяват да преминат нелегално през Добруджа⁸⁵. Ако за комунистите добруджанци унгарските събития са израз на "всесветската пролетарска революция", за масата от добруджанското население те са пример на борба срещу разпокъсването на общонационалното териториално единство. Тъкмо поради това за част от дейците на добруджанското националноосвободително движение тези събития поставят поновому алтернативата — масово въстание в Добруджа като рискована, но нелишена от основание тактика за предотвратяване на анексията на областта. Държи се сметка, разбира се, и за това, че част от румънската армия е заета в Трансилвания и Унгария, а друга част — в Бесарабия. Пролетното настъпление на Червената армия към Одеса и засилващите се брожения и бунтове в съглашенските войски в Черноморския басейн, а също и освободителните борби в Македония и Тракия дават нови аргументи в полза на тактиката за въстание в Добруджа⁸⁶.

Ще приведем издирените от нас по-важни данни за евентуални въстанически приготовления и нови сведения за изграждането на нелегалната автономистка организация докъм края на ноември 1919 г. Стремешът ни е, доколкото това е възможно, да отграничим дейността на комунистическо-федералистката организация (ДВЦРК). Не вземаме под внимание и сведенията от румънската периодика и съответни румънски дипломатически постъпки, понеже са несигурни.

— 9 март: събрание в София — първият по-широк организационен контакт и сътрудничество на ръководения от д-р Вичев ВУК с дейци от Силистренска, Тутраканска, Добричка и Балчишка околия. В приетата резолюция се отправя заплахата: поставено фактически извън закона, населението на Добруджа ще се принуди да вземе оръжието, за да се защити.

— 1 април: приет споменатият бюджет на Добруджанския революционен комитет.

— 30 април: началникът на Военно-полицейската служба, Варна, докладва, че в Северна Добруджа "има малки групировки (к. м. — П. Т.) на отчаени изгнаници", не болшевишки, които "борят се срещу произволите..."⁸⁷.

— 13 юни: поради упоритите слухове за предстоящо масово въ-

оръжено нахлуване на добруджанската емиграция в Добруджа от Министерството на войната се нарежда на началниците на съответните погранични стражи да вземат необходимите мерки⁸⁸.

— 9 юли: поверителен рапорт от началника на Строевото управление на 5-та Преславска военна област до началника на областта — добруджанското население е готово да се вдигне на въстание, ако румънските власти посегнат на реколтата⁸⁹.

— 19 юли: поверителен рапорт от началника на 4-а Преславска дивизия до Министерството на войната — извършена е проверка на слуха за подготовка на въстание в Добруджа. Резултатът е: ЦДНС е против, но има членове на Добруджанската организация, които са "партизани за тази идея" и които в знак на протест срещу позицията на ЦДНС напускат организацията. Търпението на населението в Добруджа е стигнало до крайната си точка. Постоянните арести предизвикват "локални нападения на близки на арестуваните с цел осъбождаването им."

"Около 2000 (две хиляди) дезертъори — българи, руси, липовани, власи, татари и пр. са в Бабадашкия балкан, скрити и организирани даже, заплашвали са във Варна организацията да нападнат и вземат Бабадаг, обаче организацията им е дала да разберат, че това е във вреда на делото и да не правят глупости."⁹⁰ "Дезертъорите" са явно бивши военнослужащи от румънската армия, преследвани сега като врагове на Румъния, а организацията във Варна е ЦДНС.

— Края на юли: на 19 и на 20 юли румънски банди нападнат и задигат добитък от българска територия в района на селата от Исперихско; на 29 юли румънска банда обсажда с. Райново (отвъд границата в Добруджа в същия район) и извършва грабежи и жестоки насилия; бежанците искат да нападнат румънската банда, но паспортният пристав Галчев, който подава съответните телеграми до д-р Вичев, МВРИ и МВРНЗ, едва ги задържа; на 30 юли бежанците нахлуват и разгонват румънската банда. Галчев, който минава нелегално границата и лично проверява сведенията (от него има и други документи), очевидно е куриер на организацията⁹¹.

— 1 август: писмо от свещ. Бянов, председател на Тутраканския околийски народен добруджански комитет (вече скъсал с ЦДНС), изпратено от с. Прелез, Исперихско, където се евакуира комитетът, до д-р Вичев. Сведенията се отнасят за времето след приключването на Разградския събор (13 юли). В писмото се съобщава:

"Още на връщане (от Разград — б. м., П. Т.) в Завет ми се съобщиха за изстъпленията на бандите (румънските — б. м. П. Т.) по пограничните села, за които Ви телеграфирах, и бежанците бяха готови да нахлуят. И действително, на втората нощ с. Юнузлар (дн. Прелез) представляваше цял лагер. Бях поставен в твърде неловко по-

ложение: всички чакаха инструкции от мене. Да им забраня — лошо, да им позволя — още по-лошо. Нищо не бе организирано. За успех не разчитах. Убедих ги да отложат. И още същия ден, понеже всеки час идеха все по-тревожни и тревожни новини, назначих 6 души куриери... целта им бе точно разузнавателна, тъй като само двамата куриери, с които разполагах, не смееха сами да нахлуят. И действително, така уредена работата, даваха ни (куриерите — б. м. П. Т.) резултати: ежедневно ни пращаха най-точни сведения, които навреме Ви ги телеграфирах."⁹²

— 2 август: цитираната информация, изпратена от "Информационна секция при Р[еволюционния] Д[обруджански] Конвент", Русе.

— 21 август: информация от същата секция, изпратена до д-р Вичев — поставя се въпросът за необходимостта от набавяне на оръжие и се съобщава, че "Французки войници тук си продават пушките с 25 патрона, леки и удобни за действие". На подателя на информацията, чийто подпис не се разчита, бил предложени две пушки по 200 лв. едната⁹³.

— 11 септември, брой 102 на в. "Добруджанско слово", който излиза във Варна: в статията "Агент-провокатори" се нападат остро агитаторите на "някакъв" "добруджански комитет", които, по сведения от някои села край границата, агитирали за основаване на нови дружества на бежанците. "Същите водили престъпни агитации против добруджанската народна организация, създадена от народните събори в Бабадаг", т. е. против ЦДНС.

— Първата половина на септември: продължителна обиколка на д-р Вичев на бежанските центрове. На 17 септември срещу него в съда е подадена тѣжба от председателя на Русенската добруджанска организация, числяща се към ЦДНС, затова че на 14 с. м. на общо събрание на емиграцията привържениците на д-р Вичев "превзеха" събранието и лично той отправя непочтителни нападки към същия председател⁹⁴.

— 26 септември: в декларация на ВДС и ВДК се отправя заплаха за евентуално въстание в Добруджа⁹⁵.

— 3 октомври: Писмо от Слави Алексиев, изпратено от Русе до д-р Вичев. Той смята, че и след обединението с ЦДНС и с числящите се към него все още някои организации "ще стане формално разцепление, а именно, легална организация и революционна, където е нашето място...", т. е. на д-р Вичев и Слави Алексиев. По-нататък той съобщава, че в резултат на последната си обиколка в Добруджа основал мрежа от нелегални комитети — 42 комитета в Силистренско и 4 комитета в Тервелско, като самият д-р Вичев е видял учредителните протоколи (вероятно когато е бил в Русе), т. е. комитетите са основани в края на август — началото на септември. Отбеляза-

но е, че "утре" Сл. Алексиев заминава по маршрута Исперих — Силистра — Калипетрово — Кочина — Айдемир и др. [угаде], за да обясня лично на нашите доверени хора някои работи"⁹⁶.

— 16 октомври: писмо от ръководството на дружество "Добруджа", В. Търново, до д-р Вичев — предлага да се иска оръжие от военните⁹⁷.

— 17 октомври: пощенска картичка, подадена от Сл. Алексиев до д-р Вичев — "днес" се завърнал от обиколката си в Добруджа. "С центъра за Дунава имаме вече връзка"⁹⁸. Какъв е този център, засега не може да се установи.

— 26 ноември: писмо от МВРИ до Министерството на войната — в отговор на нота на ген. Клодел бил даден отрицателен отговор относно съществуването на чети от добруджанци и извършвани от тях нападения, но МВРИ разполага с достоверни сведения, че в пограничните села в Исперихско (Цани Гинчево и др.) кметовете раздали оръжие на бежанци, а "делегати от Добруджанската организация — бежанци, живеещи в тези села, са заявили пред населението, че при участието си в сега заседаващия добруджански конгрес щели да искат автономия на Добруджа или нахлуване в тази земя..." В кръчмата на Цани Гинчево, собственост на Дочо Иванов, капитан от запаса, се провеждат заседания на добруджанци, в които участвуват и офицерите: майор Т. Марков, поручиците Попов, Юрданов и Калчишков и старшият подофицер Чаушев. Те агитирали, искали оръжие и пр. МВРИ настоява да се вземат мерки⁹⁹.

Съгласенските органи многократно отправят ноти със заплашително съдържание към българското правителство, държано отговорно за четническите нападения в Добруджа. В някои от нотите се съдържат и конкретни данни. Например в нотата от 20 септември се казва, че в селата Добротица, Зафирово, Златоклас, Цар Самуил (дн. в Силистренски окръг), Прелез, Веселец (дн. в Разградски окръг) и др., които не се посочват поименно, има организирани чети¹⁰⁰. Съгласенски военни команди извършват и обиски, например на 1 март — във всички къщи на с. Юпер, Русенско, през октомври — във всички къщи на с. Бисерци, Русенско, при което е иззето оръжието на тамошния български пограничен пост, а на 13 май — в канцеларията на ВУК в София — иззета е архивата му с цел да се открият компрометиращи книжа¹⁰¹.

Приведените данни позволяват да се направят следните по-общии констатации:

1. Населението в Добруджа и емиграцията проявяват не само готовност за масов въоръжен отпор срещу анексирането на областта. След потушаването на легалното съпротивително движение от есента и зимата на 1918—1919 г. в Добруджа и по границата възниква и се води активна въоръжена борба, своеобразна герила. В нея

участват хиляди нелегални, в отделни случаи организирани в големи групировки (напр. в Бабадашко са обхванати 2000 души), но, общо взето, борбата се развива стихийно.

2. Привържениците на изгражданата вътрешна нелегална организация и на идеята за общо въстание в Добруджа се увеличават към края на август — началото на септември 1919 г., т. е. след изживяване на подхранваните от съглашенските сили илюзии за оставяне към България на някаква част от Добруджа.

3. ЦДНС и централни органи на властта в България продължават да се противопоставят на четническите и въстанически борби в Добруджа, докато някои местни органи на властта или им съдействуват, или не им се противопоставят. С това следва да се обясни фактът, че военно-разузнавателните служби обикновено не дават сведения за обстановката по границата. Това показва проникване на влиянието на автономистите както сред запасния, така и сред действащата офицерски кадър в съответните райони.

4. Макар че формирането на вътрешната нелегална организация започва още през пролетта на 1919 г., планомерното изграждане на нейната организационна мрежа в действителност се извършва към края на лятото — началото на есента на 1919 г. За първоначална база тя има оцелелите и преустроени бивши народни комитети, които напълно са скъсали с ЦДНС.

Нейните главни инициатори, организатори и ръководители са емигрантите от групата на д-р Вичев, които ѝ налагат автономистката стратегия и тактика.

Събирането на парични средства, набавянето на оръжие, боеприпаси, медикаменти и др. и изобщо приготвянията за въстание не се извършват с необходимата планомерност и настойчивост, за каквато настояват вътрешните дейци, особено многобройните нелегални групи и чети в Добруджа, а и сред емиграцията. Важна причина за това е обстоятелството, че повечето от ръководителите на организацията проявяват много колебания и дори страх да се вдигне населението на общо въстание. Те са повече склонни да подхвърлят заплахи за въстание, отколкото да се заемат сериозно с неговата подготовка. Д-р Вичев, който успява да се наложи като ръководител на автономистите, не притежава необходимия опит, целеустременост и решителност, поради което както тогава, така и по-късно ще бъде обвиняван от своите съратници в непригодност да оглавява нелегалните борби в Добруджа.

При това състояние на вътрешната организация се провежда Великият добруджански събор в София (21—25 ноември 1919 г.). Освен членовете на избрания в Разград ВДС и на ЦДНС, на него присъст-

ват още 217 делегати от емигрантските дружества и от някои нелегални комитети в Добруджа. Опирайки се на огромното мнозинство от делегатите, които са привърженици на автономистката стратегия и тактика, групата на д-р Вичев успява да наложи своите схващания по всички основни въпроси. Допълнителен импулс за нейния успех идва и от обстоятелството, че в деня на откриването на събора става известен окончателният текст на Ньойския мирен договор, съответно и анексията на Добруджа.

Решенията на събора могат да се резюмират в следното: а) провъзгласява се обединение на всички сили на движението под общото ръководство на Върховен добруджански съвет (ВДС) и негов Изпълнителен комитет (ИК). За членове на тези органи са избрани само привърженици на д-р Вичев, който е и председател на ИК; б) стратегическата цел е освобождаване на Добруджа и създаване на "Единна автономна независима Добруджа" ("Автономна Добруджа до устието на Дунава"); в) непосредствените задачи са отстояване на стопанските, политическите и културни интереси на населението в Добруджа и на емиграцията; г) допускат се всички средства, които обстоятелствата ще наложат; д) ще се действа самостоятелно, но ще се търси опора в демократичните, прогресивни и революционни сили в България, Румъния и други страни, включително и от Съветска Русия.

Най-пълен израз тези решения намират в приетата на заседание на ВДС, проведено непосредствено след приключването на събора, проектопрограма. Тя е разпратена от ИК на ВДС с поверително окръжно от 26 декември 1919 г. до всички организации за обсъждане¹⁰². Ще се спрем на някои пунктове от нея, които с оглед на изясняваните въпроси представляват интерес. Трябва да се отбележи предварително, че много пасажи от нея издават стила на д-р Вичев.

При мотивирането на стратегическата цел — създаване от Добруджа на автономна ("независима") държава — се изтъкват следните аргументи: при новите условия това е единственият начин да се предотврати нейното разпокъсване; досегашната политика за национално обединение на българския народ е носела "само нещастия"; при новите условия националното обединение е невъзможно и поради това че при следвоенните условия "националните въпроси" не могат да имат онази сила, която само отдалечаваше и разстройваше човешките общества", защото "общността на социално-икономическите условия" сближава хората от различните нации. По силата на това условие и населението на Добруджа "без разлика на произход, вяра и народност" има еднакви интереси. На основата на тази аргументация се извеждат: необходимостта от пълно "еманципиране" на

движението "от политиката на българското и кое и да е друго правителство на друга държава"; забраната "в никой случай добруджанската организация не може да получава средства от кое и да е правителство или политическа партия" и решението тя да "остане далеч от вътрешните политически борби на България"¹⁰³.

Особено важна в случая е развитата в проектопрограмата постановка за съществуването под общо ръководство фактически на две организации. То се осъществява от ИК на ВДС.

На легалната емигрантска — "външна" — Добруджанска организация се възлага "нескритата, демонстративна дейност пред целия свят" и грижата за бежанците, чието материално подпомагане, в противоречие с обявеното "еманципиране", "се оставя изключително на държавата", т. е. на България.

На "вътрешната" нелегална организация в Добруджа се възлага извоюване на пълна културно-просветна и религиозна автономия и отстояване на имотните интереси на населението.

Изрично е подчертано изискването "вътрешните организации" да бъдат в зависимост и да се ръководят по директивите на Изпълнителния комитет и на настоящата програма"¹⁰⁴.

Подчертано е също, че в зависимост от "развиващите се събития може да се "напусне мирният еволюционен път на борба" и да се "прегърне и препоръча друг за по-скорошното постигане на крайната цел — освобождението на Добруджа". В този случай, т. е. при организиране на въстание, "изисква се безусловно подчинение на всички добруджански организации и добруджанци, където и да живеят те, на решенията на Върховния добруджански съвет"¹⁰⁵.

Въпросът за бъдещото устройство на освободена Добруджа е разгледан по-подробно в различни статии, печатани в органа на ВДС — в "Добруджанско знаме". Проектира се установяване на демократично управление и истинско самоуправление на населението при равноправие на всички етнически групи. Макар че "западната и американска демокрация" в страните-победителки — чиито държавници в "словесните си излияния" "за самоопределение, свобода, права и независимост" са хвърлили само една "примамка" за по-лесно постигане на империалистическите си цели — се противопоставя на новата "съвременна демокрация", при която "народите в своите широки маси стават вече господари на собствените си съдби", по отношение на Добруджа проектираното народовластие не се свързва с изменение на социалния строй"¹⁰⁶. Масовата база и на легалната, и на нелегалната организация се вижда в лицето на дребнобуржоазните селски и градски слоеве, съставляващи мнозинството от добруджанското население.

С разработването на тази проектопрограма приключва първият етап от създаването и дейността на вътрешната нелегална автономистка организация. Както се вижда, тя попада под ръководството на емигрантската дребнобуржоазна радикалдемократична по мантилитет интелигенция, в чиито автономистки възгледи, макар да се формират от патриотични подбуди, се преплитат и националноихилистични постановки. Един от най-слабите пунктове на проектопрограмата е липсата на по-ясна концепция за организационната структура и организационните взаимоотношения между легалната и нелегалната организация, още повече че не се предвижда изработване на устав. В духа на възприетата от Великия добруджански събор идея за обединение на всички сили авторите на проектопрограмата прокарват схващания за съществуване на една единна Добруджанска организация, състояща се от легални (на емиграцията) и нелегални (в Добруджа) поделения. Сама по себе си твърде плодородна идеята за обединяването обаче не е развита съобразно необходимостта центърът на движението да е в Добруджа, като емиграцията играе помощна роля, а не обратно. Не са изяснени и такива важни въпроси като отношението към формиращото се по същото време легално движение в Добруджа, организационните аспекти: при провеждането тук на легална и нелегална дейност и др. Всичко това издава почерка на хора с малък организационно-политически опит, вследствие на което в по-нататъшната дейност на вътрешната нелегална организация възникват сериозни трудности и провали.

Б Е Л Е Ж К И

¹ За създаването и дейността на двете организации вж.: Георгиев, И. Добруджа в борбата за свобода. 1913–1940. С., 1962, 20–36; Ганев, Г. Добруджанското националноосвободително движение в периода 1914–1919 г. – Год. СУ. Идеологически катедри. Т. 56, 1962, 89–165; Тодоров, П. Идеите течения и борби в добруджанското националноосвободително движение до 1919 г. – В: Сб. Българският национален въпрос след Берлинския конгрес. С., 1986, 111–169.

² Георгиев, И. Цит. съч., 40–41, 48–50.

³ Ганев, Г. Развитие на добруджанското националноосвободително движение през периода 1919–1925 г. – Год. СУ. Идеологически катедри. Т. 59, 1967, 230–231, 226.

⁴ Radulescu, A. Ion Bitoleanu, Istoria romanilor dinre Dunare si mare. Dobrogea. Bucuresti, 1979, p. 327.

⁵ Тодоров, П. Цит. съч.; Кратка история на Добруджа. Варна, 1986, 204–208 и др.

⁶ АМВР, Об. 21373, ч. II, л. 10–31. Оригиналният ръкописен текст е преписан с доста машинописни грешки – л. 94–119.

⁷ ЦДИА, Ф. 176, оп. 3, а. е. 1385, л. 1–16; ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 782, л. 320.

- ⁸ ЦВА, ф.40, оп. 2, а. е. 782, л. 61, 71, 89, 93, 105, 130, 132, 168, 177–178, 220–222, 232, 236.
- ⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 1385, л. 17–19; ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 782, л. 232–240.
- ¹⁰ ЦВА, ф. 3, оп. 1, а. е. 1032, л. 43; ф. 24, оп. 3, а. е. 79, л. 277–301; ф. 40, оп. 2, а. е. 782, л. 13, 50, 58, 122–125, 245, 319–320, 345–347, 359. За съглашенската окупация вж.: Х р и с т о в, Х р. България, Балканите и мирът 1919. С., 1984, 254–272.
- ¹¹ ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 78, л. 153, 328–330; ф. 40, оп. 2 а. е. 767, л. 422, 479–480; а. е. 782, л. 105, 180–181, 192, 310, 386–387, 390–391, 403–461; ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 873, л. 50, 63.
- ¹² ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 782, л. 387, 412–415; ОДА, Варна ф. 80 к, оп.1, а. е. 33, л. 90–92.
- ¹³ ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 78, л. 329, ф. 40, оп. 2, а. е. 782, л. 81, 84, 114–115, 246, 327, 412–415.
- ¹⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 1385, л. 48–49; ; ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 782, л. 287–291.
- ¹⁵ ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 767, л. 129–131, 143, 480, 489, 504; ОДА, Варна, ф. 80к. оп. 1, а. е. 33, л. 34–106; ОПА, Толбухин. Спомени №№: 25, 156, 158, 222, 324, 325, 369, 407, 497; Подем (Добрич), № 1, 29 дек. 1940; № 68, 1 май 1942.
- ¹⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 873, л. 54–56.
- ¹⁷ Пак там, а. е. 1386, л. 8–19.
- ¹⁸ Пак там, а. е. 1386, л. 20.
- ¹⁹ Пак там, а. е. 1031, л. 23; ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 79, л. 120–121; а. е. 80, л. 4, а. е. 197, л. 98; Le mouvement Dobrodjan, Sofia, N 2, 10 Jan. 1919, 6–8; № 4, jan. febr. 1919, 6–7; № 5, 10 febr. 1919, 5–6; N 8, 10 mart 1919, p. 3.
- ²⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 1031, л. 35–37.
- ²¹ Пак там, а. е. 1031, л. 23.
- ²² Пак там, а. е. 1031, л. 20–22.
- ²³ Le mouvement Dobrodjan, Sofia, N 2, 10 jan. 1919, p. 8; N 8, jan., febr. 1919, p. 8.
- ²⁴ АМВР, Об. 814, л. 62–63; Добруджанско слово (Варна), № 53, 16 май 1919; № 125, 15 август 1919; Добруджански глас, № 14, 26 септ. 1919; Le mouvement Dobrodjan, Sofia, N 6, 10 febr. 1919, 7–8; N 7, jan., mart 1919, 1–8; N 8, 10 mart 1919, p. 8.
- ²⁵ АМВР, Об. 814, л. 63, 195–196, 220. Д-р И. Огнянов му дава адреси на председатели на народни комитети.
- ²⁶ ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 782, л. 390–391.
- ²⁷ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 159, л. 25, 29, 198, 206–207, 212; а. е. л. 98, 179, 182; ф. 1391, оп. 1, а. е. 21, л. 33–34.
- ²⁸ ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 80, л. 9–20, 33; АМВР, Об. 21373, ч. II, л. 97.
- ²⁹ Кузманова, А. Добруджанският въпрос на Парижката мирна конференция през 1919 г. – Истор. преглед, 1983, № 6, 19–34; Пантиев, А. Проекти на САЩ за определяне границите на България през 1918–1919 г. – Истор. преглед, 1981, № 1, 33–49; Х р и с т о в, Х р. Цит. съч., 271–283.
- ³⁰ АМВР, Об. 814, л. 62; Об. 21373, ч. II, л. 96; Добруджанско слово, (Варна), № 136, 11 дек. 1919; Добруджанско знаме, № 4, 4 февр. 1920; Добруджа, № 183, 6 юли 1934.
- ³¹ ОДА, Варна, ф. 80 к. оп. 1, а. е. 23, л. 168–170; а. е. 35, л. 1–6 – Мемоар до Председателя на конференцията за мир в Париж; Добруджа, № 194, 7 окт. 1918.
- ³² ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 873, л. 54–56; а. е. 1385, л. 11–12.
- ³³ АМВР, Об. 814, л. 69; Добруджанско знаме, № 4, 11 февр. 1920.
- ³⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 873, л. 54–56; ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 78, л. 192–194; ф. 40, оп. 2, а. е. 782, л. 406; АМВР, Об. 814, л. 69; Добруджанско знаме № 4, 11 февр. 1920; № 8, 18 февр. 1920.
- ³⁵ АМВР, Об. 814, л. 62–69 – Паметни бележки (дневник).

- ³⁶ Пак там, л. 62; Добруджа, № 224, 2 апр. 1919.
- ³⁷ Добруджанско знаме, № 8, 18 февр. 1920.
- ³⁸ Добруджанско слово, № 69, 5 юни 1919.
- ³⁹ Добруджа, № 227, 12 апр. 1919.
- ⁴⁰ ЦПА, ф. 173, оп. 1, а. е. 133, л. 1, 16; АМВР, Об. 814, л. 64; Зора № 13, 1 юни 1919 г.; Добруджанско знаме, № 9, 21 февр. 1920.
- ⁴¹ Добруджанско знаме, № 9, 21 февр. 1920.
- ⁴² ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 43, л. 220—221; Добруджанско слово, (Варна), № 63, 5 юни 1919.
- ⁴³ АМВР, Об. 814, л. 64.
- ⁴⁴ Пак там, л. 13—14.
- ⁴⁵ Пак там, Об. 21, 373, ч. II, л. 97; Добруджанско слово, (Варна), № 63, 5 юни 1919; № 66, 12 юни 1919.
- ⁴⁶ АМВР, Об. 814, л. 64.
- ⁴⁷ Пак там, л. 125—132; Добруджанско знаме, № 11, 28 февр. 1920.
- ⁴⁸ АМВР, Об. 814, л. 64.
- ⁴⁹ Пак там, л. 125—132.
- ⁵⁰ ОДА, Варна, ф. 80к, оп. 1, а. е. 34, л. 172.
- ⁵¹ Пак там, а. е. 1, л. 297-а.
- ⁵² Добруджански глас, № 16, 7 окт. 1919 г.
- ⁵³ Добруджа, № 278, 8 окт. 1919.
- ⁵⁴ Добруджански глас, № 18, 14 окт. 1919.
- ⁵⁵ АМВР, Об. 814, л. 134.
- ⁵⁶ Alianța clasei muncitoare cu țaranimea muncitoare în România. București, 1969, 115—164.
- ⁵⁷ История Румынии. 1918—1970, М., с. 45.
- ⁵⁸ Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1916—1921. București, 675—680.
- ⁵⁹ Б о е в, П. Зараждане на идеята за общобалканска революция в разбиранята на Българската комунистическа партия. — В: Сб. България в света от древността до наши дни. Т. 2, С., 1979, 145—152.
- ⁶⁰ БКП в резолюции и решения. Т. 2, С., 1957, с. 24.
- ⁶¹ ЦПА, ф. 1, оп. 2, а. е. 295; ф. 183, оп. 1, а. е. 5; а. е. 12; а. е. 14; Капсъзов, А. Българската комунистическа партия в защита на бежанците от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини (1919—1938) — Истор. преглед, 1981, № 5, 140—144.
- ⁶² Белоусов, Н. В. И. Ленин, Комунистическият интернационал и българите (1919—1923). — Истор. преглед. 1970, № 1—2, 103—112; Панайотов, П. Приносът на българите за победата на Октомврийската революция. С., 1967, с. 81, 85, 96—112, 137—195.
- ⁶³ История Молдавской ССР. Т. 2. Кишинев, 1968, 114—127.
- ⁶⁴ Черкезов, С. т. Пратеник на Ленин. Спомен. С., 1967, 91—92.
- ⁶⁵ ЦПА, ф. 146, оп. 1, а. е. 209, л. 29; ф. 173, оп. 1, а. е. 204; м. ф. 440, к. 2, 5, 6; АИИ, а. к. VIII, а. е. 460, л. 878—881; — Белоусов, Н. Цит. съч., с. 123; Панайотов, П. Цит. съч.; Георгиев, И. Цит. съч., с. 39; Ганев, Г. Цит. съч. 205—206.
- ⁶⁶ Октомври и българските интернационалисти. С., 1973, с. 87, 264.
- ⁶⁷ Вж. бел. 65.
- ⁶⁸ ОДА, Русс, ф. 1к, оп. 1, а. е. 267, л. 227; АМВР, Об. 814, л. 103—104.
- ⁶⁹ ОДА, Русс, ф. 1, оп. 1, а. е. 267, л. 227—230.
- ⁷⁰ Пак там, л. 234.
- ⁷¹ АМВР, Об. 21373, ч. II, л. 98.
- ⁷² Пак там, л. 118.

- ⁷³ Пак там, л. 48, и сл.
- ⁷⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 1031, л. 20–22.
- ⁷⁵ ОДА, Варна, ф. 80к, оп. 1, а. е. 33, л. 106.
- ⁷⁶ АМВР, Об. 814, л. 34 – оригинал.
- ⁷⁷ Пак там, Об. 21373, ч. II, л. 98 и 106 (сравни ръкописа, л. 16).
- ⁷⁸ Списъкът на членовете на ВДК и ИК вж. в: Добруджански глас, № 16, 7 окт. 1919.
- ⁷⁹ АМВР, Об. 814, л. 202.
- ⁸⁰ АМВР, Об. 814, л. 62 – Тук в дневника си д-р П. Вичев е отбелязал: "На 9 и 14. II. Обединяваме се". Понеже не става дума за обединяване между ВУК и ЦДНС, дали в случая се визира обединяване с вътрешните комитети не е ясно. В показаната на А. Рашинов също се твърди, че Конвентът е формиран през септември 1919 г. (вж. –нататък).
- ⁸¹ ОДА, Варна, ф. 80к., оп. 1, а. е. 34, л. 68–69. Обстоятелството, че документът е постъпил в архива на ЦДНС, показва, че организацията още не е скъсала връзките си с ЦДНС, напълно, а е изпълнявала и негови поръчки. Вероятно куриер на тази организация е и Тодор Добрев от Балчик. За теко вж.: Т о д о р о в, П. Българският добруджански периодичен печат. 1885–1918. С., 1986, с. 88.
- ⁸² Подробно вж. Л и п т е й, Э. Венгерская Советская республика. М., 1978; История Венгрии. Т. 3. М. 1972, 11–166.
- ⁸³ Н и к о в, Н. Отношението на българите в Унгария към Унгарската съветска република. – Истор. преглед, 1959, № 3, 99–105.
- ⁸⁴ Г о р а н о в, П., Г. П л е т н ъ в, П. Т о д о р о в. Унгарската съветска република и българският периодичен печат през 1919 г. – Трудове на ВТУ. Т. 7, С., 1970, 189–201.
- ⁸⁵ АМВР, Об. 814, л. 48.
- ⁸⁶ Добруджа, № 224, 2 април 1919.
- ⁸⁷ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 362, л. 268.
- ⁸⁸ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 80, л. 60.
- ⁸⁹ Пак там, ф. 23, оп. 2, а. е. 362, л. 371.
- ⁹⁰ Пак там, л. 308–309. Информации за масово укриване по горите проникват и в пресата – Добруджанско слово (Варна), № 55, 18 май 1919.
- ⁹¹ АМВР, б. 814, л. 282, 283, 291, 297.
- ⁹² Пак там, л. 274. С писмо от 27 април 1919 г. до ЦДНС се съобщава, че този комитет се е присъединил към ВУК; Пак там, л. 94-а, 95.
- ⁹³ Пак там, л. 164–167.
- ⁹⁴ Пак там, л. 64, 106.
- ⁹⁵ Добруджански глас, № 16, 7 окт. 1919.
- ⁹⁶ АМВР, Об. 814, л. 44–47.
- ⁹⁷ Пак там, л. 248.
- ⁹⁸ Пак там, л. 58.
- ⁹⁹ ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 80, л. 79.
- ¹⁰⁰ Пак там, л. 53.
- ¹⁰¹ Пак там, л. 4; а. е. 197, л. 18; Добруджанско знаме, № 9, 21 февр. 1920. – В отчета на д-р П. Вичев пред Великия добруджански събор.
- ¹⁰² ЦПА, ф. 173, оп. 1, а. е. 139, л. 1–4 – оригинален екземпляр.
- ¹⁰³ Пак там.
- ¹⁰⁴ Пак там.
- ¹⁰⁵ Пак там.
- ¹⁰⁶ ЦПА, ф. 173, оп. 1, а. е. 139, л. 1–4 – оригинален екземпляр; Добруджанско знаме, № 3, 31. ян. 1920; № 4, 4 февр. 1920; № 9, 21 февр. 1920 и др. Повечето от статиите са писани от д-р П. Вичев.

ДОБРУДЖАНСКАЯ ПОДПОЛЬНАЯ
НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ АВТОНОМИСТСКАЯ
ОРГАНИЗАЦИЯ (1919—1923)

Петър ТОДОРОВ

(Резюме)

В период послевоенной кризис добруджанское национально-освободительное движение проходит через несколько динамических этапов развития.

Цель настоящей статьи — выяснить формирование и деятельность внутренней подпольной национально-освободительной организации, о которой до сих пор было известно очень мало. В работе обосновывается концепция, что она формировалась как подпольная автономистская организация, находящаяся под идейным и организационным руководством эмигрантов-автономистов, которые занимали руководные посты и в официальной эмигрантской организации — Союзе "Добруджа".

В данной части работы выяснены основные предпосылки и факторы для создания организации, а также для формирования ее первоначальной организационной структуры.

L'ORGANISATION CLANDESTINE AUTONOME
DE LIBERATION NATIONALE DE DOBRUDŽA (1919—1923)

Petăr TODOROV

(R e s u m e)

Pendant la période de la crise d'après guerre le mouvement de libération nationale de Dobrudža passe par quelques étapes dynamiques de développement qui marquent un sommet particulier dans son développement.

L'étude présente a pour but d'éclaircir la formation et l'activité de l'organisation interne clandestine de libération nationale dont on ne savait que très peu de choses. La conception principale qu'on argumente c'est qu'elle se fonde comme une organisation clandestine autonome se trouvant sous la direction idéologique et d'organisation des émigrants-autonomistes qui avaient des positions dirigeantes aussi dans l'organisation émigrante légale — l'union "Dobrudža".

Dans la partie de l'étude, qui est insérée ici, sont expliqués les principaux conditions et facteurs pour la fondation de l'organisation, de même que l'édification de sa structure primaire d'organisation.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ТОМ 25, КНИГА 3
1989

Отговорен редактор на издателството Лъчезар Георгиев
Технически редактор Радослав Райчев
Коректор Стефка Бръчкова

БЪЛГАРСКА, 1 издание

ISSN 0204-6369

Формат 60 × 90/16

Печатни коли 12

Тираж 250

Цена 25 лева

Дадена за набор юли 1992 г.

Излязла от печат декември 1992 г.

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
Компютърен набор и страниране КФ "Полиграф-принт", Разград
Печат — печатница на университетското издателство

ISSN 0204 - 6369

Цена 25 лв.